

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Από τη Μεγάλη Ιδέα στις εθνικές διεκδικήσεις
Τα εθνικά θέματα στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Λεβεντάκου Χριστίνα
Α.Μ: 1104Μ035
Αθήνα 2007

Στον παππού μου,
Θεολόγο Ευδοκίμκη (1916-2005)

2

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	3
Προλογικό Σημείωμα.....	4
Από τη Μεγάλη Ιδεά στις εθνικές διεκδικήσεις : συνέχειες και ασυνέχειες.....	7
Το τέλος του Α παγκοσμίου πολέμου. Η Ελλάδα στο συνέδριο ειρήνης των Παρισίων (1919-1920).....	11
Η ελληνική συμμετοχή.....	11
Το υπόμνημα των εδαφικών διεκδικήσεων του Βενιζέλου: γεωπολιτικό παιχνίδι ή μεγαλοϊδεατικό όνειρο;.....	13
Το αλβανικό ζήτημα και η ελληνική διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου.....	16
Τα γεγονότα πριν το Μεγάλο Πόλεμο.....	16
Η διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου στο υπόμνημα της 30ης Δεκεμβρίου 1918.....	18
Θράκη.....	21
Κωνσταντινούπολη.....	22
Μικρά Ασία.....	23
Δωδεκάνησα.....	28
Η περίοδος του Μεσοπολέμου : στροφή προς εσωτερική αναδίπλωση.....	30
Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος : αναζωπύρωση των εθνικών θεμάτων για την Ελλάδα.....	34
Η πρώτη περίοδος διαμόρφωσης των εθνικών διεκδικήσεων.....	34
Η ανάδειξη του Τσουδερού στο πρωθυπουργικό αξίωμα- Νέα περίοδος για τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις.....	42
Ο κατάλογος των εθνικών διεκδικήσεων του Τσουδερού.....	45
Οι εθνικές διεκδικήσεις της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης και ο βρετανικός παράγοντας.....	51
Το βορειοηπειρωτικό ζήτημα και η αλβανική ανεξαρτησία.....	51
Δωδεκάνησα.....	59
Κύπρος.....	66
Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη βιβλιογραφική παραγωγή της κατοχικής και πρώιμης μετακατοχικής περιόδου.....	73
Το πλαίσιο.....	73
Οι συγγραφείς.....	75

Γράφημα 1 : Η επαγγελματική κατανομή στη βιβλιογραφική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου.....	76
Ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις : αμυντική θωράκιση ή μεγαλοϊδεατική στόχευση;.....	78
Εθνική ολοκλήρωση και βιωσιμότητα.....	79
Προς τη Συνδιάσκεψη ειρήνης του 1946.....	94
Από τις εκλογές του Μαρτίου του '46 στη συνδιάσκεψη ειρήνης.....	109
Αντί επιλόγου :.....	141
Εθνική ολοκλήρωση ή ευρωπαϊκή ένταξη;.....	141
Βιβλιογραφία.....	144

Προλογικό Σημείωμα

Αντικείμενο μελέτης του παρόντος εγχειρήματος αποτελεί το πλαίσιο των εθνικών διεκδικήσεων που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, λαμβάνοντας ως όριο της ιστορικής περιοδολόγησης την τελική έκφρασή τους στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων το καλοκαίρι του 1946.

Μολονότι η χρονική αφετηρία της συγκεκριμένης μελέτης εκτείνεται πέρα από τα όρια που έχει θέσει ο αντικειμενικός στόχος της ερμηνευτικής μας πρότασης, θεωρήσαμε αναγκαία μια αναφορά προηγουμένως στις εθνικές διεκδικήσεις που προέβαλε η χώρα στην ειρηνευτική συνδιάσκεψη των Παρισίων το 1919. Το πλέγμα των εδαφικών διεκδικήσεων που προέβαλε ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο συνέδριο ειρήνης του 1919, ως προϋπόθεση για την εκπλήρωση του μεγαλοϊδεατικού οράματος και των «εθνικών πόθων» του ελληνισμού, σε συνδυασμό με την μετέπειτα κατάργηση του ιδεολογικού τους πυρήνα με τη μικρασιατική ήττα, στοιχειοθετούν την ερμηνευτική πρόταση της ανάδυσής τους με παραπλήσια ορμή τη δεκαετία του 1940. Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα μελέτη θα επιχειρήσει στο εισαγωγικό μέρος της, να αναλύσει τη διαμόρφωση, αλλά και τις μεταλλάξεις που γνώρισαν τα εθνικά θέματα στην Ελλάδα μέχρι την αναζωπύρωσή τους με την έκρηξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Σε επόμενο στάδιο θα εξεταστούν οι φορείς διαμόρφωσης και έκφρασης εδαφικών αξιώσεων από τους πρώτους μήνες της έναρξης του δεύτερου μεγάλου πολέμου για την Ελλάδα. Ως πρωτογενές υλικό σε αυτό το στάδιο χρησιμοποιήθηκε ο αθηναϊκός Τύπος της εποχής, απομνημονεύματα πολιτικών ηγετών της περιόδου, ημερολογιακές καταγραφές, καθώς και διπλωματικά έγγραφα του Foreign Office.

Η έναρξη της κατοχικής περιόδου για την Ελλάδα και η μετάβαση της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή σηματοδοτεί μια νέα περίοδο για τις ελληνικές διεκδικήσεις. Το ενδιαφέρον αυτής της μελέτης είναι κατεξοχήν στραμμένο σε αυτήν την πρώτη περίοδο διαμόρφωσης των εθνικών διεκδικήσεων, ο βασικός πυρήνας των οποίων θα διατηρηθεί αναλλοίωτος μέχρι την τελική παρουσίασή τους στο συνέδριο ειρήνης. Θεμελιώδη πτυχή αυτής της περιόδου συστήνουν οι διπλωματικές ενέργειες των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων, με προεξάρχουσα την κυβέρνηση του Εμμανουήλ Τσουδερού, προς την προώθηση του ζητήματος των εθνικών αιτημάτων.

Η λήξη του πολέμου εκτινάσσει στα ύψη το δημόσιο διάλογο για τις εθνικές διεκδικήσεις που θα προβάλλει η Ελλάδα στην επικείμενη ειρηνευτική συνδιάσκεψη. Το αίτημα για «εδαφική ολοκλήρωση» του έθνους επανεμφανίζεται, λαμβάνοντας εντούτοις νέες διαστάσεις αυτή τη φορά εξαιτίας της θεμελίωσής του, όχι μόνο στη βάση των εθνολογικών και ιστορικών δικαίων του ελληνισμού, αλλά σε όρους αμιγώς οικονομικούς και κοινωνικούς.

Απέναντι στο έργο της προώθησης των εθνικών αιτημάτων η μεταπολεμική ελληνική ηγεσία της χώρας εμφανίζεται σύμφωνη. Ακόμα και το ΚΚΕ, μολονότι όσον αφορά στην προάσπιση των εδαφικών αξιώσεων εκκινά από την ανάγκη να αντιπαρέλθει τις κατηγορίες των πολιτικών του αντιπάλων για προδοσία και εθνική μειοδοσία, επί της ουσίας υπερασπίζει έναν εκτεταμένο κατάλογο εδαφικών αιτημάτων.

Κατά τη διετία 1945-1946 η αρθρογραφία στον αθηναϊκό Τύπο, όπως επίσης και η εκδοτική παραγωγή μπροσούρων και μελετημάτων με αναφορά στα εθνικά δίκαια του ελληνισμού φτάνει στο απόγειό της. Οι εθνικές διεκδικήσεις αντιμετωπίζονται ως συνώνυμο της αυτάρκειας, εσωτερικής σταθερότητας και ανόδου του βιοτικού επιπέδου. Στόχος του παρόντος εγχειρήματος είναι να ιχνηλατηθεί το νόημα των κειμένων και μπροσούρων και να παρουσιαστούν πτυχές του θέματος των εθνικών διεκδικήσεων μέσα από βιβλιογραφία της περιόδου 1945-1946.

Σε ένα επόμενο στάδιο, το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων μονοπωλεί ένα σημαντικό τμήμα της θεματολογίας των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών στην Ελλάδα. Η υποβάθμιση του κοινωνικού απέναντι στο εθνικό υπήρξε το χαρακτηριστικό γνώρισμα των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών το Μάρτιο του 1946, καθώς και του πολιτικού κλίματος που διαμορφώθηκε μέχρι την τέλεση του δημοψηφίσματος το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Προς επίρρωση της παραπάνω θέσης, αντλήσαμε πρωτογενές υλικό από προσωπικά αρχεία πολιτικών προσωπικοτήτων της περιόδου, τον αθηναϊκό Τύπο, απομνημονεύματα, ημερολογιακές καταγραφές και δευτερευόντως, από βιβλία και μελέτες για την εποχή.

Η τελευταία ενότητα του παρόντος εγχειρήματος πραγματεύεται το χρονικό της παρουσίασης των εθνικών διεκδικήσεων στο συνέδριο ειρήνης του 1946. Οι κύριες πηγές για αυτήν την ενότητα αντλήθηκαν σχεδόν στην πλειονότητά τους από το αρχείο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, πρωθυπουργού και αρχηγού της ελληνικής αποστολής την περίοδο διεξαγωγής της ειρηνευτικής συνδιάσκεψης.

Στο επιλογικό κομμάτι του παρόντος εγχειρήματος επιχειρείται μια παρουσίαση των πρώτων βημάτων προς μια ευρωπαϊκή πορεία της χώρας. Η επίκληση σε ένα ευρύ πρόγραμμα εθνικών διεκδικήσεων τελούνταν παράλληλα με τα πρώτα εγχειρήματα για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Από τη Μεγάλη Ιδέα στις εθνικές διεκδικήσεις : συνέχειες και ασυνέχειες

Η νεφελώδης διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας από τον Ιωάννη Κωλέττη στις 14/01/1844 στην αγόρευσή του κατά τη διάρκεια συζήτησης στην Εθνοσυνέλευση για το ζήτημα των ετεροχθόνων, έμελλε να αποτελέσει το μακροβιότερο και πλέον διαδεδομένο ιδεολόγημα στο χώρο της διακίνησης των ιδεών στη νεότερη Ελλάδα. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Μεγάλη Ιδέα διαμορφώνεται ως η κυρίαρχη ιδεολογία στην Ελλάδα και στον ελληνικό χώρο ευρύτερα. Μολονότι στο πέρασμα αυτών των δεκαετιών, η Μεγάλη Ιδέα διατηρεί αναλλοίωτα τα γενικά χαρακτηριστικά του περιεχομένου της, ήτοι τη γενικότητα και την καθολικότητά του, εντούτοις διέρχεται από τρεις διαδοχικές φάσεις, οι οποίες συνδέονται με τις αντίστοιχες τρεις κρίσεις του ανατολικού ζητήματος που επηρεάζουν άμεσα το ελληνικό βασίλειο.¹ Σαφέστατα, η αλυτρωτική αυτή ιδεολογία δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία, αλλά εντάσσεται πλήρως στο κύμα του ρομαντικού εθνικισμού που συνεπαίρνει την ίδια περίοδο ολόκληρο το βαλκανικό χώρο.

Μία μετά την άλλη οι βαλκανικές εθνότητες ανατρέχουν στο απώτατο και πρόσφατο παρελθόν τους, οικοδομούν συνεκτικούς δεσμούς και προσπαθούν να στοιχειοθετήσουν την ιστορική συνέχεια του έθνους τους μέσα στο χρόνο με στόχο τη συγκρότηση της εθνικής τους ταυτότητας.

Η πρώιμη συγκρότηση του ελληνικού έθνους σε κράτος το 1830² σε αντιδιαστολή με τις υπόλοιπες εθνότητες των Βαλκανίων επιτάχυνε τη διαδικασία διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής ιδέας. Το ελληνικό κράτος που προήλθε από το πρωτόκολλο της ανεξαρτησίας του 1830 υπολείπεται κατά πολύ των εθνικών βλέψεων των Ελλήνων. Η περίοδος της σταδιακής ενσωμάτωσης νέων εδαφών που εγκαινιάστηκε το 1864 με την προσάρτηση των Επτανήσων δεν υπήρξε σε όλη την έκτασή της ειρηνική και αναίμακτη.

Τη μακρά περίοδο του ρομαντικού εθνικισμού των μέσων του 19^{ου} αιώνα

¹ Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 269-271.

² Αυτό συμβαίνει εφόσον δεχθούμε, ότι προϋπάρχει το ελληνικό έθνος στη βάση μιας πολιτισμικής κοινότητας, η οποία υπήρξε απόρροια μιας διαλεκτικής διαδικασίας αιώνων που χαρακτηρίστηκε τόσο από συνέχειες όσο και από οπισθοδρομήσεις και παρεκκλίσεις. Βλ. Νίκου Γ. Σβορώνου, *Το ελληνικό έθνος, Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004, *passim*.

. διαδέχεται μια νέα περίοδος μαχητικού βαλκανικού εθνικισμού³, η οποία κάνει την εμφάνισή της στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και κορυφώνεται με τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913. Οι αντικρουόμενες εδαφικές διεκδικήσεις που υπερασπίζει κάθε βαλκανικό κράτος στο πλαίσιο του μεγαλοϊδεατικού του προγράμματος δημιουργούν μια εκρηκτική ατμόσφαιρα στο «πολυεθνικό μωσαϊκό» της βαλκανικής χερσονήσου. Ταυτόχρονα, η εμπλοκή των βιομηχανικών κρατών της Δύσης στο βαλκανικό χώρο, η οποία έχει εγκαινιαστεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με τον πρώτο μεγάλο πόλεμο του 1914-1918 λαμβάνει νέες διαστάσεις και μαρτυρά το έντονο ενδιαφέρον των Μεγάλων Δυνάμεων για τη ζώνη της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Το τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου σημαδεύεται από την κατάρρευση των μεγάλων πολυεθνικών αυτοκρατοριών και την εμφάνιση νέων εθνικών κρατών. Τόσο ο γεωγραφικός όσο και ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης αλλάζει. Η ήττα των Κεντρικών δυνάμεων σημαίνει από τη μια πλευρά το τέλος για τη δυαδική μοναρχία των Αψβούργων και το δεύτερο γερμανικό Ράιχ στην κεντρική Ευρώπη και από την άλλη, την κατάρρευση της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε Ευρώπη και Ασία. Τα εδάφη των αυτοκρατοριών αυτών αποτελούν σημείο τριβής και συνάμα ταυτόχρονης διεκδίκησης από τους νικητές του πολέμου.

Από τα ερείπια των μεγάλων απολυταρχικών σχημάτων του 19^{ου} αιώνα ξεπηδούν εθνικά κράτη, στη μορφή των φιλελεύθερων δημοκρατιών της δυτικής Ευρώπης. Την ίδια περίοδο η ανατροπή του τσαρικού καθεστώτος από τους Μπολσεβίκους εισάγει νέες πολιτικές δυνάμεις στο προσκήνιο τόσο στον ίδιο το χώρο της Ρωσίας, όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη μέσα από την φωνή των κατά τόπους σοσιαλιστικών κομμάτων, οι οποίες έρχονται να αμφισβητήσουν τους πολεμικούς στόχους των Μεγάλων Δυνάμεων και εν γένει τον άκρατο επεκτατισμό των νικητών⁴

³ Βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1999, σ.53-54.

⁴ Για το ρόλο που διαδραμάτισαν οι σοσιαλιστικοί κύκλοι στην τροπή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Γεωργίου Β. Λεονταρίτη, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978, Άγγελου Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976 και Dimitri Kitsikis, *Propagande et Pressions en Politique Internationale: La Grece et ses revendications a la Conference de la Paix (1919-1920)*, Paris (P.U.F.) 1963.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο μεγαλοϊδεατισμός του ελληνικού κράτους σε μια προσπάθεια να «προλάβει» τις εξελίξεις αποκομίζοντας εδαφικά οφέλη, κάνει την εμφάνισή του με τη διατύπωση ενός καταλόγου εθνικών διεκδικήσεων. Η Μεγάλη Ιδέα επομένως στη φάση αυτή «βαφτίζεται» σε εθνικές διεκδικήσεις και στοχεύει στην

8

⁵ Βλ. Προκόπη Παπαστράτη, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 417. Όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο, χαρακτηριστικό παράδειγμα αιτιολόγησης της παραπάνω θέσης αποτελεί η

απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών μέσω της απόσπασης εδαφών από τις αντίπαλες Βουλγαρία και οθωμανική αυτοκρατορία. Στον ίδιο κατάλογο ενσωματώνονται και παλιότερες διεκδικήσεις του ελληνικού βασιλείου, οι οποίες παρέμειναν ανεκπλήρωτες με τις συνθήκες που τερμάτισαν τους βαλκανικούς πολέμους και επομένως είχαν τεθεί σε εκκρεμότητα. Στην περίπτωση αυτή ανήκουν τα εδαφικά αιτήματα επί της Νοτίου Αλβανίας (ή Βορείου Ηπείρου) και των Δωδεκανήσων. Η συγκυρία του Μεγάλου πολέμου διαφαίνεται στον πρωτεργάτη της Ελλάδας «των δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών» Ελευθέριο Βενιζέλο ως μοναδική ευκαιρία εκπλήρωσης των πόθων του ελληνισμού. Η συμπαράταξη της Ελλάδας με το μπλοκ των νικητών της Entente δημιουργούσε αξιώσεις και ελπίδες προς την κατεύθυνση της ικανοποίησης των εδαφικών αιτημάτων. Το κύμα ευφορίας που δημιούργησε η συνθήκη των Σεβρών και τα εδαφικά οφέλη της για την Ελλάδα ανετράπη σύντομα με την ήττα των ελληνικών δυνάμεων στο μικρασιατικό πόλεμο. Η μόνη περιοχή που επιδικάστηκε εν τέλει στο ελληνικό κράτος υπήρξε η δυτική Θράκη. Οι διατάξεις της συνθήκης της Λοζάννης του 1923 θα καθόριζαν με τον πιο σαφή τρόπο τον ελληνικό Μεσοπόλεμο.

Η έλευση των μικρασιατών προσφύγων επηρέασε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου της χώρας. Τα οικονομικά και κοινωνικά επακόλουθα της μικρασιατικής ήττας αποδείχτηκαν δυσβάστακτα σε μια χώρα εξουθενωμένη που μόλις έβγαινε από μια σχεδόν δεκάχρονη εμπόλεμη κατάσταση. Σε ιδεολογικό επίπεδο, το 1922 υπήρξε χρονολογία - ορόσημο για την αν όχι κατάρρευση, τότε απεμπόληση της Μεγάλης Ιδέας. Η περίοδος του Μεσοπολέμου, εξαιρουμένων ορισμένων μικρών διαλειμμάτων «εθνικιστικής έξαρσης» όπως η περίοδος της δικτατορίας του Πάγκαλου θα ήταν δυνατό να χαρακτηριστεί ως μια μακρά περίοδος εσωτερικής αναδίπλωσης.

Η Μεγάλη Ιδέα επανεμφανίζεται τη δεκαετία του 1940 μέσα στις σκληρές περιστάσεις του δεύτερου μεγάλου πολέμου. Και αυτή τη φορά ο ελληνικός

μεγαλοϊδεατισμός ντύνεται το μανδύα των επονομαζόμενων εθνικών διεκδικήσεων. Τα εδαφικά αιτήματα που εκφράζονται απηχούν τον ίδιο επεκτατισμό προηγούμενων χρονικών περιόδων. Το διαφοροποιητικό στοιχείο που επικρατεί αφορά στην ιδιαίτερη βαρύτητα που δίδεται στον οικονομικό παράγοντα αυτών των διεκδικήσεων.⁵

ταύτιση που παρατηρείται σε μεταπολεμικές δημοσιεύσεις της περιόδου 1945-7 στη σχέση ανάμεσα στη «βιωσιμότητα» του ελληνικού κράτους και την εκπλήρωση των ελληνικών αξιώσεων.

⁶ Η προσπάθεια διαφαίνεται καθαρά στις εκλογές του 1946. Οι εθνικές διεκδικήσεις αποτελούν το ιδεολογικό προκάλυμμα του εθνικόφρονος χώρου στις προεκλογικές διακηρύξεις του. Βλ. Μιχάλη Λυμπεράτου, *Εκλογές του 1946. Η Ελλάδα σε μια καμπή της σύγχρονης πολιτικής της ιστορίας*, δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Παν/μιο και του ιδίου «Εθνικές διεκδικήσεις και πολιτικοί αποκλεισμοί: η διαμόρφωση του ιδεολογικού υποστρώματος του εμφυλίου πολέμου», στο *Τα Ιστορικά*, τχ.34, 2001.

Σε ολόκληρη αυτή τη μακρά περίοδο επικράτησης του μεγαλοϊδεατικού ιδεολογήματος τα γενικά χαρακτηριστικά του περιεχομένου του παραμένουν σταθερά και αναλλοίωτα. Τα στοιχεία της γενικότητας, της καθολικότητας και της αταξικότητας, στη βάση που ορίστηκαν από την Έλλη Σποπετέα, είναι υπαρκτά. Να σημειωθεί επίσης, ότι το επεκτατικό αυτό ιδεολόγημα είτε ως Μεγάλη Ιδέα είτε ως εθνικές διεκδικήσεις εκφράζει πέρα από τις φιλοδοξίες της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας για εδαφική ολοκλήρωση, την αγωνία για επίτευξη ιδεολογικής συνοχής. Μετά τη λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, κατά τη διετία 1945-1946, οπότε η συζήτηση για τις εθνικές διεκδικήσεις βρίσκεται στην κορύφωσή της, εντείνεται η αγωνία για την επίτευξη της ιδεολογικής συνοχής του ελληνικού λαού. Η ανασύνταξη του εθνικόφρονος χώρου με λάβαρο το μεγαλοϊδεατικό ιδεολόγημα και τις εθνικές διεκδικήσεις λίγους μήνες μόνο πριν από την έκρηξη του εμφυλίου πολέμου αποτελεί μια προσπάθεια για μετάθεση των καίριων προβλημάτων της ελληνικής μεταπολεμικής κοινωνίας από κοινωνική σε εθνική βάση.

⁷ Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, University Paperbacks, London 1964, σ. 241. Για μια επισταμένη μελέτη όσον αφορά στη συνδιάσκεψη ειρήνης του 1919 βλ.

⁸ Για την πλήρη σύνθεση της ελληνικής αποστολής στο Συνέδριο ειρήνης των Παρισίων 1919 βλ. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1978, σ. 348-349. Επίσης, παρατίθεται ομαδική φωτογραφία των μελών της ελληνικής αντιπροσωπείας στο συνέδριο ειρήνης των Παρισίων 1919-1920 στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ, σ. 88.

⁹ Βλ. Joachim G. Joachim, "Eleftherios Venizelos at the Paris Peace Conference : triumph or disaster?", στο "Thetis", *Mannheimer Beiträge zur klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns?*, Band 4, Mannheim 1997.

¹⁰ Ο Βενιζέλος υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής και αρεστός στους βρετανικούς διπλωματικούς κύκλους. Βλ. χαρακτηριστικά τα σχόλια που επιχειρεί ο Nicolson, μέλος της βρετανικής αποστολής τότε, στο ημερολόγιο του. Harold Nicolson, *Ο.π.*, σ. 247, 251, 268, 271.

Το τέλος του Α παγκοσμίου πολέμου. Η Ελλάδα στο συνέδριο ειρήνης των Παρισίων (1919-1920)

Η ελληνική συμμετοχή

Το συνέδριο ειρήνης των Παρισίων εγκαινίασε τις εργασίες του στις 18 Ιανουαρίου του 1919.⁷ Αν και τυπικά, έδρα του συνεδρίου θεωρείται το Παρίσι, ουσιαστικά πρόκειται για μια σειρά συνθηκών, οι οποίες υπογράφηκαν σε διάφορες πόλεις της Γαλλίας, με προεξάρχουσες, αναφορικά με τις ελληνικές υποθέσεις, τη συνθήκη του Νεϊγύ (27/11/1919) και τη συνθήκη των Σεβρών (10/08/1920).

Στο Συνέδριο συμμετείχαν συνολικά τριάντα αντιπροσωπείες από τον ισάριθμο αριθμό των κρατών που έλαβαν μέρος στον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Η ελληνική αντιπροσωπεία, της οποίας ηγήθηκε ο Βενιζέλος, υπήρξε μια πολυπληθής αντιπροσωπεία, σημαίνοντα μέλη της οποίας ήταν οι: Λάμπρος Κορομηλάς, Νικόλαος Πολίτης, Άθως Ρωμάνος και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.⁸ Ο επικοινωνιακός χαρακτήρας της προσωπικότητας του Βενιζέλου, καθώς και η διεθνής αναγνωρισιμότητα του προσώπου του συνετέλεσαν στην αποδοχή της ελληνικής αποστολής στο συμβούλιο των δέκα, ενώ ο ίδιος ο Βενιζέλος ορίστηκε μέλος της επιτροπής, η οποία θα αναλάμβανε να συντάξει το ιδρυτικό υπόμνημα της Κοινωνίας των Εθνών.⁹ Σχεδόν καθ' ολοκληρίαν οι διαπραγματεύσεις της ελληνικής αποστολής για τα θέματα που την ενδιέφεραν καθορίστηκαν από τη ρητορική δεινότητα του εισηγητή τους Βενιζέλου, σε συνδυασμό με το ειδικό βάρος των σχέσεων του και της αποδοχής του από τους πρωθυπουργούς των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων, του άγγλου πρωθυπουργού Lloyd George, του γάλλου πρωθυπουργού Clemenceau, του προέδρου των ΗΠΑ Wilson και του ιταλού πρωθυπουργού Orlando.¹⁰

¹¹ Βλ. Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις...*, *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 248-9 και επίσης βλ. Dimitri Kitsikis, Ο.π., *passim*.

¹² Βλ. Dimitri Kitsikis, Ο.π., *passim*.

¹³ Βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής» στο *Διπλωματία και Πολιτική, Ιστορική Προσέγγιση*, Εκδόσεις ΕΙΕ, Αθήνα 2005, *passim*.

¹⁴ Παπαστράτης, Ο.π., σ. 344-7.

Το συνέδριο ειρήνης των Παρισίων υπήρξε το πρώτο συνέδριο μιας ανατέλλουσας νέας εποχής, στην οποία η μαζική κουλτούρα θα έπαιζε έναν νέο ιδιάζοντα ρόλο. Μια εποχή, στην οποία θα κυριαρχούσαν τα κόμματα μαζών και η δημοσιοποίηση της πολιτικής και των πολιτικών.¹¹ Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε το μέγεθος του κόστους που δαπανήθηκε από το ελληνικό κράτος όσον αφορά στην προβολή των ελληνικών διεκδικήσεων στον διεθνή Τύπο και συγκεκριμένα στο γαλλικό.¹² Να σημειωθεί ότι υπήρξε ένα συνέδριο, το οποίο πριν από την έναρξή του είχε σφραγιστεί ήδη από τον διεθνή αντίκτυπο της έκρηξης της Οκτωβριανής επανάστασης και της επικράτησης των Μπολσεβίκων στη Ρωσία.

Η ελληνική κυβέρνηση αντιμετώπισε το συνέδριο ειρήνης του 1919 ως μια μοναδική ευκαιρία για την προώθηση και τελική επίλυση των εθνικών της θεμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερος ο ρόλος που διαδραμάτισε η ελληνική διασπορά στη διατύπωση και προβολή των εθνικών αιτημάτων της χώρας.¹³

Η διεθνής συγκυρία ευνοούσε τις ελληνικές διεκδικήσεις, τουλάχιστον όσον αφορά στο βρετανικό παράγοντα. Η ευμενής στάση του βρετανού πρωθυπουργού Lloyd George απέναντι στα εδαφικά αιτήματα που εξέφραζε η Ελλάδα σε συνδυασμό με την εκτίμηση και το θαυμασμό που έτρεφε η ομάδα των διπλωματών του Foreign Office για το πρόσωπο του Βενιζέλου δημιουργούσαν μια σειρά ικανών συνθηκών για την ευόδωση των ελληνικών θέσεων.¹⁴ Η εκπλήρωση των ελληνικών διεκδικήσεων ξεφεύγει από τα παλαιότερα στενά πλαίσια του φιλελληνισμού καθώς αντικατοπτρίζει περισσότερο την ανταποδοτική διάθεση των Βρετανών προς τον ίδιο το Βενιζέλο παρά προς τον ελληνικό λαό. Στο παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα δε θα πρέπει να αγνοήσουμε και τον αστάθμητο παράγοντα των βρετανικών συμφερόντων στο χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου.

¹⁵ Το υπόμνημα των ελληνικών διεκδικήσεων που συνέταξε ο ίδιος ο Βενιζέλος κυκλοφόρησε τόσο στα αγγλικά όσο και στα γαλλικά υπό τον τίτλο *Greece before the Peace Congress* και *La Grece devant le Congress de la Paix* αντίστοιχα. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Βλ. επίσης, Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, Ο.π., σ. 251, υπ.4.

Ήδη πριν από την έναρξη του συνεδρίου ο Βενιζέλος είχε προβεί στη διατύπωση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων μέσω ενός memorandum, το οποίο είχε επισυνάψει σε προσωπική επιστολή προς τον Lloyd George. Βλ. Joachim G. Joachim, Ο.π. Για τα εδαφικά αιτήματα που εξέφρασε η Ελλάδα στο συνέδριο ειρήνης βλ. επίσης Paul Helmreich, *From Paris to Sevres, The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, 1974, σ. 38-46 και Ν. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ.73.

¹⁶ Βλ. Ν. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ.63. Ο Κακλαμάνος, όπως και ο Βενιζέλος αργότερα, παραλείπει να αναφέρει διεκδίκηση επί της Κύπρου προσπαθώντας να μην προσβάλουν τη σύμμαχο Βρετανία. Επιπλέον, ο Κακλαμάνος δεν προέβη σε καμμία αναφορά σχετικά με τα νησιά του Βορείου Αιγαίου, καθώς θεωρούσε δεδομένο, ότι οι Σύμμαχοι θα τα επιδίκαζαν στην Ελλάδα. Κατά τ' αλλά παρουσιάζεται απόλυτη ταύτιση με τις αντίστοιχες διεκδικήσεις που προέβαλε ο Βενιζέλος με το υπόμνημα του Δεκεμβρίου.

¹⁷ Joachim G. Joachim, Ο.π., σ.251. Για τις ακριβείς ημερομηνίες των συνεδριάσεων της Επιτροπής που εξέτασε το ελληνικό υπόμνημα διεκδικήσεων βλ. Harold Nicolson, Ο.π., 261-281.

Το υπόμνημα των εδαφικών διεκδικήσεων του Βενιζέλου: γεωπολιτικό παιχνίδι ή μεγαλοϊδεατικό όνειρο;

Στις 30 Δεκεμβρίου 1918 ο Βενιζέλος παρουσιάζει ένα μνημόνιο, στο οποίο προβάλλονται με κάθε λεπτομέρεια όλες οι διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους.¹⁵ Έχει προηγηθεί ήδη στις 17 Σεπτεμβρίου του 1918 η επικοινωνία του Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Δημητρίου Κακλαμάνου με το Foreign Office, οπότε τους γνωστοποιούσε τις επικείμενες ελληνικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο Ειρήνης που θα λάμβανε χώρα λίγους μήνες μετά.¹⁶

Το ελληνικό υπόμνημα των εδαφικών διεκδικήσεων του Βενιζέλου παραπέμφθηκε σε μια από τις ειδικές επιτροπές του Συνεδρίου, την «Επιτροπή για τα Ελληνικά Ζητήματα», η οποία εξέτασε σε πολλές συνεδριάσεις τις εδαφικές διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους¹⁷. Στις πρώτες σελίδες του κειμένου ο Βενιζέλος αναφέρεται στη διασπορά του ελληνικού έθνους ανά τον κόσμο και καταλήγει με εύλογο τρόπο στο συμπέρασμα, ότι μόλις το 55% των Ελλήνων ζουν στα εδάφη του ελληνικού κράτους, ενώ το υπόλοιπο 45% των Ελλήνων διαβιώνει έξω από τα σύνορα αυτού. Στη συνέχεια, το memorandum του Βενιζέλου χωριζόταν σε ξεχωριστά μέρη που αφορούσαν κατά σειρά τα διεκδικούμενα εδάφη της Βορείου Ηπείρου, της Θράκης, της Κωνσταντινούπολης, της Μικράς Ασίας και των Δωδεκανήσων. Η παράλειψη της Κύπρου από τις υπό ελληνική διεκδίκηση περιοχές κρινόταν απαραίτητη για τον Έλληνα πρωθυπουργό, καθώς η Κύπρος ήδη από το 1878 και με απόφαση του συνεδρίου του Βερολίνου είχε επιδικαστεί στη σύμμαχο Μεγάλη

¹⁸ Μολονότι η διεκδίκηση της Κύπρου δεν περιλαμβάνεται επισήμως στο μνημόνιο του Βενιζέλου, ο Helmreich την συμπεριλαμβάνει καθώς αναφέρεται στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, οι οποίες υποστηρίχτηκαν προφορικά από το Βενιζέλο κατά την ομιλία του στο Συνέδριο. Βλ. Paul C. Helmreich, Ο.π, σ. 40.

¹⁹ Να σημειωθεί, ότι ο Βενιζέλος αντίθετα με την αποσιώπηση της κυπριακής διεκδίκησης στο υπόμνημά του, έδειχνε εμπιστοσύνη στις ευγενείς προθέσεις του Lloyd George. Βλ. Dimitri Kitsikis, Ο.π., σ. 77-78. Πάντως, τόσο το 1919 όσο και στο διάστημα της πρωθυπουργίας του 1928-32 απέφευγε να απαντήσει στις ένθερμες εκδηλώσεις των Κυπρίων με αίτημα την ένωση με την Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε, ότι θέμα Κύπρου δεν τίθεται ούτε και στο υπόμνημα του Τσουδερού τόσο κατά τη διάρκεια, όσο και στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με την ίδια προφανέστατα αιτιολογία. Για το ίδιο θέμα βλ. υπ. 24 της παρούσης.

²⁰ Helmreich, Ο.π., σ. 8. Στις 11 Φλεβάρη του 1918, ένα μήνα σχεδόν μετά την εκφώνηση των 14 σημείων, ο Wilson προβαίνει και σε περαιτέρω διευκρίνιση του δόγματος των λαών για αυτοδιάθεση παρουσιάζοντας τις «4 αρχές (four principles)».

²¹ Βλ. Alan Sharp, "The genie that would not go back into the bottle, National self-determination and the legacy of the First World War and the Peace Settlement" στο *Europe and Ethnicity, World War I and Contemporary Ethnic Conflict*, edited by Seamus Dunn and T.G. Fraser, Routledge, 1996, σ. 11.

²² Το άρθρο παρατίθεται στο Joachim G. Joachim, Ο.π. passim. Χαρακτηριστικά το άρθρο 12 των «14 σημείων» του Wilson ανέφερε : "the non-Turkish nationalities of Ottoman Empire should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development". Ο λόγος του Wilson εκφωνήθηκε τρεις μέρες μετά από την ομιλία του Lloyd George αναφορικά με τους στόχους του πολέμου. Μολονότι, ο Wilson στο λόγο του δεν συμπεριέλαβε την Ελλάδα σε κανένα από τα σημεία του, ενώ παράλληλα αναφερόταν σε Σερβία, Μαυροβούνιο και Ρουμανία, ουσιαστικά το 12^ο σημείο του λόγου του και η εκφρασθείσα αρχή της «αυτόνομης ανάπτυξης» των μη τουρκικών εθνοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας έμελλε να δημιουργήσει ένα συγκρατημένο ενθουσιασμό στο ελληνικό υπουργείο εξωτερικών αναφορικά με τους πολεμικούς στόχους της Ελλάδας. Βλ. επίσης Γεωργίου Β. Λεονταρίτη, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Ο.π., σ.145-7.

Βρετανία.¹⁸ Επομένως, η αναφορά στην Κύπρο θα μπορούσε να αποβεί καταστροφική αφενός στις σχέσεις ανάμεσα στις δύο συμμαχικές στα πλαίσια της Entente δυνάμεις και αφ' ετέρου θα απέβαινε ενδεχομένως μοιραία για τις υπόλοιπες εδαφικές βλέψεις της Ελλάδας, καθώς θα ξεσήκωνε κύμα αντιδράσεων στη Μεγάλη Βρετανία.¹⁹

Για τη σύνταξη του καταλόγου των διεκδικήσεων, ο Βενιζέλος βασίστηκε αφ' ενός στις υπηρεσίες που προσέφερε η Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό των νικητών συμμαχικών δυνάμεων και αφ' ετέρου στο 12^ο άρθρο των ονομαστών «14 σημείων» του αμερικανού Προέδρου Woodrow Wilson.

Στις 8 Γενάρη του 1918 ο αμερικανός Πρόεδρος Wilson είχε εκφωνήσει τον περιβόητο λόγο των δεκατεσσάρων σημείων.²⁰ Μολονότι, ο λόγος του Wilson δεν αναφερόταν ρητά στο δικαίωμα των λαών για αυτοδιάθεση, πολλά από τα σημεία του το υπονοούσαν.²¹ Το 12^ο άρθρο του λόγου του αμερικανού Προέδρου, στο οποίο βασίστηκε ο Βενιζέλος στο υπόμνημά του, αναφερόταν στους αλλοεθνείς υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στην

εγγύηση, η οποία θα έπρεπε να τους δοθεί όσον αφορά στην αναμφισβήτητη ασφάλεια της ζωής τους και την απολύτως απρόσκοπτη δυνατότητα της αυτόνομης ανάπτυξής τους.²²

²³ N. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 135. Βλ. επίσης, H. Nicolson, Ο.π., σ. 255-257.

²⁴ N. Petsalis – Diomidis, Ο.π., σ. 136.

²⁵ Βλ. Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, Ο.π, σ. 250

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η διεκδίκηση των συγκεκριμένων εδαφών από τον Έλληνα πρωθυπουργό στηρίχτηκε στη «μακραίωνη παρουσία» Ελλήνων στα συγκεκριμένα εδάφη. Ο όρος Έλληνας στην προκειμένη περίπτωση παραπέμπει σε άτομα που σύμφωνα με το υπόμνημα έχουν ελληνική εθνική συνείδηση και αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες, άσχετα από το αν χρησιμοποιούν ή όχι την ελληνική γλώσσα ως μέσο επικοινωνίας τους. Επομένως, η διεκδίκηση των συγκεκριμένων εδαφών εμφανίζεται ως δίκαιη σύμφωνα με το «δικαίωμα για αυτοδιάθεση» που προέκυψε από τον περίφημο λόγο των «14 σημείων» του Προέδρου Wilson.

Ένα δεύτερο επιχείρημα του Βενιζέλου σχετικά με την έκφραση των εδαφικών διεκδικήσεων του ελληνικού κράτους ήταν η προσφορά της Ελλάδας στον πόλεμο. Δεδομένου του γεγονότος βέβαια ότι, η Ελλάδα εισήλθε στον πόλεμο πολύ αργά, το επιχείρημα αυτό έχανε ένα μέρος της βαρύτητας του και δικαιολογούσε αναδρομικά την εμμονή του Βενιζέλου το 1917 για ένταση και εγρήγορση της επιστράτευσης.

Οι ελληνικές διεκδικήσεις παρουσιάστηκαν από το Βενιζέλο επισήμως στις 3 και 4 Φεβρουαρίου του 1918.²³ Κατά την ομιλία του, ο Έλληνας πρωθυπουργός αρχικά αναφέρθηκε στην ελπίδα για εξεύρεση λύσης ανάμεσα σε Ιταλία και Ελλάδα. Στη συνέχεια, προέβη στην απαρίθμηση και ανάλυση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων σύμφωνα με το υπόμνημα που είχε συντάξει ο ίδιος και το οποίο είχε διαμοιραστεί ήδη στις αντιπροσωπείες του Συνεδρίου. Η μόνη διαφορά συγκριτικά με το υπόμνημα ήταν η προφορική αναφορά και στη διεκδίκηση της Κύπρου.²⁴

Θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι το υπόμνημα του Βενιζέλου ξεφεύγει από τη γνωστή εμμονή στα «ιστορικά δίκαια» του ελληνισμού στις υπό διεκδίκηση εδαφικές περιοχές.²⁵ Αποκλινόμενος λοιπόν από αυτήν την κοντόθωρη και μεροληπτική οπτική, ο Βενιζέλος αντιμετωπίζει στο υπόμνημά του τις ελληνικές αξιώσεις με διπλωματία λαμβάνοντας υπ' όψιν του ταυτόχρονα τη διεθνή συγκυρία. Το σχήμα των εδαφικών διεκδικήσεων που προβάλλει μπορεί να εντάσσεται πλήρως στο μεγαλοϊδεατικό ιδεολόγημα της εποχής του, εντούτοις αντικατοπτρίζει και τη βούληση του Έλληνα πρωθυπουργού να μην απομονωθεί η Ελλάδα από τις ραγδαίες εξελίξεις που διαδραματίζονται στο χώρο της βαλκανικής και της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Πίσω από το μεγαλοϊδεατισμό ελλοχεύει ένα γεωπολιτικό παιχνίδι

²⁶ Γιώργου Β. Λεονταρίτη, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2000, κεφ. Ι', σ. 437-8.

²⁷ Για την προέλαση των ιταλικών και ελληνικών στρατευμάτων βλ. Α. Τούντα- Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1934*, Εκδόσεις Παρατηρητής, σ. 59-60. οικονομικών συμφερόντων. Κρίνοντας βέβαια από την αργοπορημένη έλευση της Ελλάδας στο συμμαχικό μπλοκ, η θέση της χώρας στο Συνέδριο ειρήνης υποβαθμίστηκε περισσότερο σε ρόλο επαίτη, παρά διεκδικητή.²⁶

Το αλβανικό ζήτημα και η ελληνική διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου

Τα γεγονότα πριν το Μεγάλο Πόλεμο

Η έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου το καλοκαίρι του 1914 έφερε στην επιφάνεια τις υποβόσκουσες και σε πολλές περιπτώσεις αντικρουόμενες επεκτατικές βλέψεις των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής, οι οποίες σχετίζονταν τόσο με τον έλεγχο της Αδριατικής, όσο και με την ισορροπία δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο. Η ανακήρυξη της Αλβανίας σε κυρίαρχη ηγεμονία με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1913 είχε επιφέρει σωρεία αντιδράσεων από το γεωγραφικό χώρο της Βορείου Ηπείρου και είχε επιδράσει καταλυτικά στις μετέπειτα εξελίξεις. Η (αυτο)ανακήρυξη, τον αμέσως επόμενο χρόνο, της Βορείου Ηπείρου σε αυτόνομη πολιτεία υπό την Προεδρία του Γ.Χ. Ζωγράφου οδήγησε σε νέο γύρο διπλωματικών διαπραγματεύσεων και στη σύνταξη του γνωστού Πρωτοκόλλου της Κέρκυρας. Εντούτοις, η έκρηξη του πρώτου μεγάλου πόλεμου πρόλαβε τις εξελίξεις και κατέστησε το κείμενο της συνδιάσκεψης της Κέρκυρας «νεκρό γράμμα». Κατά συνέπεια, όταν ξέσπασε ο πόλεμος το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου βρισκόταν σε εκκρεμότητα.

Από τις πρώτες μέρες του πολέμου η Αλβανία είχε περιπέσει σε μια κατάσταση μακράιωνης αναρχίας, με το έδαφος της να διχοτομείται από την παράλληλη προέλαση των ιταλικών και των ελληνικών στρατευμάτων προς το εσωτερικό της.²⁷

Στο σημείο αυτό, κρίνουμε αναγκαίο να κάνουμε μια μικρή παρένθεση, για να αναφερθούμε στο «παρελθόν» της ελληνοϊταλικής αντιπαλότητας στον αλβανικό

²⁸ Για τις ελληνοϊταλικές σχέσεις την περίοδο 1919-20-1940 βλ. Δημήτρης Φιλίππης, *Οι σχέσεις Ελλάδας- Ιταλίας 1919/20-1940 και η εμπλοκή της Ισπανίας*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2005. Επιπλέον όσον αφορά στην παράλληλη και πολλές φορές αντικρουόμενη πορεία του ελληνικού και του ιταλικού εθνικισμού βλ. Procopis Papastratis, *Megali Idea and Mare Nostrum, Aspects of Greek and Italian Nationalism*, αδημοσίευτη μελέτη, passim. Αναφορικά με το αλβανικό ζήτημα βλ. επίσης Μ. Pipinelis, *Europe and the Albanian Question*, Chicago, Argonaut 1963.

²⁹ Γιώργου Β. Λεονταρίτη, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Ο.π., σ. 380-381.

³⁰ Το καθεστώς αναρχίας που επικράτησε στην Αλβανία με τη σύσταση αντάρτικων ομάδων και την παράλληλη προέλαση ιταλικών και ελληνικών στρατευμάτων προς το εσωτερικό της χώρας δημιούργησαν αμφιβολίες για τη βιωσιμότητα του νεοσύστατου αλβανικού κράτους, ακόμα και σε αυτούς που μέχρι πρότινος είχαν ταχθεί υπέρ της αυτονομίας της Αλβανίας. Βλ. Γιώργου Β. Λεονταρίτη, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Ο.π., σ.382. Η έννοια της βιωσιμότητας είναι μια έννοια, η οποία έρχεται και παρέχεται με το πέρασμα των χρόνων και την οποία θα συναντήσουμε και στο πλαίσιο της υποστηρικτικής γραμμής των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

χώρο²⁸. Ο επεκτατισμός που εκδήλωνε η ιταλική εξωτερική πολιτική στο χώρο των Βαλκανίων ήδη από τα χρόνια των βαλκανικών πολέμων και την περίοδο πριν την έκρηξη του μεγάλου πολέμου ερχόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τον μεγαλοϊδεατισμό του ελληνικού υπουργείου εξωτερικών. «*Η Ιταλία αντιμετώπιζε την Αλβανία ως εφιαλτήριο για την οικονομική της διείσδυση στα Βαλκάνια και, από στρατηγική άποψη ως προπύργιο για να επιβάλει την κυριαρχία της στην Αδριατική*», σημειώνει ο Γ.Λεονταρίτης.²⁹ Οι εδαφικές αξιώσεις που προέβαλε η Ελλάδα αναφορικά με το νότιο τμήμα της Αλβανίας, ύστερα μάλιστα και από την κατάληψη της περιοχής κατά τους βαλκανικούς πολέμους, εξέγειραν τις αντιδράσεις της Ιταλίας, καθώς δεν εναρμονίζονταν με τις ιμπεριαλιστικές φιλοδοξίες της. Θα πρέπει να σημειωθεί άλλωστε, ότι η ιταλική εξωτερική πολιτική κατευθυνόταν από καιροσκοπικά κριτήρια και ακροβατούσε κατά περιόδους ανάμεσα στη θέση περί «αυτονομίας του αλβανικού κράτους» και διαμελισμού του, όποτε οι περιστάσεις το έκριναν απαραίτητο. Η έξωθεν ίδρυση του αλβανικού κράτους και ρύθμιση των συνόρων του αποτέλεσε μια ζωντανή απόδειξη της αδυναμίας των μικρών βαλκανικών κρατών να αγνοήσουν το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων και τις ευρύτερες παραμέτρους της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η παραπάνω απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων το 1913 βρήκε σύμφωνη την ιταλική πολιτική, προκειμένου να αντικρουστεί η επεκτατική μανία των Ελλήνων. Η έκρηξη του μεγάλου πολέμου που ακολούθησε και το καθεστώς αναρχίας που επικράτησε στα αλβανικά εδάφη συνέπεια των αντιδράσεων του βορειοηπειρωτικού πληθυσμού εξαιτίας της μη ενσωμάτωσής τους στη μητέρα-Ελλάδα μετέβαλε την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διάλυσης των αυτοκρατοριών και ίδρυσης νέων ομοιογενών εθνών-κρατών.³⁰ Η μυστική συνθήκη του Λονδίνου το 1915 μπορεί να επικύρωνε το μελλοντικό διαμελισμό της Αλβανίας μεταξύ Ιταλίας, Σερβίας,

³¹ Για τις μυστικές συνθήκες που συνομολόγησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις κατά τη διάρκεια του πολέμου βλ. Helmreich, Ο.π., σ.5-10. Η μυστική συνθήκη του Λονδίνου του 1915 δημοσιοποιήθηκε μετά την ανατροπή του τσαρικού καθεστώτος από τους μπολσεβίκους το 1917. Τότε, ήρθαν στο φως όλες οι μυστικές συμφωνίες που είχαν υπογράψει οι Μεγάλες Δυνάμεις και υπόσχονταν εδαφικά ανταλλάγματα σε Ιταλία και βαλκανικές χώρες, με στόχο την έξοδο τους στον πόλεμο στο πλευρό της Ανταντ.

³² Venizelos, Greece, σ. 2. Για το ίδιο θέμα βλ. Helmreich, Ο.π., σ.39. Ο Βενιζέλος αναφερόμενος στη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου είπε χαρακτηριστικά ότι «ούτε η φυλή, η γλώσσα ή το κρανίο δεν καθορίζουν την εθνικότητα, μόνο η εθνική συνείδηση θα πρέπει να ληφθεί υπόψη». Βλ. Ν. Petsalis-Diomidis, Ο.π., σ.136.

³³ Βλ. Ν. Petsalis-Diomidis, Ο. π., σ. 139 και Η. Nicolson, Ο.π., σ. 261 και 263-4.

Μαυροβουνίου και Ελλάδας, στην ουσία όμως δεν αποτελούσε μέρος της πάγιας πολιτικής της Ιταλίας. Οι μετέπειτα προσπάθειες του Βενιζέλου τη διετία 1915-1917 να βελτιώσει τις ελληνοϊταλικές σχέσεις και να συνομολογήσει συμφωνία ανάμεσα στην ιταλική κυβέρνηση και την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης έπεσαν στο κενό, καθώς όλες έρχονταν αντιμέτωπες με τη σταθερή πεποίθηση του ιταλικού υπουργείου εξωτερικών, να μην ενδώσει σε καμία παραχώρηση εδαφών στην Ελλάδα. Το μοναδικό ευχάριστο διάλειμμα στην ελληνοϊταλική αντιπαλότητα υπήρξε η σύναψη της συνθήκης Βενιζέλου-Τιττόνι το καλοκαίρι του 1919.³¹

Η διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου στο υπόμνημα της 30^{ης} Δεκεμβρίου 1918

Η πρώτη διεκδικούμενη περιοχή που προβαλλόταν στο υπόμνημα του Βενιζέλου ήταν η περιοχή της Νοτίου Αλβανίας ή Βορείου Ηπείρου. Σύμφωνα με το Βενιζέλο, στην περιοχή της Βορείου Ηπείρου από τους 200.000 κατοίκους, οι 120.000 ήταν Έλληνες.

Στο υπόμνημά του, ο Βενιζέλος επιχείρησε, παραθέτοντας αριθμητικά δεδομένα και αναφερόμενος στα γεγονότα και τις συνθήκες των τελευταίων χρόνων, να καταδείξει την ελληνικότητα της Βορείου Ηπείρου. Επιπλέον, στηριζόμενος στο «δόγμα Wilson» για την αυτοδιάθεση των λαών ισχυρίστηκε ότι θα αποτελούσε κατάφωρη παραβίαση οποιουδήποτε νόμου περί ισότητας η υποταγή μιας ανώτερης πολιτιστικά πλειοψηφίας σε μια κατώτερη πολιτιστικά μειοψηφία.³²

Οι τρεις πρώτες συναντήσεις της αρμόδιας επιτροπής του Συνεδρίου για τα ελληνικά θέματα ήταν αφιερωμένες στο βορειοηπειρωτικό ζήτημα.³³ Οι Βρετανοί, οι Άγγλοι οι

³⁴ N. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 139.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 140.

³⁶ Dimitri Kitsikis, Ο.π., σ. 71.

³⁷ Βλ. Nicolson, Ο.π., σ. 228 και σ.263-4.

³⁸ Όσον αφορά τις ρίζες του αλβανικού ζητήματος βλ. και προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας.

³⁹ H. Nicolson, Ο.π. σ, 265. Ο Nicolson στην ημερήσια καταγραφή στο ημερολόγιό του αναφέρεται με προσβλητικούς χαρακτηρισμούς για τον Ιταλό ναύαρχο απηχώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το κλίμα που επικράτησε στη συγκεκριμένη συνεδρίαση της Επιτροπής κατά την ομιλία του. Για το ίδιο βλ. και N. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ.141.

Αμερικανοί δεν είχαν ουσιαστικές αντιρρήσεις αναφορικά με την ελληνική διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου. Οι διαφωνίες που προέβαλαν αφορούσαν περισσότερο το μέγεθος της εδαφικής ζώνης που θα αποδίδονταν στην Ελλάδα, καθώς πίστευαν, ότι η γραμμή που προτεινόταν από τον Βενιζέλο παραβίαζε εθνικά σύνορα.³⁴ Επιπλέον, εμφανιζόταν διχογνωμία μεταξύ των Άγγλων, Γάλλων και Αμερικανών σχετικά με τη χάραξη της συνοριακής γραμμής. Οι μεν Βρετανοί και οι Γαλλοί εμφανίζονταν διατεθειμένοι να ενδώσουν στις περισσότερες διεκδικήσεις που προέβαλε η Ελλάδα στα αλβανικά εδάφη, ενώ απεναντίας οι Αμερικανοί εκπρόσωποι αρνούνταν την απόδοση περίπου των 2/3 της εδαφικής επικράτειας που είχε ζητήσει ο Βενιζέλος.³⁵ Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία σε γενικές γραμμές ευνοούσαν την ελληνική διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, ενώ οι ΗΠΑ υποστήριζαν εξίσου τη διεκδίκηση της Ελλάδας υπό τον όρο, ότι θα υπήρξε μια δίκαιη κατανομή των συνόρων ανάμεσα στα δύο κράτη.³⁶ Οι ενστάσεις της αμερικανικής πλευράς περιορίζονταν στο νότιο σύνορο της Αλβανίας, ενώ και στους κόλπους της αμερικανικής αποστολής είχαν εκφραστεί δύο απόψεις. Ορισμένοι έβλεπαν θετικά την εκχώρηση της Κορυτσάς στην Ελλάδα, ενώ άλλοι υποστήριζαν τη γραμμή της Βοϊούσας.³⁷

Εντούτοις, το κύριο εμπόδιο αναφορικά με τη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου υπήρξε η επεκτατική πολιτική της Ιταλίας στον αλβανικό χώρο, η οποία εντασσόταν στην ευρύτερη πολιτική του ιταλικού υπουργείου εξωτερικών στην ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια.³⁸ Οι διαφωνίες που προέβαλαν οι Ιταλοί αντιπρόσωποι στην Επιτροπή επικεντρώνονταν στη σύνδεση του βορειοηπειρωτικού ζητήματος με το ευρύτερο ζήτημα του ελέγχου της Αδριατικής. Μάλιστα, ο ναύαρχος Castoldi έλαβε το λόγο στη συνεδρίαση της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1919 προκειμένου να εξηγήσει τη στρατηγική σημασία του καναλιού της Κέρκυρας για τη μελλοντική ύπαρξη της Ιταλίας.³⁹ Σύμφωνα με τον Castoldi, η ελληνική παρουσία στα νότια αλβανικά

⁴⁰ N. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 141.

⁴¹ Βλ. H. Nicolson, Ο.π., σ. 268-273. Η συμπάθεια του Nicolson προς το πρόσωπο του Βενιζέλου διαφαίνεται σε ένα γράμμα που γράφει ο βρετανός διπλωμάτης προς τον πατέρα του μεταφέροντάς του τα νέα του συνεδρίου, στο οποίο σημειώνει emphatically τη θέση που κατέχει ο Έλληνας πρωθυπουργός μεταξύ των συνέδρων. Παρομοιάζει δε την προσωπικότητα του Βενιζέλου με αυτήν του Λένιν. Μεταφέρω αυτούσια τις σημειώσεις του Nicolson: *"I can't tell you the position that Venizelos has here! He and Lenin are the only two really great men in Europe."*

⁴² Για τη δευτερολογία του Βενιζέλου στην Επιτροπή βλ. N. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 142 και H. Nicolson, Ο.π., σ. 268-272.

⁴³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, σ. 87-88.

σύννορα ήταν κατά συνέπεια πολιτικό θέμα και βρισκόταν πέρα από τις αρμοδιότητες της Επιτροπής.⁴⁰

Στις 24, 26 και 27 Φεβρουαρίου 1919 ο Βενιζέλος εκλήθη από την Επιτροπή να διευκρινίσει τις απορίες των αντιπροσώπων των άλλων εθνών αναφορικά με τις ελληνικές διεκδικούμενες περιοχές.⁴¹ Η πλειονότητα των ερωτήσεων που δέχτηκε ο Έλληνας πρωθυπουργός προέρχονταν από τους αντιπροσώπους της ιταλικής αποστολής απηχώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις αντιθέσεις της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής προς τα επεκτατικά σχέδια του Βενιζέλου.⁴²

Κάθε ελληνική διεκδίκηση βρισκόταν αντιμέτωπη με την ιταλική πολιτική. Η συμφωνία Βενιζέλου- Τιττόνι στις 29/07/1919 υπήρξε μόνο ένα μικρό διάλειμμα στην αντιπαλότητα ανάμεσα στις δύο χώρες. Η καταγγελία της συνθήκης από την Ιταλία ένα χρόνο σχεδόν μετά την υπογραφή της φανερώνει αφ' ενός τη στάση των Ιταλών στο να μη συναινέσουν σε καμία συμμαχική παραχώρηση εδαφών στην Ελλάδα και αφ' ετέρου μαρτυρά την αλλαγή στην ιταλική εξωτερική πολιτική και στην επιστροφή στο «δόγμα» για μια ελεύθερη και μεγάλη Αλβανία, στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών.

Το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου, μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του '20, την ακόλουθη επιστροφή του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα και τη μεταστροφή της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής έβαινε σταδιακά προς λύση αντίθετη προς τις ελληνικές διεκδικήσεις.⁴³ Στις 9 Νοεμβρίου 1921 η διάσκεψη των Υπουργών των Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων αποφάσισε στο Παρίσι την οριστική χάραξη των γιουγκοσλάβο-αλβανικών συνόρων και την επιδίκαση της Βορείου Ηπείρου στην Αλβανία. Ο Βενιζέλος αναφορικά με τη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου παραγνώρισε, θα λέγαμε, τη βαρύτητα των διεθνών ισορροπιών και θεώρησε ότι η όλη «ελληνοϊταλική διαμάχη» θα μπορούσε να λάβει τέλος σε επίπεδο διμερούς συμφωνίας, γεγονός που αποδείχτηκε ατυχές μετά την καταγγελία της συμφωνίας Βενιζέλου- Τιττόνι. Η ελληνική ηγεσία θεωρούσε ατράνταχτη τη «νόμιμη»

⁴⁴ Γιώργου Β. Λεονταρίτη, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2000, κεφ. Θ', σ.431

⁴⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, σ. 87-88.

⁴⁶ Βλ. Nicolson, Ο.π., σ.266. Ο Nicolson σημειώνει στο ημερολόγιό του την 20^η Φλεβάρη ως ημερομηνία έναρξης των συζητήσεων για το θρακικό ζήτημα.

⁴⁷ Επρόκειτο για το σχέδιο που επιμελήθηκε ο Arnold Toynbee, ως μέλος της βρετανικής αποστολής στο συνέδριο ειρήνης των Παρισίων 1919-1920. Βλ. Joachim G. Joachim, Ο.π.

⁴⁸ Helmreich, Ο.π., σ. 39-40.

⁴⁹ Βλ. Ν. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 153-172 και σ. 256-279.

διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, η οποία θεμελιωνόταν στην αρχή της αυτοδιάθεσης και τη μακραίωνη ελληνικότητα των εδαφών της.⁴⁴

Θράκη

Σύμφωνα με το υπόμνημα του Βενιζέλου, η περιοχή της Θράκης μαζί με την Κωνσταντινούπολη περιλάμβανε 730.822 Έλληνες. Η ελληνική διεκδίκηση της Θράκης αφορούσε στη δυτική και ανατολική Θράκη, ενώ η γραμμή που διεκδικούσε η Ελλάδα άρχιζε από την κορυφή του όρους Κούλα, ακολουθούσε τον ποταμό Άρδα μέχρι την Ανδριανούπολη, τον ποταμό Τούντζα ως το σημείο που συναντούσε τα τουρκοβουλγαρικά σύνορα του 1913 και μέχρι τον Άγιο Στέφανο.⁴⁵ Το ζήτημα της Θράκης απασχόλησε την αρμόδια επιτροπή του συνεδρίου για τα ελληνικά θέματα από τις 20 Φεβρουαρίου 1919.⁴⁶

Η Βρετανία και η Γαλλία ήταν σύμφωνες ως προς την παραχώρηση της δυτικής και ανατολικής Θράκης στην Ελλάδα, υπό τον όρο ότι θα αποκτούσε η Βουλγαρία οικονομική έξοδο στο Αιγαίο. Σχετικά με την ανατολική Θράκη μάλιστα, ο Lloyd George και ο Clemenceau συμφωνούσαν να τεθούν τα ανατολικά όρια της ελληνικής Θράκης μέχρι την Τσατάλτζα, προκειμένου η Ελλάδα να παραιτηθεί από τις διεκδικήσεις της στη Μικρά Ασία.⁴⁷ Η επιχειρηματολογική γραμμή που ακολούθησε ο Βενιζέλος κατά την αγόρευσή του στην αρμόδια επιτροπή για τα ελληνικά θέματα βασίστηκε αφ' ενός στη συμπαράταξη της Βουλγαρίας στο στρατόπεδο των ηττημένων κεντρικών δυνάμεων και αφ' ετέρου στη μακραίωνη ελληνικότητα της περιοχής.⁴⁸

Η αμερικανική πλευρά όμως εξέφρασε αντιρρήσεις ως προς την ολοκληρωτική παράδοση της Θράκης στην Ελλάδα.⁴⁹ Ο αμερικανικός Πρόεδρος Wilson επιθυμούσε να αποδοθεί η πόλη της Αδριανούπολης στη Βουλγαρία. Επίσης, θεωρούσε ότι η «ευαίσθητη» περιοχή της Θράκης εξαιτίας της εθνικής πολυσυλλεκτικότητάς της

⁵⁰ Dimitri Kitsikis, Ο.π., σ. 47-51.

⁵¹ Βλ. Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, Ο.π., σ. 252, υπ.6.

⁵² Βλ. Ν. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 251-256 και Dimitri Kitsikis, Ο.π., σ. 73-74 όπου γίνεται ενδελεχής αναφορά στις παραγράφους της συμφωνίας.

⁵³ Ο.π., σ. 51.

⁵⁴ Για την πορεία των διαπραγματεύσεων του Συνεδρίου από τον Αύγουστο 1919 μέχρι την υπογραφή της συνθήκης του Neuilly βλ. Ν. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 280-290.

⁵⁵ Βλ. το υπόμνημα του Βενιζέλου με ημερομηνία 30/12/1918. Αναλυτική περιγραφή του κειμένου βρίσκεται στην υπ.6 της παρούσης.

ήταν αδύνατο να αποδοθεί σε ένα μόνο έθνος. Τη συγκεκριμένη μάλιστα άποψη την εξέφρασε σε απευθείας επιστολή του προς τον Έλληνα πρωθυπουργό. Σε ανταπάντησή του ο Βενιζέλος προσπαθούσε να ανασκευάσει το επιχείρημα του Wilson και να αποδείξει την ύπαρξη ελληνικής πλειοψηφίας.⁵⁰

Όπως και στην περίπτωση του αλβανικού ζητήματος, έτσι και σε ό,τι αφορούσε τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Θράκη, η Ιταλία εξέφραζε ισχυρές αντιδράσεις. Πρώτη μεταβολή υπέρ της ελληνικής διεκδίκησης όσον αφορά στη δυτική Θράκη διαφάνηκε με τις διαπραγματεύσεις Βενιζέλου – Τιττόνι για την υπογραφή διμερούς συμφωνίας. Το διάλειμμα των καλών σχέσεων με την Ιταλία που εγκαινίασε η συμφωνία Βενιζέλου- Τιττόνι τον Ιούλιο του 1919 μπορεί εν τέλει να αποδείχτηκε σύντομο, αλλά απέφερε σημαντικά οφέλη στην Ελλάδα όσον αφορά στην περίπτωση της δυτικής Θράκης.⁵¹

Στο 1^ο άρθρο της συμφωνίας προβλεπόταν η ιταλική δέσμευση για στήριξη της ελληνικής διεκδίκησης στη Θράκη.⁵² Στο διάστημα αυτό, ο Βενιζέλος αυξάνει τη στρατιωτική παρουσία στη Θράκη από 10 σε 12 μεραρχίες. Αν τελικά δεν υπήρχε θετική έκβαση, η Ελλάδα θα έπρεπε αναγκαστικά να προχωρήσει σε μερική αποστράτευση.⁵³ Η συμμαχική διαταγή το Σεπτέμβριο του 1919 για κατάληψη της δυτικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό προδίκαιε υπέρ της Ελλάδας το μέλλον της περιοχής. Η υπογραφή της συνθήκης του Neuilly στις 27/11/1919 επιδίκασε την περιοχή της δυτικής Θράκης στο ελληνικό κράτος.⁵⁴

Κωνσταντινούπολη

Επόμενη διεκδίκηση στην οποία αναφερόταν το υπόμνημα του Βενιζέλου ήταν το βιλαέτι της Κωνσταντινούπολης, τα όρια του οποίου περιλάμβαναν την Ισταμπούλ, το Πέρα, το Σκουτάρι και τα προάστια μέχρι την Τσατάλτζα.⁵⁵ Αναφορικά με την προάσπιση της εδαφικής διεκδίκησης της Κωνσταντινούπολης ο Βενιζέλος στο

⁵⁶ Venizelos, *Greece...*, Ο.π.

⁵⁷ Helmreich, Ο.π., σ. 41.

⁵⁸ Το βιλαέτι του Αϊδινίου είναι ταυτόσημο με το βιλαέτι της Σμύρνης. Ο Κιτσίκης αναφέρει, ότι από το 1871 και ύστερα βασικός χώρος του Βιλαετιού δεν είναι πλέον το Αϊδίι, αλλά η Σμύρνη, γι' αυτό παρατηρείται και αυτή η διττή ονομασία. Βλ. Dimitri Kitsikis, Ο.π., σ. 32. Για τα όρια της διεκδικούμενης ζώνης επί της Μικράς Ασίας βλ. το υπόμνημα του Βενιζέλου της 30^{ης} Δεκεμβρίου 1918 και *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Ο.π, σ.111. Επίσης, Helmreich, Ο.π., σ. 40.

υπόμνημα του αναφέρθηκε στη «μακραίωνη ελληνικότητα» της πόλης, καθώς αυτή υπήρξε άλλοτε πρωτεύουσα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αναφερόταν στη συνέχεια στο ακμάζον ελληνικό στοιχείο της πόλης, στην ελληνική συνείδηση των Ελλήνων της πόλης και στην έδρα του ελληνικού οικουμενικού Πατριαρχείου. Η προσάρτηση της Κωνσταντινούπολης στην Ελλάδα, μαζί με το βιλαέτι της, διαγραφόταν ως φυσικό και νόμιμο επακόλουθο σύμφωνα με την προαναφερθείσα διαπίστευση της «μακραίωνης ελληνικότητάς» της. Παρ' όλη όμως τη διαπίστευση της ελληνικότητας της Πόλης, ο Έλληνας πρωθυπουργός λαμβάνοντας υπ' όψιν τις διεθνείς ισορροπίες και τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή εξέφρασε και μια δεύτερη λύση, η οποία προφανέστατα θα φαινόταν στα μάτια των δυτικών κρατών περισσότερο συμφέρουσα. Σε αυτήν την περίπτωση, η Κωνσταντινούπολη μαζί με τα Στενά θα υπάγονταν σε καθεστώς διεθνούς κηδεμονίας υπό την προστασία της άρτι ιδρυθείσας Κοινωνίας των Εθνών, η οποία θα εξέλεγε και τον κυβερνήτη της πόλης για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους.⁵⁶ Ο διπλωματικός αυτός ελιγμός του Έλληνα πρωθυπουργού προφανέστατα είχε ως στόχο να ενδυναμώσει τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Θράκη.⁵⁷

Μικρά Ασία

Επόμενη εδαφική διεκδίκηση στην οποία γινόταν αναφορά στο υπόμνημα του Βενιζέλου ήταν η περιοχή της Μικράς Ασίας. Στο υπόμνημά του ο Βενιζέλος δε διεκδικούσε ολόκληρη τη δυτική Μικρά Ασία. Η διεκδικούμενη εδαφική περιφέρεια περιλάμβανε το κύριο τμήμα από το βιλαέτι του Αϊδινίου (εκτός από το σαντζάκι του Ντεζινλί) και ένα τμήμα από το βιλαέτι της Προύσας, το οποίο περιλάμβανε το σαντζάκι του Μπαλικεσέρ με την παραθαλάσσια πόλη του Πανόρμου.⁵⁸ Προσπαθώντας να χαράξει κανείς μια οριοθετική γραμμή πάνω στο χάρτη, το διεκδικούμενο έδαφος της δυτικής Μικράς Ασίας από την Ελλάδα εκτεινόταν από

⁵⁹ Ο.π.

⁶⁰ Στο 12^ο σημείο του λόγου του, ο Wilson ανέφερε: *“the non Turkish nationalities of Ottoman Empire should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development”*. Βλ. Joachim G. Joachim, Ο.π.

⁶¹ Βλ. Γεωργίου Β. Λεονταρίτη, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Ο.π., σ. 146.

⁶² Venizelos, Greece, Ο.π. και επίσης Helmreich, Ο.π., σ.40.

την Τένεδο μέχρι το Καστελόριζο. Στην εδαφική αυτή ζώνη κατοικούσαν, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που παρέθεσε ο Έλληνας πρωθυπουργός ενώπιον της ολομέλειας του συνεδρίου, 818.221 Έλληνες και άλλοι 11.877 στα νησιά Ίμβρο και Τένεδο.⁵⁹ Για τους ελληνικούς πληθυσμούς που εξαιρούνταν της διεκδικούμενης ζώνης ο Βενιζέλος πρότεινε στο υπόμνημά του ανταλλαγή με τους μουσουλμάνους της ζώνης που θα επιδικαζόταν στην Ελλάδα. Κατ’ αυτόν τον τρόπο θα επιτυγχανόταν ομοιογένεια στην ελληνική ζώνη και ταυτόχρονα θα αποτρέπονταν το κλίμα δυσαρέσκειας στους ελληνικούς πληθυσμούς που ενδεχομένως θα ετίθεντο εκτός ελληνικής κατοχής.

Η διεκδίκηση των εδαφών αυτών υποστηρίχτηκε στο υπόμνημα του Βενιζέλου από τρεις κατηγορίες επιχειρημάτων. Αφ’ ενός λόγοι ιστορικοί και εθνολογικοί προέτασαν για τον Έλληνα πρωθυπουργό τη διεκδίκηση των συγκεκριμένων εδαφών της Μικράς Ασίας. Αφ’ ετέρου, τη διεκδίκηση των εδαφών αυτών ενθάρρυνε στη συνέχεια και ο περίφημος λόγος των «14 σημείων» του προέδρου Wilson. Στο 12^ο σημείο του λόγου του ο αμερικανός Πρόεδρος αναφερόταν στο δυνατότητα των μη τουρκικών εθνотήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας για διασφάλιση του δικαιώματος για αυτόνομη ανάπτυξη.⁶⁰ Μολονότι, όμως ο λόγος του Wilson ουσιαστικά αποκρυστάλλωνε την περίφημη αρχή της αυτοδιάθεσης, στην οποία βάσισαν τις ελπίδες τους για προσαρτήσεις εδαφών τα περισσότερα από τα βαλκανικά κράτη, εντούτοις σχετικά με την ελληνική περίπτωση και τη Μικρά Ασία δε γινόταν σε κανένα σημείο νύξη για ενδεχόμενο εδαφικό διαμελισμό. Το 12^ο σημείο αποτελούσε μια διακήρυξη για τις μη τουρκικές εθνότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας σχετικά με την παροχή εγγυήσεων για την ασφάλειά τους και την απρόσκοπτη ευκαιρία της αυτόνομης ανάπτυξής τους. Μόνο θεωρητικά, η αρχή της αυτοδιάθεσης θα μπορούσε να επεκταθεί και στους Έλληνες της Μικράς Ασίας.⁶¹

Ένα άλλο βασικό επιχείρημα που εξέθεσε ο Βενιζέλος στο υπόμνημά του αναφορικά με τη διεκδίκηση των εδαφών της Μικράς Ασίας σχετίζεται με τη «γεωγραφική και κλιματολογική ενότητα» των παραλίων της δυτικής Μικράς Ασίας με τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου, παρά με την ασιατική ενδοχώρα.⁶² Συνέπεια της προηγούμενης

Να σημειωθεί, ότι το επιχείρημα της ενότητας είτε γεωγραφικής είτε ιστορικής ενός συγκεκριμένου χώρου επαναλαμβάνεται στο πέρασμα των χρόνων σχετικά με τα διεκδικούμενα κατά καιρούς εδάφη από το ελληνικό κράτος. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου και αμέσως μετά τη λήξη του το ίδιο επιχείρημα επανεμφανίζεται προσαρμοσμένο αυτή τη φορά στην περίπτωση της Θράκης.

⁶³ Dimitri Kitsikis, Ο.π., σ. 33-35, όπου αναλύεται εκτενώς το επιχείρημα του Βενιζέλου περί «γεωγραφικής και ιστορικής ενότητας» των παραλίων της Μικράς Ασίας και των γειτονικών νησιών.

⁶⁴ Στο ίδιο.

⁶⁵ N. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 137 και H. Nicolson, Ο.π., και σ. 256-7. Ο Nicolson στην καταγραφή στο ημερολόγιό του αποδέχεται για μια ακόμα φορά τη ρητορική δεινότητα του Βενιζέλου, αν και τη συγκεκριμένη ημέρα συμφωνεί, ότι τα επιχειρήματα που προσκόμισε ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν ήταν τόσο λογικά και αποτελεσματικά όπως στη χθεσινή ομιλία του (3/02/1919).

⁶⁶ N. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 137.

⁶⁷ Για τη συσχέτιση ανάμεσα στις ελληνικές πολεμικές βλέψεις και τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων στο χώρο της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. Γιώργου Β. Λεονταρίτη, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Ο.π, σ.432-466.

επιχειρηματολογικής τακτικής περί γεωγραφικής και κλιματολογικής ενότητας, ο Βενιζέλος προσέθετε στους ελληνικούς πληθυσμούς της δυτικής Μικράς Ασίας τους πληθυσμούς των γειτονικών ελληνικών νησιών.⁶³ Προκειμένου να τονίσει τη βαρύτητα του επιχειρηματός του, ο Έλληνας πρωθυπουργός αναφερόταν σε παράπονα που εξέφρασαν οι Τούρκοι, ύστερα από την απόσχιση της Χίου και της Μυτιλήνης το 1914 και την ενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τους Τούρκους, η απόσχιση των συγκεκριμένων εδαφών από την οθωμανική αυτοκρατορία δημιούργησε οικονομικής φύσεως προβλήματα, καθώς αποτελούσε οργανικό τμήμα της Μικράς Ασίας. Μια άλλη παράμετρος που ενισχύει το παραπάνω επιχείρημα, εδράζεται στο γεγονός, ότι πολλοί κάτοικοι των νησιών υπήρξαν εξίσου κάτοχοι ακίνητης περιουσίας και στο απέναντι ηπειρωτικό τμήμα της Μικράς Ασίας.⁶⁴

Ο Βενιζέλος είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία στις 4 Φεβρουαρίου 1919.⁶⁵ Σύμφωνα με τη συλλογιστική του Βενιζέλου, εφόσον η διεκδικούμενη από το ελληνικό κράτος εδαφική επικράτεια της Μικράς Ασίας περιείχε ελληνική μειονότητα, τότε αυτή μπορούσε να επικαλεστεί αυτονομία (σύμφωνα με τα 14 σημεία του Wilson) και εφόσον στη συνέχεια, η αυτονομία συμπεριλάμβανε το δικαίωμα στην ένωση, τότε το νέο αυτόνομο κράτος της δυτικής Μικράς Ασίας είχε τη δυνατότητα να διακηρύξει ελεύθερα την ένωσή του με την Ελλάδα.⁶⁶

Εξετάζοντας τις ελληνικές διεκδικήσεις επί της Μικράς Ασίας προκύπτει εύλογα το ερώτημα κατά πόσο οι πολεμικές βλέψεις της Ελλάδας βρίσκονταν σε εναρμόνιση με τα ευρύτερα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα και τους πολεμικούς στόχους των Μεγάλων Δυνάμεων στο χώρο της Εγγύς Ανατολής.⁶⁷

⁶⁸ Λεονταρίτης, Ο.π., σ.435

⁶⁹ Βλ. H. Nicolson, Ο.π., σ. 266-7 και 274-5.

Ήδη τις παραμονές του πρώτου παγκοσμίου πολέμου έχει τεθεί από τα βιομηχανικά κράτη της δυτικής Ευρώπης το ζήτημα του μελλοντικού διαμελισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η οικονομική διείδυση που παρατηρήθηκε σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας τη δεκαετία πριν από την έκρηξη του μεγάλου πολέμου, οδήγησε στην υπαγωγή της τελευταίας σε καθεστώς ημιαποικιακής εξάρτησης.⁶⁸

Η έκρηξη του πολέμου το 1914 δε λειτούργησε παρά μόνο καταλυτικά επιταχύνοντας τη διαδικασία διαμελισμού της πολυεθνικής οθωμανικής αυτοκρατορίας και εδραίωσης των ήδη διαμορφωμένων σφαιρών επιρροής των Μεγάλων Δυνάμεων. Στα χρόνια του μεγάλου πολέμου η είσοδος νέων δυνάμεων, της Ιταλίας και της Ελλάδας, στο στρατόπεδο της Entente περιέπλεξε περισσότερο τη διαμάχη ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις, καθώς δύο νέοι διεκδικητές εδαφών εξέφραζαν ήδη πριν από την ανάμιξη τους στον πόλεμο εδαφικές βλέψεις στη Μικρά Ασία. Η Ελλάδα, η οποία εισήλθε στον πόλεμο μόλις το καλοκαίρι του 1917, ένα χρόνο δηλαδή πριν από τη λήξη του, αφουγκράστηκε σε αυτόν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για εκπλήρωση του μεγαλοϊδεατικού της ονείρου και προσάρτηση των εδαφών που δεν είχε κατορθώσει να συμπεριλάβει στην εδαφική της επικράτεια με τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-3. Δεδομένης βέβαια, της αργοπορημένης εισόδου της στη συμμαχική παράταξη, οι υπέρμετρες πολεμικές βλέψεις που εξέφραζε υπερέβαιναν κατά πολύ τη ανταποδοτική διάθεση των συμμάχων για τις θυσίες της στον πόλεμο.

Η Επιτροπή για τα ελληνικά ζητήματα ασχολήθηκε με τις ελληνικές διεκδικήσεις στη δυτική Μικρά Ασία στις συνεδριάσεις της στις 21 Φεβρουαρίου και την 1^η Μαρτίου 1919.⁶⁹ Απέναντι στην ελληνική διεκδίκηση επί της Μικράς Ασίας δεν υπήρχε ενιαία συμμαχική στρατηγική, καθώς οι εκάστοτε υποσχέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων είτε προς τον Έλληνα πρωθυπουργό είτε προς τους πρεσβευτές του ελληνικού κράτους στο εξωτερικό προσανατολίζονταν με γνώμονα τα βραχυπρόθεσμα συμμαχικά συμφέροντα απηχώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις μεταστροφές στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων ανάλογα με τις διακυμάνσεις που απαιτούσε η ευρύτερη συμμαχική προσπάθεια. Παρ' όλα αυτά υπήρχαν και παγιωμένες αντιλήψεις στην πολιτική της εκάστοτε συμμαχικής δύναμης, οι οποίες αφορούσαν κυρίως στην οικονομική τους επιρροή και τα συμφέροντα στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

⁷⁰ Βλ. H. Nicolson, Ο.π., σ. 266. Οι Αμερικανοί δεν είναι σύμφωνοι με το μέγεθος των ελληνικών αξιώσεων στο χώρο της δυτικής Μικράς Ασίας. Κατά τις συνομιλίες που είχε ο Nicolson με τους συναδέλφους του Lybdyer και Day της αμερικανικής αποστολής πριν από την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου είχε αποσαφηνίσει, ότι οι Αμερικανοί ευνοούσαν μια πιθανή ελληνική παρουσία στη Σμύρνη. Στο ίδιο, σ. 226 και σ. 228.

⁷¹ Βλ. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, σ. 115. Την απόφαση για την έγκριση αποστολής ελληνικού στρατού στη Σμύρνη την έβγαλαν μόνο οι τρεις από τις τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις. Η Ιταλία, η οποία απουσίαζε από το συγκεκριμένο ανώτατο συμβούλιο που επικύρωσε την απόφαση, αναγκάστηκε να συμφωνήσει εκ των υστέρων με τη βούληση των υπολοίπων συμμάχων της. Βλ. επίσης, Γιάννης Ν. Γιαννουλόπουλος, Ο.π, σ. 255.

⁷² Π. Παπαστράτης, «Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής», Ο.π, σ.344.

Η συνεδρίαση της Επιτροπής για τα ελληνικά ζητήματα της 21^{ης} Φεβρουαρίου 1919, όπως αποκρυσταλλώνεται μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του βρετανού διπλωμάτη Nicolson, σκιαγραφεί με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο στις διαθέσεις των Μεγάλων Συμμάχων απέναντι στα ελληνικά αιτήματα στο χώρο της δυτικής Μικράς Ασίας. Σε γενικές γραμμές, οι Βρετανοί και οι Γάλλοι, όπως και στις ελληνικές διεκδικήσεις, δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές αντιρρήσεις. Σε αντιδιαστολή με τους τελευταίους, οι Αμερικανοί αντιτίθενται στις ελληνικές αξιώσεις.⁷⁰

Η συμμαχική απόφαση της 12^{ης} Μαΐου 1919 για τη στρατιωτική κατάληψη της Σμύρνης από την ελληνικό στρατό δεν ταυτίζεται και με ομοθυμία των Δυνάμεων για την προώθηση των ελληνικών διεκδικήσεων επί της Μικράς Ασίας.⁷¹ Οι διαφωνίες της ιταλικής αντιπροσωπείας απέναντι στα ελληνικά εδαφικά αιτήματα επεκτείνονται ασφαλώς και στον ευαίσθητο και πολυπόθητο χώρο της Μικράς Ασίας.

Εντούτοις, η συμμαχική διαταγή απόπλου του ελληνικού στόλου προς κατάληψη της Σμύρνης δε σήμανε κάποιας μορφής αλλαγή στην πάγια αντιθετική προς οποιαδήποτε ελληνική διεκδίκηση πολιτική της Ιταλίας. Το πρόσκαιρο διάλειμμα που σημειώθηκε στην ελληνοϊταλική αντιπαλότητα με το σύμφωνο Βενιζέλου- Τιττόνι τον Ιούλη του 1919, υπό την πίεση των Δυνάμεων προς εξεύρεση συμβιβασμού, δεν αναπροσάρμοσε τα αλληλοσυγκρουόμενα επεκτατικά σχέδια των δύο χωρών.

«Η απόφαση του Ανώτατου Συμμαχικού Συμβουλίου να δώσει στην Ελλάδα την εντολή να αναλάβει τη διοίκηση της Σμύρνης και της ενδοχώρας της εξαπλώνει τη Μεγάλη Ιδέα και τον ελληνικό αλυστρωτισμό στα μοιραία όριά του» σημειώνει εύστοχα ο Π. Παπαστράτης.⁷² Η θεσμική κατοχύρωση της ελληνικής κατοχής της Σμύρνης τον Αύγουστο του 1920 με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών υλοποίησε για βραχύ χρονικό διάστημα τους εθνικιστικούς πόθους των Ελλήνων. Ο επίλογος που σημειώθηκε στη μικρασιατική εκστρατεία με την τουρκική απώθηση των ελληνικών στρατευμάτων και τη σύναψη της συνθήκης της Λοζάννης το 1923 έβαλε την

⁷³ Venizelos, *Greece*, Ο.π και επίσης Dimitri Kitsikis, Ο.π, σ. 35-36.

⁷⁴ Βλ. Nicolson, Ο.π, σ. 228.

⁷⁵ Βλ. Ν. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ. 251-256 και Dimitri Kitsikis, Ο.π, σ. 73-74. Γίνεται αναλυτική αναφορά στα άρθρα του συμφώνου Βενιζέλου- Τιττόνι. Η Ιταλία δεν προέβη σε δέσμευση εκχώρησης και της νήσου Ρόδου στην Ελλάδα, καθώς κατάφερε να συνδέσει το θέμα της Ρόδου με την περίπτωση της Κύπρου. Δεσμευόταν, ότι θα προέβαινε σε παραχώρηση της Ρόδου, σε περίπτωση που η Βρετανία προέβαινε σε παράλληλη εκχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα, γεγονός που κρινόταν αδύνατο με βάση τις δεδομένες συνθήκες. Στο ημερολόγιό του ο Nicolson, νεαρό μέλος τότε της βρετανικής αποστολής,

«ταφόπλακα» στον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό. Η ελληνική εξωτερική πολιτική οδηγήθηκε σε αναδίπλωση στα επόμενα χρόνια του Μεσοπολέμου, την ίδια ώρα που η κρατική διοίκηση προσηλώθηκε στο δύσκολο εγχείρημα της αποκατάστασης των προσφύγων της Μικράς Ασίας.

Δωδεκάνησα

Η τελευταία εδαφική διεκδίκηση που συμπεριλάμβανε το υπόμνημα του Βενιζέλου αναφερόταν στα Δωδεκάνησα. Το σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων βρισκόταν από το 1912 στην κυριότητα των Ιταλών. Η ελληνική διεκδίκηση στηριζόταν σύμφωνα με το υπόμνημα του Βενιζέλου στη μακράιωνη ελληνικότητα των νήσων, η οποία προέτασσε την επιστροφή τους ως τέτοια στην Ελλάδα.⁷³ Η ιταλική αντίθεση όμως απέναντι σε οποιαδήποτε ελληνική διεκδίκηση περιέπλεκε την κατάσταση και προδιέγραφε δυσοίωνα το μέλλον σχετικά με την πραγμάτωση των ελληνικών πόθων.

Η Αγγλία, η Γαλλία και οι Η.Π.Α σε ό,τι αφορούσε το ενδεχόμενο της εκχώρησης των νησιών στην Ελλάδα δεν εξέφραζαν αντιρρήσεις, καθώς άλλωστε η συγκεκριμένη ελληνική διεκδίκηση δεν έθιγε τα συμφέροντα τους στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής.⁷⁴

Η συμφωνία Βενιζέλου- Τιττόνι που υπεγράφη τον Ιούλη του 1919 περιείχε συγκεκριμένο άρθρο και για την περίπτωση των Δωδεκανήσων. Η Ελλάδα δεσμευόταν από την πλευρά της να στηρίξει την ιταλική κατίσχυση στο αλβανικό κράτος, την ιταλική κυριαρχία στην περιοχή του Αυλώνα και να θέσει υπό καθεστώς ουδετερότητας το κανάλι της Κέρκυρας. Η Ιταλία, από την πλευρά της, μεταξύ άλλων παραχωρήσεων απέναντι στο ελληνικό κράτος, ήταν σύμφωνη κατά το 5^ο άρθρο της συνθήκης, να εκχωρήσει την κυριότητα των Δωδεκανήσων, πλην της Ρόδου, στην Ελλάδα.⁷⁵ Δεδομένης όμως της ασφαλιστικής δικλείδας που περιλαμβάνόταν στο 7^ο

σημειώνει την αντίθεσή του ως προς την απόφαση του F.O να μην ανακινηθεί ζήτημα Κύπρου, βλ. Nicolson, Ο.π., σ. 246.

⁷⁶ Βλ. Ν. Petsalis- Diomidis, Ο.π., σ.255. Ο Πετσάλης- Διομήδης χαρακτηρίζει ως κεφαλαιώδη διπλωματική «γκάφα» την αποδοχή του 7^{ου} άρθρου της συμφωνίας από το Βενιζέλο.

άρθρο του συμφώνου, με βάση το οποίο η Ιταλία διέθετε κάθε δικαίωμα να αποκηρύξει τη συμφωνία, σε περίπτωση που δεν έμενε ικανοποιημένη από την εκπλήρωση των διεκδικήσεών της στη Μικρά Ασία, το μέλλον της συμφωνίας ήταν κάποιο τρόπο προδιαγεγραμμένο.⁷⁶ Η νέα κυβέρνηση Giolitti κατήγγειλε το σύμφωνο μόλις ένα χρόνο μετά την υπογραφή του και αυτομάτως καταδίκασε τις ελληνικές διεκδικήσεις στα Δωδεκάνησα.

Το συνέδριο ειρήνης των Παρισίων δεν επέτυχε θετική έκβαση στο ζήτημα των Δωδεκανήσων για την Ελλάδα. Το ζήτημα παρέμενε σε εκκρεμότητα μέχρι και τη δεκαετία του 1940, οπότε μετά τη λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου το γεγονός της συμπαράταξης της Ελλάδας με τις νικήτριες δυνάμεις έθεσε ξανά το θέμα στην πρώτη θέση του καταλόγου των διεκδικούμενων στο συνέδριο ειρήνης του 1946 περιοχών.

⁷⁷ Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική Πολιτική» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*. τομ.Β2, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

⁷⁸ Βλ. Λίνα Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λοζάννης» στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ.391.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου : στροφή προς εσωτερική αναδίπλωση

Το έτος 1923 αποτελεί για την Ελλάδα μια χρονολογία με διττή σημασία. Αφ' ενός παραπέμπει στην υπογραφή της περιβόητης συνθήκης της Λοζάννης που σήμανε τη λήξη του μικρασιατικού πολέμου και αφ' ετέρου αποτελεί τη χρονική αφετηρία της μεσοπολεμικής περιόδου για την Ελλάδα.

Ο τερματισμός του μικρασιατικού πολέμου με την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάννης το 1923 υπήρξε η απαρχή μιας νέας περιόδου για το ελληνικό κράτος. Η αναγκαστική μετανάστευση 1.500.000 εξαθλιωμένων στην πλειονότητά τους προσφύγων από τα άλλοτε «αλύτρωτα» εδάφη της Μικράς Ασίας θα απασχολούσε το ενδιαφέρον κάθε πολιτικής ηγεσίας τουλάχιστον για μια πενταετία μετά τη σύναψη της συνθήκης και θα όριζε τις προτεραιότητές της. Από την άλλη, το έτος 1923 σήμανε και την έναρξη του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, μιας περιόδου στιγματισμένης από την πολιτική αστάθεια με τις αλληπάλληλες εναλλαγές κυβερνητικών σχημάτων, δικτατοριών και προνουντσιαμένων, καθώς και από την οικονομική κρίση στα τέλη της δεκαετίας του '20. Μέσα στη σωρεία όλων αυτών των νέων εξελίξεων το προβάδισμα θα δινόταν στην επίλυση των εσωτερικών προβλημάτων που ταλάνιζαν τη χώρα, παρά στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής, η οποία αφέθηκε στα χέρια της ελληνικής διπλωματίας.⁷⁷

Σε αυτό το πλαίσιο, στόχος της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας μετά το 1923 θα αποτελεί η διατήρηση της ασφάλειας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας.⁷⁸ Η Ελλάδα θα προσπαθήσει να «εκμεταλλευθεί» στο έπακρο τη συμμετοχή της στην Κοινωνία των Εθνών και θα υιοθετήσει απόλυτα τις επιταγές του νεοϊδρυθέντος διεθνούς οργανισμού. Προσηλωμένη στη λογική των συνθηκών ειρήνης που τερμάτισαν τη σύρραξη του μεγάλου πολέμου θα αναζητήσει τους οικονομικούς πόρους για την επίτευξη του δύσκολου εγχειρήματος της εγκατάστασης των

⁷⁹ Βλ. Θάνος Βερέμης, *Ελλάδα- Ευρώπη, Από τον Πρώτο Πόλεμο ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1999, σ. 82-83.

⁸⁰ Βλ. Λίνα Λούβη, *Ο.π.*, σ.395.

⁸¹ Στο ίδιο.

προσφύγων. Η προσήλωσή της στην Κ.τ.Ε εξηγείται από το ρόλο του διεθνούς οργανισμού στην εξασφάλιση δανείου για την αποκατάσταση των προσφύγων.⁷⁹

Οι μεταβολές όμως που σημειώθηκαν στους διεθνείς συσχετισμούς και στις οικονομικές ισορροπίες μετά τη λήξη του πολέμου επέδρασαν στο να αναθεωρήσουν τα βιομηχανικά κράτη της Δύσης τη μέχρι τώρα εξωτερική πολιτική τους απέναντι στα μικρά βαλκανικά κράτη. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με τις ανεπανόρθωτες απώλειές του τόσο σε έμψυχο, όσο σε άψυχο υλικό κλόνισε τις διαμορφωμένες οικονομικές και κοινωνικές ισορροπίες. Τα πρώτα σπέρματα αμφισβήτησης των συνθηκών ειρήνης, την επαύριο κιόλας της υπογραφής τους, τόσο στο στρατόπεδο των νικητών όσο και των ηττημένων, μαρτυρούσαν τη δυσαρέσκεια πλήθους χωρών εξαιτίας της μεταχείρισης που τους επιφυλάχθηκε και κλόνιζαν ανεπανόρθωτα την «ειρήνη των νικητών». Οι βαρύτερες έμψυχες και υλικές απώλειες που υπέστησαν τα μεγάλα βιομηχανικά κράτη της δυτικής Ευρώπης, η Αγγλία και η Γαλλία, επέδρασαν καταλυτικά στην αναθεώρηση της εξωτερικής πολιτικής τους. Η Αγγλία, η οποία διατηρούσε την κυριαρχία της στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, ακολούθησε μια πολιτική ουδετερότητας απέναντι στα Βαλκάνια, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να κατευνάσει τις ιμπεριαλιστικές διαθέσεις της ανερχόμενης μετά το 1922 Ιταλίας του Μουσολίνι. Απέναντι στην Ελλάδα διατήρησε ζωντανό το ενδιαφέρον της αναφορικά με το χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου, εντούτοις η πολιτική αστάθεια της δεκαετίας του '20 την έκαναν δύσπιστη και επιφυλακτική.⁸⁰ Αντίστοιχη πολιτική ουδετερότητας ακολούθησε και η Γαλλία απέναντι στην Ελλάδα.⁸¹

Σε αυτό το πλαίσιο, η Ελλάδα την επαύριο της υπογραφής της συνθήκης της Λοζάννης βρέθηκε απομονωμένη από τους συμμάχους της. Αναζητώντας εναγωνίως τα οικονομικά μέσα για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος υποτάσσει πλήρως την εξωτερική πολιτική της στις επιταγές της Κ.τ.Ε. Στη λογική αυτή εντάσσεται η υπογραφή του ελληνοβουλγαρικού πρωτοκόλλου το 1924.

Εξαίρεση στην ακολουθητέα εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτέλεσε η δικτατορία του Πάγκαλου τη διετία 1925-6. Εμφορούμενος από αναθεωρητική διάθεση απέναντι στο πνεύμα της συνθήκης της Λοζάννης ο Πάγκαλος οδήγησε τη χώρα σε υπέρογκες δαπάνες για πολεμικούς

⁸² Για την εξωτερική πολιτική κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Παγκάλου βλ. Θάνου Βερέμη, *Οικονομία και Δικτατορία, Η συγκυρία 1925-1926*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1982, σ. 35-9.

⁸³ Βλ. Προκόπη Παπαστράτη, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στην Βαλκανική Ένωση» στο *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, *passim*. Αναφορικά με τα σχέδια για τη δημιουργία μιας βαλκανικής ομοσπονδίας την περίοδο 1930-1934 βλ. επίσης Δημήτρης Κιτσίκης, «Ελλάς και Βαλκάνια. Τα σχέδια για μια βαλκανική συνεννόηση 1930-1934» στο *Ελλάς και Ξένοι 1919-1967*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1977, σ. 77-118.

⁸⁴ Procopis Papastratis, "Megali Idea and Mare Nostrum. Aspects of Greek and Italian Nationalism", αδημοσίευτη έρευνα.

⁸⁵ Για τον χαρακτηρισμό βλ. Λίνα Λούβη, Ο.π., σ.392.

εξοπλισμούς και εν τέλει επιβολή προστίμου από την Κ.τ.Ε για την εισβολή δυνάμεων σε βουλγαρικό έδαφος.⁸²

Τα πρώτα στίγματα μεταβολής στην εξωτερική πολιτική της χώρας προήλθαν με την επάνοδο του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία την περίοδο 1928-1932. Στην ουσία ο Βενιζέλος διατήρησε στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής την πρακτική της σύναψης διμερών συνθηκών, η οποία είχε ήδη εγκατασταθεί από τον υπουργό Εξωτερικών Μιχαλακόπουλο. Στο διάστημα της τελευταίας του πρωθυπουργίας ο κρητικός ηγέτης ολοκλήρωσε την υπογραφή μιας σειράς διμερών συνθηκών με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία, καθώς επίσης ανέλαβε πρωτοβουλία συμφιλίωσης Ελλάδας-Τουρκίας. Η διμερής συνθήκη ανάμεσα στις δύο χώρες υπογράφηκε τελικά το 1930. Η παγκόσμια οικονομική κρίση όμως του 1929 ρίχνει τη σκιά της και στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '30. Η κυβέρνηση Βενιζέλου αντιδρά απέναντι στην κρίση με αυτάρκεια και προστατευτισμό, όπως άλλωστε όλα τα υπόλοιπα κράτη. Παράλληλα, προσπαθώντας να εξαντλήσει κάθε δυνατότητα διεξόδου από την κρίση αντιμετωπίζει θετικά το ενδεχόμενο μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας, η οποία αυτή τη φορά θα περιείχε και οικονομικό σκέλος.⁸³

Το ενδιαφέρον στοιχείο που παρατηρείται την περίοδο αυτή είναι ότι παράλληλα με την πορεία προς μια βαλκανική συνεννόηση επανεμφανίζονται ορισμένα στοιχεία μεγαλοϊδεατισμού.⁸⁴ Μπορεί το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας να θεωρήθηκε αναχρονιστικό αμέσως μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάννης⁸⁵, τα αίτια όμως για μια τέτοια στάση δεν οφείλονται σε απεμπόληση του μεγαλοϊδεατικού ονείρου από το κοινωνικό σώμα, αλλά σε αναγκαία προσαρμογή του πολιτικού προσανατολισμού. Η επανεμφάνιση του μεγαλοϊδεατικού ιδεολογήματος ενδεχομένως οφείλεται και στην υιοθέτηση από το ΚΚΕ του συνθήματος για μια «ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία», την περίοδο πριν το 1934.

Η παλινόρθωση του 1935 και η ακόλουθη δικτατορία του Μεταξά το 1936 ολοκλήρωσαν την πολιτική αστάθεια της μεσοπολεμικής περιόδου. Σε ευρωπαϊκό

επίπεδο ήδη από τις αρχές της δεκαετίας και τις πρώτες αποσκιρτήσεις από την Κ.τ.Ε είχε αρχίσει η αντίστροφη μέτρηση προς την έκρηξη του δεύτερου μεγάλου πολέμου. Η συστράτευση της Ελλάδας για συνεχή φορά με το στρατόπεδο των νικητών θα δημιουργούσε νέες ελπίδες όσον αφορά στην εκπλήρωση των εθνικών θεμάτων.

⁸⁶ Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 29/10/1940, *Νέα Ελλάς*, 29/10/1940, *Ασύρματος*, 28/10/1940, *Η Καθημερινή*, 29/10/1940, *Εθνος*, 29/10/1940.

⁸⁷ *Η Καθημερινή*, 29/10/1940. Ο τότε διευθυντής της εφημερίδας Άγγελος Βλάχος στο κύριο άρθρο που τιτλοφορείται «Το Στιλέτον» αναφέρεται στην ιστορία ενός ειρηνόφιλου λαού που έχει εμπλακεί σε έναν άδικο πόλεμο, τον οποίον «δεν εξήτησεν, δεν τον προεκάλεσεν, αλλά του επεβλήθη». Στο ίδιο κλίμα κυμαίνονται και τα κύρια άρθρα των υπόλοιπων εφημερίδων της εποχής.

Β' Παγκόσμιος Πόλεμος : αναζωπύρωση των εθνικών θεμάτων για την Ελλάδα

Η πρώτη περίοδος διαμόρφωσης των εθνικών διεκδικήσεων

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-41 ή αλλιώς το «ελληνοϊταλικό έπος», όπως χαρακτηριστικά έχει αποδοθεί από ένα τμήμα της βιβλιογραφίας της περιόδου αποτελεί την πρώτη περίοδο διαμόρφωσης των εθνικών διεκδικήσεων που θα προέβαλε η Ελλάδα στο συνέδριο ειρήνης το 1946. Η αυτοθυσία και η γενναιότητα των Ελλήνων στρατιωτών αντιπαραβάλλονται με γλαφυρό τρόπο στον αθηναϊκό Τύπο της περιόδου με την «άνανδρη ιταλική επίθεση». Τα δημοσιεύματα της εποχής απηχούν την αισιοδοξία της ελληνικής κοινωνίας και τη σθεναρή απόφασή της να υπερασπίσει την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.⁸⁶ Κοινός τόπος όλων των δημοσιευμάτων αποτελεί η κριτική για ένα πόλεμο που «δεν προκάλεσε, αλλά της επεβλήθη».⁸⁷

Με την πάροδο του πολέμου το κλίμα στην ελληνική αρθρογραφία μεταβάλλεται. Την αρχικά συγκρατημένη αισιοδοξία διαδέχεται ο ενθουσιασμός. Οι ανταποκρίσεις από το μέτωπο αναφέρονται στις πρώτες νίκες που σημειώνει ο ελληνικός στρατός. Το αίσθημα ευφορίας που κατακλύζει την ελληνική κοινωνία και αποτυπώνεται στις εφημερίδες μεταβάλλει τον αρχικό πολεμικό στόχο που είχε θέσει ο Μεταξάς. Πλέον οι ελληνικές δυνάμεις δε μάχονται μόνο για την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και ο βρετανός πρέσβης στην Αθήνα Palairet, ο οποίος σε τηλεγράφημά του προς το υπουργείο Πληροφοριών της Μεγάλης Βρετανίας σημειώνει αλλαγή στις εκδηλώσεις του αθηναϊκού Τύπου καθώς εξελίσσεται ο ελληνοϊταλικός πόλεμος. Ενώ αρχικά τονιζόταν στην ημερήσια αρθρογραφία, ότι η Ελλάδα μαχόταν για την ελευθερία και την ανεξαρτησία της, στη

⁸⁸ Π. Παπαστράτης – Μ.Σπηλιωτοπούλου (επιμέλεια), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών Foreign Office 371*, τόμ. Α' 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ.29.

⁸⁹ Βλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 31/10/1940, «Η Μικρά Ελλάς μάχεται κατά της Μεγάλης Ιταλίας, αφού έκανε υπομονήν διά να διατηρήση φιλικάς σχέσεις, αφού έκανεν την μεγάλην και οδυνηρότατην θυσίαν να σιωπήση επί τέσσερα έτη χάριν των γενικότερων εθνικών συμφερόντων επί του μακρού μαρτυρίου της Δωδεκανήσου». Επίσης, *Ελεύθερον Βήμα*, 6/11/1940 το κύριο άρθρο της ημέρας εκείνης τιτλοφορείται «Τύραννοι της Δωδεκανήσου».

⁹⁰ *Νέα Ελλάς*, 8/11/1940. Στο κύριο άρθρο εκείνης της ημέρας, το οποίο φέρει τον τίτλο «Η δύναμις των όπλων» ο συντάκτης του επιχειρεί μια παρουσίαση του χρονικού της ελληνοϊταλικής αντιπαλότητας όσον αφορά στα αλβανικά εδάφη και τονίζει, ότι «η δύναμις των όπλων, των τιμημένων ελληνικών όπλων, κανονίζει τα πάντα, αναγκάζουσα τους Ισχυρούς να αναγνωρίσωσι τα καταπατούμενα δίκαια των Μικρών».

⁹¹ Βλ. *Ακρόπολις*, 23/11/1940, *Έθνος*, 22/11/1940, *Νέα Ελλάς*, 23/11/1940.

συνέχεια λαμβάνοντας υπ' όψη τις ελληνικές επιτυχίες στο μέτωπο προχώρησε παραπέρα και υποστήριξε ότι μαχόταν για τα Δωδεκάνησα και τη Βόρειο Ήπειρο.⁸⁸

Η επιτυχημένη άμυνα και οι νικηφόρες προελάσεις του ελληνικού στρατού «αφύπνισαν» τους πόθους του ελληνικού λαού για την εδαφική ολοκλήρωση του έθνους. Όπως έχει ήδη ειπωθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, η περίοδος του Μεσοπολέμου, στον απόηχο της μικρασιατικής καταστροφής και του προσφυγικού ζητήματος, δεν ευνοούσε τέτοιους είδους εξωτερικεύσεις.

Μολονότι δεν υπερασπίζεται από τον αθηναϊκό Τύπο ρητά η προσάρτηση των Δωδεκανήσων και της Βορείου Ηπείρου πληθαίνουν τα δημοσιεύματα που αναφέρονται στην άδικη κατάληψη των νήσων από την Ιταλία, ενώ συγχρόνως η προέλαση των ελληνικών δυνάμεων στα βουνά της Νοτίου Αλβανίας «ξυπνά μνήμες» προηγούμενων εποχών.⁸⁹ Παράλληλα, καλλιεργείται η εντύπωση ότι η νικηφόρα προέλαση του ελληνικού στρατού στα αλβανικά εδάφη, δημιουργώντας το τετελεσμένο γεγονός της κατοχής πόλεων, δε θα είναι δυνατόν να αγνοηθεί στο τέλος του πολέμου.⁹⁰ Η κατάληψη της Κορυτσάς το Νοέμβρη του 1940 αφυπνίζει τον αλυτρωτισμό των Ελλήνων, καθώς εκλαμβάνεται ως «απελευθέρωση» και όχι κατοχή.⁹¹ Η ίδια γενιά που βίωσε τον καταποντισμό του μεγαλοϊδεατικού ονείρου το 1922 χαιρετίζει την προέλαση του ελληνικού στρατού στα αλβανικά εδάφη.

Τις ελπίδες των Ελλήνων για μελλοντική εδαφική ρύθμιση των περιοχών που δεν κατάφεραν να ενσωματωθούν στον εθνικό κορμό με τον προηγούμενο πόλεμο τις αφουγκράζονται ταχέως οι βρετανικοί διπλωματικοί κύκλοι. Ο βοηθός του βρετανού υφυπουργού εξωτερικών Orme Sargent σε μνημόνιό του με ημερομηνία 14/12/1940 αναφορικά με την ελληνική προέλαση στην Αλβανία σημειώνει, ότι «πολύ σύντομα η Ελλάδα θα αναγκαστεί να διακόψει την προέλασή της και θα δεχτεί πρόταση από τη

⁹² Παπασπυρίδης- Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 150.

⁹³ Στο ίδιο, σ.150.

⁹⁴ Ibid, σ. 150.

⁹⁵ «...και με την ευχή να ζήσει και να μεγαλώσει η Ελλάς». Βλ. Ιωάννη Μεταξά, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1969, τόμ. 2, σ. 36 και Παπασπυρίδης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 167. Υπάρχει μια διαφορά ως προς το περιεχόμενο του μηνύματος του Μεταξά όπως παρατίθεται αυτό στο *Λόγοι και Σκέψεις* με την αντίστοιχη παρουσίαση του λόγου από τα βρετανικά αρχεία του F.O. Ενώ στο *Λόγοι και Σκέψεις*, όπου αναπαράγεται ολόκληρο το κείμενο του λόγου δε γίνεται αναφορά στις συγκεκριμένες εδαφικές διεκδικήσεις της Κορυτσάς, Αργυροκάστρου και Δωδεκανήσων, αντιθέτως τα βρετανικά αρχεία τονίζουν ότι ο Μεταξάς προέβη στην δημόσια υποστήριξη των παραπάνω εδαφικών αιτημάτων.

⁹⁶ Ιωάννη Μεταξά, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Ο.π., σ. 389-391. Ο Μεταξάς, αφού κατά το κόψιμο της πρωτοχρονιάτικης πίττας, μνημόνευσε τις πόλεις του Αργυροκάστρου και της Κορυτσάς, προσέθεσε, ότι «πρέπει τώρα και για πάντα πια να προστεθεί και η περιφερειακή Διοίκησης Δωδεκανήσου». Πιθανότα βασίζονται σε αυτή την αναφορά του Μεταξά τα βρετανικά αρχεία του F.O, όταν κάνουν λόγο για ρητή αναφορά των περιοχών Αργυροκάστρου, Κορυτσάς και Δωδεκανήσου(βλ προηγούμενη υποσημείωση της παρούσης).

Γερμανία για συνομολόγηση ειρηνευτικής συνθήκης με την Ιταλία».⁹² Σε μια τέτοια περίπτωση, σύμφωνα με τον Sargent, προκειμένου να πειστεί η ελληνική πλευρά, η Γερμανία θα προβεί σε δελεαστικές προτάσεις και θα υποσχεθεί στην Ελλάδα την προσάρτηση των Δωδεκανήσων και της Βορείου Ηπείρου, καθώς στην παρούσα στιγμή δεν επιθυμεί την επέκταση του πολέμου στα Βαλκάνια, αλλά μια ειρηνική διεξόδου. Στο ίδιο μνημόνιο ο Sargent εφιστά την προσοχή του βρετανού πρέσβη στην Αθήνα Palaiet στην πραγματοποίηση ενός τέτοιου ενδεχομένου και επιπλέον του ζητεί να συζητήσει με την ελληνική κυβέρνηση το ζήτημα μιας μελλοντικής συνεργασίας μεταξύ των δύο κυβερνήσεων.⁹³ Εντούτοις, ο σύμβουλος του Foreign Office τονίζει, ότι «η βρετανική πλευρά δεν είναι σε θέση αφ' ενός να ικανοποιήσει ενδεχόμενη απαίτηση του Μεταξά για μελλοντική προσάρτηση των Δωδεκανήσων και της Βορείου Ηπείρου και αφ' ετέρου ούτε να τον διαβεβαιώσει ότι θα συνδράμει αποτελεσματικά σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης». ⁹⁴

Στο πρωτοχρονιάτικό μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό ο Μεταξάς συνεχίζει τις κρούσεις του σχετικά με τη διευθέτηση των εκκρεμών εδαφικών ζητημάτων της χώρας μέσα από την ευχή για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της χώρας και ταυτόχρονα της μελλοντικής της μεγέθυνσης.⁹⁵ Ενώ ο Μεταξάς στο πρωτοχρονιάτικο μήνυμά του προς τον ελληνικό λαό απέφυγε να κατονομάσει εδαφικές διεκδικήσεις της χώρας, εντούτοις μια μέρα νωρίτερα κατά την ομιλία για το κόψιμο της πίττας στα γραφεία της κεντρικής διοίκησης της Ε.Ο.Ν αναφέρθηκε στα διεκδικούμενα εδάφη του Αργυροκάστρου, της Κορυτσάς και των Δωδεκανήσων.⁹⁶

⁹⁷ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ.151 και Ιωάννη Μεταξά, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, επιμέλεια Χρ. Χρηστίδη, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1950, τομ. 4, σ. 550 και σ. 559-560.

⁹⁸ Βλ. *Ελληνικά Διπλωματικά Εγγράφα 1940-1941*, Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 1980, σ. 55-57. Περιλαμβάνεται το μνημόνιο της σύσκεψης της 15^{ης} Ιανουαρίου 1941. Ο Βρετανός στρατηγός Heywood δε συμφωνεί με τους φόβους που προβάλλουν ο Μεταξάς και ο Παπάγος και ισχυρίζεται, ότι η αποστολή βρετανικής βοήθειας στη Θεσσαλονίκη θα είχε θετικά αποτελέσματα στην πορεία του συμμαχικού αγώνα, καθώς θα ενθάρρυνε τους Γιουγκοσλάβους και τους Τούρκους, ενώ ταυτόχρονα θα πτοούσε τους Γερμανούς.

⁹⁹ *Ελληνικά Διπλωματικά Εγγράφα 1940-1941*, Ο.π., σ. 55-57. Βλ. επίσης, Ιωάννη Μεταξά, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, Ο.π., σ. 560-561, όπου γίνεται αναφορά στην ανακοίνωση που απέστειλε ο Μεταξάς στις 18/01/1941 μέσω Palairet στη βρετανική κυβέρνηση.

Την ίδια περίοδο ο Μεταξάς ακροβατεί ανάμεσα σε μια πολιτική εξασφάλισης της βρετανικής στήριξης σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης και απώθησης της επερχόμενης γερμανικής απειλής, καθώς αρνείται να δεχτεί την αποστολή μικρού αναγνωριστικού αποσπάσματος των βρετανικών αεροπορικών δυνάμεων της Μέσης Ανατολής προκειμένου να μην εξάψει τη γερμανική μήνιν.⁹⁷ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι η αμφίρροπη αυτή στάση του Μεταξά πηγάζει από την απροθυμία των Βρετανών να προβούν σε επαρκείς υλικές διαβεβαιώσεις απέναντι στην Ελλάδα για την παροχή βοήθειας, καθώς και στην άρνησή τους να δεσμευτούν για μελλοντικές παραχωρήσεις εδαφών. Στη σύσκεψη που πραγματοποιείται στις 15/01/41 ανάμεσα στο Μεταξά, τον Παπάγο, το βρετανό πρέσβη Palairet, τον αρχηγό των βρετανικών δυνάμεων της Μέσης Ανατολής Wavell και τον βρετανό στρατηγό Heywood σχετικά με το ζήτημα της αποστολής βρετανικής βοήθειας στην Ελλάδα γίνεται σαφής η απροθυμία του Μεταξά και του Παπάγου να δεχτούν την περιορισμένη βοήθεια που προτίθενται να στείλουν οι Βρετανοί, προκειμένου να μην εξάψουν τη Βέρμαχτ. Στο μνημόνιο της σύσκεψης ο Μεταξάς και ο Παπάγος αρνούνται την εμφάνιση βρετανικών στρατιωτικών τμημάτων στη Θεσσαλονίκη, και μάλιστα λίαν περιορισμένων, καθώς αυτό θα προκαλούσε τη γερμανική κάθοδο.⁹⁸ Η ασυμφωνία ανάμεσα στην ελληνική και τη βρετανική πλευρά οδήγησε σε επανάληψη της σύσκεψης στις 17 Ιανουαρίου, οπότε ο Μεταξάς συναντήθηκε ξανά με τον Palairet και τον Heywood προς εξεύρεση λύσης. Τελικώς, ο Μεταξάς καταρτίζει σημείωμα, στο οποίο αποκρυσταλλώνει την απόφασή του και το οποίο διαβιβάζεται μέσω Palairet στις 18/01/1941 στη βρετανική κυβέρνηση. Συμπερασματικά στο σημείωμά του, ο Μεταξάς συγκεφαλαιώνει, ότι «μεταφορά αγγλικών στρατιωτικών δυνάμεων εις Μακεδονίαν θα ελάμβανε χώρα όταν γερμανικά στρατεύματα διαβαίνουντα τον Δούναβην ή σύνορα Δοβρουτσάς θα εισήρχοντο Βουλγαρίας».⁹⁹ Παράλληλα με τις διαβουλεύσεις για την αποστολή βρετανικής βοήθειας στην Ελλάδα, ο Μεταξάς σε συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα *Νίκη* τον

¹⁰⁰ Τη συνέντευξη του Μεταξά στην εφημερίδα *Νίκη* αναπαράγει αυτούσια η *Νέα Ελλάς* στο φύλλο της 5^{ης} Ιανουαρίου 1941.

¹⁰¹ Ibid

¹⁰² Είναι σχεδόν καθημερινές οι αναφορές του αθηναϊκού Τύπου στα ψηφίσματα των Δωδεκανησίων και των Βορειοηπειρωτών, οι οποίοι τάσσονται στο πλευρό του αγωνιζόμενου ελληνικού λαού και εκφράζουν τους πόθους για μελλοντική ένωση με την «μητέρα-πατρίδα». Βλ. ενδεικτικά *Ελεύθερον Βήμα*, 29/10/1940, 30/10/1940 και *Νέα Ελλάς*, 7/11/1940 και 17/11/1940.

Ιανουάριο 1941 αναφέρεται διεξοδικά στους πολεμικούς στόχους της Ελλάδας και το αίτημά της για εθνική ολοκλήρωση. Μεταξύ άλλων συμπεριλαμβάνει στους στόχους της χώρας το «δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη των υλικών και ηθικών της δυνάμεων στη γωνία αυτής της Γης (παρ.Νότιος Αλβανία), της οποίας την ελευθερία καθηγίασε το αίμα των τέκνων της». ¹⁰⁰ Το επιχείρημα του Μεταξά θυμίζει σε μεγάλο βαθμό το δόγμα Wilson για την αυτοδιάθεση των λαών. Στη συνέχεια της συνέντευξης ο Μεταξάς προσπαθώντας να χαμηλώσει τους τόνους των διεκδικήσεων του δηλώνει ότι η πρότασή του αυτή δεν υποδηλώνει την ύπαρξη ενός σχεδίου για την «ανάδειξη μιας νέας ελληνικής αυτοκρατορίας», διότι γνωρίζει πως κάτι τέτοιο θα αποτελούσε «νεκρανάσταση». ¹⁰¹

Στη φάση αυτή τα εδαφικά αιτήματα που εκφράζει το ελληνικό κράτος διά στόματος Μεταξά τοποθετούνται στο πλαίσιο των επανορθώσεων που θα ζητούσε η Ελλάδα από την Ιταλία. Η Βόρειος Ήπειρος και τα Δωδεκάνησα αποτελούσαν δύο από τις διεκδικούμενες περιοχές του ελληνικού κράτους μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο για τις οποίες το συνέδριο είχε αποφανθεί αρνητικά και έκτοτε ουσιαστικά είχαν τεθεί σε εκκρεμότητα. Η νικηφόρα προέλαση του ελληνικού στρατού στα εδάφη της νοτίου Αλβανίας αναζωπύρωνε για τρίτη φορά μέσα σε ένα τέταρτο αιώνα τις ελπίδες αφ' ενός των Βορειοηπειρωτών και των Δωδεκανησίων για ένωση και αφ' ετέρου τον ξεχασμένο μεγαλοϊδεατισμό του ελληνικού λαού. ¹⁰²

Ο ελληνικός μεγαλοϊδεατισμός μπορεί σε αυτή τη φάση να μην έχει λάβει ακόμα ισχυρά επεκτατικό χαρακτήρα, όπως θα δούμε μετά το τέλος του πολέμου με την σαφή διατύπωση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων εν όψει του συνεδρίου ειρήνης, εντούτοις χαρακτηρίζεται από τη διακήρυξη της υπεροχής του ελληνικού λαού σε ηθικό επίπεδο και της επισήμανσης του εκπολιτιστικού του ρόλου. Είναι η περίοδος κατά την οποία μορφοποιείται και αποκτά τα ηθικά ερείσματα η επιχειρηματολογία υπέρ των εθνικών διεκδικήσεων που θα προβάλλει η Ελλάδα τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά το τέλος του πολέμου.

¹⁰³ Νέα Ελλάς, 29/11/1940. Το κύριο άρθρο του φύλλου τιτλοφορείται «Η Εθνική Ανάτασις». Σε απόσπασμά του αναφέρει : *Διά ολόκληρον την ανθρωπότητα τώρα η σημερινή Ελλάς είναι μια πελώρια στήλη αυστηρού Δωρικού ρυθμού, η οποία υψούται περήφανα μέχρι του ουρανού. Αυτή είναι η Ελλάς, Η αιωνία. Η ακατάλυτη. Το σύμβολον του Καλού, του Ωραίου, του Γενναίου, Η Ελλάς Ιδέα. Η Ελλάς ρυθμός. Η Ελλάς Νίκη*».

¹⁰⁴ Βλ. Ελεύθερον Βήμα, 31/10/1940.

¹⁰⁵ Έθνος, 31/10/1940.

¹⁰⁶ Ελεύθερον Βήμα, 25/11/1940.

¹⁰⁷ Νέα Ελλάς, 25/03/1941.

¹⁰⁸ Ο.π.. «Η μία και ενιαία Ελλάς που άρχισε τότε τον αγώνα της, ωσάν σήμερα, και που τον συνεχίζει σήμερα με την απόφαση να τον τελειώσει οριστικά πλέον διά να ζήσει ελεύθερη, πραγματικά ελεύθερη ύστερα από εκατόν είκοσι χρόνων πολέμων. Η αιωνία, η μεγάλη και δοξασμένη Ελλάς!».

Σύμφωνα λοιπόν με την αρθρογραφία της περιόδου, η Ελλάδα αποτελεί μια Ιδέα στην οποία συγκλίνουν όλες οι καλές και ηθικές αξίες.¹⁰³ Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος αναβαφτίζεται ως «μάχη ανάμεσα στις ηθικές δυνάμεις και την υλική βία».¹⁰⁴ Σε λόγο που εκφώνησε ο υπουργός Νικολούδης αναφορικά με τον διεξαγόμενο πόλεμο επεσήμανε: «Διεξάγομεν πόλεμον κατά της σκαιάς βίας, πόλεμον Ιδέας εναντίον της υλικής δυνάμεως»¹⁰⁵. Η νίκη στον ελληνοϊταλικό πόλεμο είναι απαραίτητη όχι μόνο για τη διάσωση της ακεραιότητας και αυτοτέλειας του ελληνικού κράτους και έθνους, αλλά περιβάλλεται από έναν ευρύτερο συνιβεραλιστικό και πανανθρώπινο χαρακτήρα. Ο σκοπός της Νίκης αποκρυσταλλώνεται διττός καθώς εκφράζει ταυτόχρονα τη διάσωση του εθνικού και ελληνικού χαρακτήρα και της αξιοπρέπειας του Ανθρώπου.¹⁰⁶ Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος μετά τις πρώτες νίκες που σημειώνει ο ελληνικός στρατός ενσωματώνεται στη γραμμική ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους. Εμπνέεται σύμφωνα με την αρθρογραφία του ημερήσιου Τύπου από τις πανανθρώπινες αξίες του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και διαποτίζεται από τον ηρωισμό και την αυτοθυσία του απελευθερωτικού αγώνα του 1821.

Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου 1941 γίνεται αφορμή για νέους παραλληλισμούς.¹⁰⁷ Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος 1940-41 αποτελεί συνέχεια του απελευθερωτικού αγώνα του 1821, αλλά και το τέρμα μιας μακραίωνης πορείας στο δύσκολο έργο της εθνικής ολοκλήρωσης της χώρας.¹⁰⁸

Η αλλαγή προσώπου που τελείται στο πρωθυπουργικό αξίωμα μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Μεταξά στις 29 Ιανουαρίου δε διαφοροποιεί την εξωτερική πολιτική της χώρας. Εντούτοις, επανέρχεται στο προσκήνιο το θέμα της επικείμενης βρετανικής βοήθειας. Η έλευση του βρετανού υπουργού Εξωτερικών Anthony Eden στην Ελλάδα αρχικά το Φλεβάρη του '41 και στη συνέχεια το Μάρτιο του '41 σε επίσημη επίσκεψη έχει ως στόχο την επίλυση του ζητήματος της αποστολής βοήθειας στην Ελλάδα.

¹⁰⁹ Βλ. *Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα 1940-1941*, Ο.π., σ. 75-78. Μάλιστα, ο Κορυζής αποστέλλει και τηλεγράφημα στον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Σιμόπουλο, του οποίου εφιστά την προσοχή να μεσολαβήσει στη βρετανική κυβέρνηση, προκειμένου να αυξηθεί η δύναμη της βρετανικής αποστολής.

¹¹⁰ Η εφημερίδα *Ασύρματος* αφιερώνει ολόκληρο το πρωτοσέλιδό της 3^{ης} Μαρτίου 1943 στην επίσκεψη του βρετανού υπουργού στην Ελλάδα. Μάλιστα, στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας περιλαμβάνεται και ευχαριστήριο καλωσόρισμα προς τον Eden στην αγγλική!

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 123-124. «Μοι είναι δυνατόν να σας περιγράψω πόσον μεγάλη θα ήτο η δημιουργηθείσα κατά τις κρίσιμες αυτές στιγμές εντύπωση εκ μιας ευγενούς παραχωρήσεως της Κύπρου εις την Ελλάδα. Ρίπτω [...] απλώς μια ιδέα προς μελέτην χωρίς ουδεμία να ζητώ απάντησιν».

¹¹² *Ibid*, σ. 96-107.

¹¹³ *Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα 1940-1941*, Ο.π., σ. 124.

Στις αρχές του Φεβρουαρίου, μόλις έχει ήδη αναλάβει ο Κορυζής τα πρωθυπουργικά του καθήκοντα, συναντάται με τον Palaiet. Αντικείμενο της συνάντησης ήταν το ζήτημα της βρετανικής βοήθειας. Ο Κορυζής δηλώνει στο βρετανό πρέσβη, ότι είναι ακόμα σε ισχύ η συμφωνία που είχε συνάψει ο Μεταξάς στις 18 Ιανουαρίου.¹⁰⁹

Στις αρχές Μάρτη του '41 ο Eden φτάνει στην Αθήνα σε επίσημη επίσκεψη, συνοδευόμενος από τον βρετανό Dill. Η επίσκεψη του Eden έγινε δεκτή από τον αθηναϊκό Τύπο με επευφημίες.¹¹⁰

Στο μνημόνιο της σύσκεψης, ο Κορυζής αναφέρει, ότι απευθύνθηκε στον βρετανό υπουργό Εξωτερικών και τόνισε την ανάγκη να παρασχεθεί στην Ελλάδα «η όσο το δυνατόν μεγαλύτερα στρατιωτική βοήθεια και δη εντός βραχυτέρου χρονικού διαστήματος», ταυτόχρονα ο Κορυζής δράττεται της ευκαιρίας και κάνει λόγο για ανάγκη ηθικής ενίσχυσης του λαού μέσω της επιδίκασης εδαφικών περιοχών.¹¹¹ Ο Κορυζής αναφέρθηκε σε μια χειρονομία καλής θελήσεως από τη Βρετανία μέσω τη παραχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα. Μάλιστα, στη συνάντηση που είχε με τον Eden το Φεβρουάριο του '41 είχε θίξει το ενδεχόμενο της κατάληψης των Δωδεκανήσων και της συμμετοχής του ελληνικού στρατού στις συμμαχικές επιχειρήσεις.¹¹²

Ο Eden δήλωσε στον Κορυζή, ότι δεν είναι δυνατόν να αποφανθεί αμέσως για ένα «τόσο δύσκολο και λεπτό ζήτημα, το οποίο εξέρχεται των ορίων της εντολής του, η οποία περιορίζεται στην εξασφάλιση της βοήθειας στην Ελλάδα».¹¹³ Κατά τον Τσουδερό, ο οποίος μεταφέρει το περιστατικό στα *Διπλωματικά Παρασκήνια*, ο Eden ζήτησε πίστωση χρόνου από τον Κορυζή, προκειμένου να του απαντήσει σε αυτό το δύσκολο ζήτημα. Δύο μέρες αργότερα, σε συνάντηση του με τον Έλληνα βασιλιά και παρουσία του Κορυζή, ο Eden επέδωσε στο Γεώργιο Β' τηλεγράφημα της κυβέρνησής του, το οποίο αποσαφηνίζει με κατηγορικό τρόπο, ότι το ζήτημα της

¹¹⁴ Ο.π.

¹¹⁵ Εμμανουήλ Τσουδερού, *Διπλωματικά Παρασκήνια 1941-1944*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα 1949.

Κύπρου θα αποτελούσε αντικείμενο μελλοντικής διαπραγμάτευσης μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας μετά το τέλος του πολέμου.¹¹⁴

Το κίνητρο για τη διεκδίκηση της Κύπρου θα μπορούσε να αναζητηθεί στις ηρωικές υπηρεσίες που προσέφερε η Ελλάδα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο στο πλαίσιο της συμμαχίας της με τη Μεγάλη Βρετανία.¹¹⁵

Η στάση της βρετανικής κυβέρνησης απέναντι στις ελληνικές διεκδικήσεις αποκρυστάλλωνε με τον πιο σαφή τρόπο τη θέση της αναφορικά με τους βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους του πολέμου.

Η επίθεση που εξαπολύει η Γερμανία κατά της Ελλάδας την Άνοιξη του 1941 και ενόσω ακόμα οι Βρετανοί δεν είχαν ολοκληρώσει την αποβίβασή τους στο ελληνικό έδαφος ανατρέπει το προηγούμενο κλίμα ευφορίας που είχε επιφέρει ο ελληνοϊταλικός πόλεμος και τερματίζεται με την παράδοση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων και την υπογραφή της ανακωχής από τον Τσολάκογλου.

¹¹⁶ Η καταγραφή του Σεφέρη στο ημερολόγιό του στις 20/04/1941 είναι χαρακτηριστική του κλίματος πλήρους διάλυσης που επικρατεί στον πολιτικό κόσμο μετά τη συνθηκολόγηση. Σημειώνει: «Εδώ που γράφω, περιμένοντας στο γραφείο του ιδιαιτέρου, φριχτή ατμόσφαιρα, πνιγερή. Ο Μπότσαρης που έχει κι αυτός κληθεί μιλά για «δυστοκία». Ρητορεύει: «Τί πρόκειται να κάνουμε; Liquidation ή να δώσουμε μια ατμόσφαιρα ανάτασης στον εθνικόν αγώνα. Αυτό πρέπει να ιδούμε.» Αυτό πρέπει να ιδούμε! Στο μεταξύ η αγγλική πρεσβεία τηλεφωνεί κάθε τόσο, για να μάθει αν έγινε κυβέρνηση. Σημαίνει ο τέταρτος συναγερμός. Οι βάρβαροι πλησιάζουν. Η λύση Μαζαράκη ματαιώνεται. Ο Γεώργιος Μελάς, που ορνόταν έξαλλος στους διαδρόμους χάθηκε. Οι παλιοί στυλοβάτες του καθεστώτος, που είχαν εξαφανιστεί, ξεφυτρώνουν σαν τα μανιτάρια. Ο Μανιαδάκης πρώτος- πρώτος χαρούμενος και γελαστός. Κάλεσαν τον Τσουδερό. Σε λίγο τηλεφωνούν του Νικολούδη που μένει στην Κηφισιά. Η κυβέρνηση σχηματίζεται άψε- σβήσε». Βλ. Γιώργου Σεφέρη, Πολιτικό Ημερολόγιο, τόμ. Α' 1935-1944, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1979, σ. 25-6.

¹¹⁷ Βλ. Δημήτρη Κιτσίκη, «Το Κοινοβούλιο και οι κοινωνικές πρακτικές στην Ελλάδα ως το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967» στο *Ελλάς και Ξένοι 1919-1967*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1977, σ. 199-200. Μελετώντας τη σύνθεση των κατοχικών κυβερνήσεων, ο Κιτσίκης επιχείρησε να προσδιορίσει αριθμητικά την προέλευση των μελών τους από τα δύο μεγάλα προκατοχικά κόμματα, τους Λαϊκούς και τους Φιλελεύθερους, σύμφωνα με τη σύνθεση της βουλής του 1936. Και στα δύο κομματικά στρατόπεδα ανιχνεύτηκαν βουλευτές, οι οποίοι συνεργάστηκαν με τον κατακτητή και ανέλαβαν είτε υπουργικό είτε πρωθυπουργικό αξίωμα. Εντούτοις, παρατηρείται ένα αριθμητικό και ποιοτικό προβάδισμα των Λαϊκών. Οι βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος ήταν περισσότεροι και υπήρξαν σημαίνουσες προσωπικότητες του πολιτικού κόσμου προκατοχικά (Ράλλης, Γκοτζαμάνης, Τουρκοβασίλης κ.α).

¹¹⁸ Αναφορικά με το θέμα της εγκατάστασης της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης βλ. Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Cambridge University Press 1984, σ. 3.

¹¹⁹ Βλ. Παπαστράτης- Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ.179.

Η ανάδειξη του Τσουδερού στο πρωθυπουργικό αξίωμα- Νέα περίοδος για τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις

Στις 21 Απριλίου του 1941 ύστερα από τον αιφνίδιο θάνατο του Κορυζή ο Εμμανουήλ Τσουδερός μετά από έναν κυκεώνα διαδοχολογίας και ασυμφωνίας ανάμεσα στο Γεώργιο Β' και τον Palairet ορκίζεται πρωθυπουργός. Η έναρξη της γερμανικής κατοχής ήδη από τις 18 Απριλίου προτάσσουν την εσπευσμένη μετάβαση της ελληνικής κυβέρνησης στην Κρήτη, το τελευταίο οχυρό που θα παραμείνει σε ελληνική κατοχή μέχρι και το Μάη του ίδιου χρόνου.¹¹⁶ Στην Ελλάδα, όπως και σε κάθε κράτος της γερμανοκρατούμενης Ευρώπης, συστήνεται μια κυβέρνηση συνεργατών.¹¹⁷

Η επικείμενη πτώση της Κρήτης εντείνει τη συζήτηση που έχει προκύψει αναφορικά με τον τρόπο εγκατάστασης της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Οι υποψήφιες πόλεις που προτείνονται είναι πολλές.¹¹⁸ Οι Βρετανοί από την πλευρά τους πλειοδοτούν ως προς την επιλογή της Παλαιστίνης απέναντι στην οποία διατυπώνει αντιρρήσεις ο Γεώργιος Β'.¹¹⁹ Η Κένυα είναι μία ακόμη πόλη που προτάσσεται ως

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 181.

¹²¹ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Διπλωματικά Παρασκήνια 1941-1944*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα 1949, σ. 82.

¹²² Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, επιμέλεια Βιργινία Τσουδερού, Εκδόσεις Φυτράκης, Αθήνα 1990, τομ. Α', σ. 21-22.

¹²³ Παπαστράτης - Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ.182.

¹²⁴ Ibid, σ. 185.

λύση στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.¹²⁰ Στο πλαίσιο αυτών των συζητήσεων ο Τσουδερός δραττεται της ευκαιρίας και προτείνει στον Palairet την Κύπρο ως τόπο εγκατάστασης της κυβέρνησής του.¹²¹ Η πρωτοβουλία του αυτή μαρτυρά είτε άγνοια της προηγούμενης πρότασης που είχε επιχειρήσει ο Κορυζής στον Eden, υπόθεση αβάσιμη καθώς το μετέπειτα κείμενο του Τσουδερού αποτελεί πηγή για το περιστατικό, είτε υπερβολική εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του και τη βρετανική συμπάθεια προς αυτόν. Μάλιστα ο Έλληνας πρωθυπουργός, σύμφωνα με τους εκ των υστέρων ισχυρισμούς του, επέδωσε στον Palairet και υπόμνημα, το οποίο έκανε λόγο για μια «Εθνική λύση» του ζητήματος της Κύπρου. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του υπομνήματος του Τσουδερού η απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα θα αποτελούσε μια χειρονομία καλής θελήσεως από τη σύμμαχο Βρετανία, η οποία θα αναπτέρωνε το καταρρακωμένο ηθικό του ελληνικού λαού εξαιτίας της γερμανικής κατοχής. Επιπλέον, παραλληλιζόταν η υποθετική απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα ως προσωπικό δώρο στον Γεώργιο Β' με την περίπτωση των Επτανήσων που είχαν δοθεί ως «προίκα» στον προπάτορά του Γεώργιο Α' το 1864.¹²² Ο Palairet δίχως κανένα δισταγμό απάντησε ευθέως στον Τσουδερό, ότι με τέτοια λύση δεν του φαινόταν ρεαλιστική, καθώς οι βρετανικές αρχές είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η Κύπρος δεν θα ήταν περισσότερο ασφαλής από την παραμονή της κυβέρνησης του Τσουδερού στην Κρήτη. Πρόσθεσε επίσης, ότι θα ήταν προτιμότερο να μη μεταβιβάσει το αίτημα αυτό στην κυβέρνησή του.¹²³ Η απάντηση του Foreign Office λίγες μέρες μετά, επικροτούσε τον τρόπο με τον οποίο χειρίστηκε ο βρετανός πρέσβης το ζήτημα της Κύπρου και τόνιζε ότι η στιγμή ήταν εντελώς ακατάλληλη για να συζητηθεί το θέμα της παραχώρησης του νησιού στην Ελλάδα, καθώς το τελευταίο αντιμετώπιζε μεγάλες πιθανότητες να υποστεί γερμανική επίθεση.¹²⁴

Προσπαθώντας να αποσιωπήσει και να περιορίσει τις ελληνικές ορέξεις ως προς την Κύπρο η Βρετανία αντιτάσσει ένα παράλογο κατά κάποιο τρόπο επιχείρημα, καθώς δεν ήταν απαραίτητη η εγκατάσταση της ελληνικής κυβέρνησης στο νησί για να οξυνθεί η γερμανοβρετανική εχθρότητα από τη στιγμή που οι δύο χώρες ήταν ήδη εμπόλεμες. Η βρετανική αντίδραση μαρτυρά με σαφήνεια τη διάσταση ανάμεσα

¹²⁵ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Α', Ο.π., σ. 23.

¹²⁶ Ο.π., σ. 28.

στους στρατιωτικούς και τους πολιτικούς στόχους του πολέμου. Η στρατιωτική συγκυρία είχε ανάγκη την παραμονή της Ελλάδας στο συμμαχικό μπλοκ, χωρίς βέβαια να υφίστατο η Βρετανία το κόστος αυτής της παραμονής.

Εντούτοις, η απάντηση του Palairet δεν αποθάρρυνε τον Έλληνα πρωθυπουργό, ο οποίος την 1^η Μαΐου '41 αποστέλλει από τα Χανιά τηλεγράφημα προς το Σιμόπουλο, όπου του τονίζει, ότι «μολονότι η Αγγλία δεν είναι διατεθειμένη να εξετάσει την υπόθεση της Κύπρου, αυτοί, όποτε παρουσιάζεται ευκαιρία, να μη σταματήσουν να συζητούν περί της υποθέσεως αυτής». ¹²⁵ Λίγες μέρες αργότερα, ο Σιμόπουλος απαντά στον Τσουδερό και του δηλώνει, ότι θα ακολουθήσει τη σύστασή του. ¹²⁶

Ο Τσουδερός διαισθάνθηκε την απροθυμία των Βρετανών αναφορικά με την επίλυση του κυπριακού ζητήματος και φρόντισε να διατυπώνει στη συνέχεια με περισσότερη προσοχή τους εθνικούς πόθους της χώρας του. Η αποσιώπηση της Κύπρου από τις εκάστοτε ελληνοβρετανικές συζητήσεις αναφορικά με τις μεταπολεμικές εδαφικές αξιώσεις της Ελλάδας αποτελούν μια απτή απόδειξη αυτής της πρακτικής του Τσουδερού.

¹²⁷ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τομ. Α', σ. 102-110 και Ηλία Βενέζη, *Εμμανουήλ Τσουδερός, Ο Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης και η Εποχή του*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1966, σ. 240-249.

¹²⁸ Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War*, Ο.π., σ. 8

Ο κατάλογος των εθνικών διεκδικήσεων του Τσουδερού

Τον Ιούνιο του 1941 ο Γεώργιος Β', ο Τσουδερός και ένα τμήμα της κυβέρνησής του αναχωρούν ακτοπλοϊκώς από το Κάιρο για τη Νότιο Αφρική, από όπου στη συνέχεια μετά από μια σύντομη παραμονή θα κατευθύνονταν στο Λονδίνο. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους προς τη Νότιο Αφρική ο Τσουδερός επέδωσε στο Γεώργιο ένα μνημόνιο που είχε συντάξει ο ίδιος και το οποίο περιελάμβανε τα ζητήματα που κατά την άποψη του θα έπρεπε να μονοπωλήσουν την προσοχή της κυβέρνησής του.¹²⁷ Σε αυτά περιλαμβάνονταν: η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, οι εθνικές της διεκδικήσεις και ο τρόπος προβολής τους, η οργάνωση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή και τέλος ο πολιτικός προσανατολισμός της Ελλάδας μετά το πέρας του πολέμου.¹²⁸

Η σύνταξη ενός τέτοιου υπομνήματος από τον Τσουδερό, ενόσω ο πόλεμος βρίσκεται ακόμα στην πιο κρίσιμη εξέλιξή του και χωρίς να έχει κριθεί ακόμα τίποτα που να μαρτυρά την μελλοντική επικράτηση των Συμμάχων μπορεί να λάβει μόνο αντιφατικά συμπεράσματα. Αφ' ενός υποδηλώνει ένα στοιχείο διορατικότητας του συντάκτη του και αφ' ετέρου εκφράζει έναν πρωτοφανή καιροσκοπισμό. Η υπερίσχυση των εθνικών θεμάτων στη λίστα των προτεραιοτήτων της εξόριστης κυβέρνησης επιβεβαιώνει την προσπάθειά της να εκμεταλλευτεί τη διεθνή συγκυρία προς ίδιον εδαφικό όφελος της χώρας. Μαρτυρά ταυτόχρονα και μια ανωριμότητα καθώς διαφαίνεται η ελπίδα ότι μέσω της εκπλήρωσης των εθνικών πόθων του ελληνικού λαού θα εξασφαλιστεί αυτομάτως και η πολιτική επικράτηση του παρόντος κυβερνητικού σχήματος σε μεταπολεμικό επίπεδο. Μάλιστα, ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός πριν προβεί στην απαρίθμηση των εδαφικών περιοχών που ζητεί η Ελλάδα σπεύδει να διευκρινίσει, ότι ήταν πρόωρος ο ακριβής προσδιορισμός των διεκδικήσεων της χώρας εξαιτίας του χαρακτήρα της. Δεδομένης δηλαδή της διττής γεωγραφικής φύσης της Ελλάδας, καθώς είναι ταυτόχρονα χώρα βαλκανική αλλά και μεσογειακή, είναι δύσκολο να διατυπωθούν με ακρίβεια τα εδαφικά αιτήματα της Ελλάδας, ενώ ο πόλεμος βρίσκεται σε εξέλιξη και ενδέχεται να

¹²⁹ Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τομ. Α', σ. 103.

¹³⁰ *Ibid*, σ. 103.

¹³¹ Βλ. Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-1944*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σ. 196.

¹³² Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τομ. Α', σ. 104.

διαμορφωθούν νέοι όροι.¹²⁹ Σύμφωνα με τον Τσουδερό, οι διεκδικήσεις που έχει συμπεριλάβει στον κατάλογό του είναι πολύ περιορισμένες και ανά πάσα στιγμή, είναι δυνατόν να «να πλαστούν νέοι όροι, δυνάμενοι να μας δώσουν το δικαίωμα να ελπίσωμεν εις ευρύτατας διεκδικήσεις, αι οποίαι να καθιστούν την πατρίδα μας παράγοντα γενικωτέρας διεθνούς ή συμμαχικής πολιτικής εν τη ανατολική Μεσογείω, της οποίας εφάνημεν άξιοι».¹³⁰

Επανερχόμαστε όμως στον κατάλογο των διεκδικήσεων του Τσουδερού. Σύμφωνα με αυτόν τα εδάφη που διεκδικούνται είναι : η Βόρειος Ήπειρος, τα Δωδεκάνησα, η Κύπρος. Η ιδιαιτερότητα που σημειώνεται όσον αφορά στη διεκδίκηση της Κύπρου έγκειται στο γεγονός, ότι, μολοντί αυτή κατέχει μια θέση μεταξύ των διεκδικούμενων στον κατάλογο του Τσουδερού εδαφών, εντούτοις δεν αποσιωπάται κατά τις εκκλήσεις που απευθύνει ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός στον βρετανικό παράγοντα.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει καμία έκπληξη ως προς τις διεκδικούμενες περιοχές. Αν ανατρέξει κανείς τον αντίστοιχο κατάλογο διεκδικήσεων του Βενιζέλου που παρουσιάστηκε στο συνέδριο ειρήνης 1919-1920 τις ίδιες περιοχές θα εντοπίσει μεταξύ των εδαφικών αιτημάτων που προέβαλε τότε η χώρα. Πρόκειται κυρίως για εδαφικές αξιώσεις, οι οποίες είτε λησμονήθηκαν είτε παρακάμφθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, προκειμένου να κατορθώσει η χώρα να βρει τις ισορροπίες της μέσα σε ένα ασταθές πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά περιβάλλον. Το νέο στοιχείο που έρχεται να προστεθεί στις ήδη γνωστές και χιλιοεκφρασθείσες διεκδικήσεις απορρέει από τη συγκυρία του δεύτερου μεγάλου πολέμου και αποτυπώνεται στη δεύτερη κατηγορία των εδαφικών αιτημάτων.

Η δεύτερη αυτή κατηγορία εδαφικών αιτημάτων χαρακτηρίζεται από έναν οπορτουνιστικό και υπεραισιόδοξο τόνο.¹³¹ Την πρώτη θέση αυτής της κατηγορίας εδαφικών αιτημάτων καταλαμβάνει το αίτημα για βελτίωση της συνοριακής γραμμής Ελλάδας – Βουλγαρίας.¹³² Οι βουλγαρικές επιθέσεις που δέχτηκε η χώρα σε διάστημα λιγότερο από μισό αιώνα σε συνδυασμό με την έλλειψη γεωγραφικού πλάτους που παρατηρείται στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας αποτελεί την αιτιολόγηση αυτής της πρότασης. Ο Τσουδερός πίστευε επίσης ότι η πρόταση της

¹³³ Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και τα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα επιχειρηματολογούσαν υπέρ της αυτονομίας της Μακεδονίας.

¹³⁴ Ibid, σ. 104. Αναφορικά με τη συνοριακή γραμμή που αιτούνταν η Ελλάδα στο συνέδριο ειρήνης το 1919 βλ. και σ. 19-20 της παρούσης.

¹³⁵ Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Α', σ. 104.

¹³⁶ Ο.π., σ. 105-106.

¹³⁷ Ο.π., σ. 105-106.

Βουλγαρίας για αυτονομία της Μακεδονίας¹³³ ήταν συνώνυμη με τη δημιουργία ενός νέου κράτους που θα γινόταν μέλος της έριδος ανάμεσα σε αντιμαχόμενες βαλκανικές εθνότητες. Η ιδέα επομένως μιας αυτόνομης και ανεξάρτητης Μακεδονίας ήταν καταδικασμένη εν τη γενέσει της στο όνομα των αντίπαλων βαλκανικών εθνικισμών. Ο Τσουδερός συμπεραίνει, ότι ίσως θα ήταν προτιμότερο να διεκδικηθεί η ίδια συνοριακή γραμμή με αυτήν που διεκδικούσε η Ελλάδα στο συνέδριο ειρήνης το 1919, παρόλο που τότε η γραμμή είχε τεθεί λίγο βορειότερα.¹³⁴ Το αίσθημα της τιμωρίας της Βουλγαρίας για τη στάση της στον παρόντα πόλεμο, αλλά και της αναδρομικής πληρωμής της για τις προηγούμενες επεμβάσεις της στα ελληνικά εδάφη καθοδηγούσε το ελληνικό αίτημα από στόματος Τσουδερού για την διαρρύθμιση της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου.

Στη δεύτερη θέση αυτής της κατηγορίας αιτημάτων βρισκόταν το αίτημα της Ελλάδας για μια «ευνοϊκή διαρρύθμιση» των συνόρων μας με τη Γιουγκοσλαβία. Η εμπειρία της γερμανικής εαρινής επίθεσης μέσω των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων συνηγορούσε στη σκέψη του Τσουδερού υπέρ μιας συνοριακής βελτίωσης με τη γειτονική Γιουγκοσλαβία, καθώς το σημείο της Γευγελής κρινόταν ιδιαίτερα επισφαλές για την ασφάλεια της χώρας. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία που προέβαλε ο Τσουδερός στον κατάλογό του η ασφάλεια της χώρας στο σημείο της Γευγελής εξαρτώνταν από τη στάση της Γιουγκοσλαβίας και όχι από την ελληνική αντίδραση σε μια ενδεχόμενη επίθεση.¹³⁵ Το παραπάνω αίτημα έχει αποτυπωθεί στη βιβλιογραφία της περιόδου σχετικά με τις ελληνικές διεκδικήσεις ως αίτημα για «συνοριακή ευθυγράμμιση».

Ένα επόμενο αίτημα που συμπεριλαμβανόταν στον κατάλογο διεκδικήσεων του Τσουδερού ζητούσε «δικαίωμα μετανάστευσης και επικοισμού μας εις τας αποικίας τέως εχθρικής της Βορείου Αφρικής»¹³⁶. Σημείωνε μάλιστα χαρακτηριστικά, ότι «οι αποικίες θα ήτο προτιμώτερον να περιέλθουν διοικητικώς εις χείρας, αι οποίαι είναι γνώριμοι εις την διοίκειν αποικιών, ημεείς δε να έχωμεν το δικαίωμα της μεταναστεύσεως και του εποικισμού».¹³⁷ Ο Τσουδερός διστάζει να θέσει θέμα διεκδίκησης των πρώην ιταλικών αποικιών στη Βόρειο Αφρική. Θεωρεί, ότι οι

¹³⁸ Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 106. Το ίδιο επιχείρημα προβάλλει και ο Κωνσταντίνος Χριστόπουλος στο *Ελληνικόν Πρόβλημα*, χ.ε., Αθήνα 1946.

¹³⁹ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 106.

¹⁴⁰ Για το χαρακτηρισμό βλ. Λένα Διβάνη, Ο.π., σ. 197 και επίσης Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 103.

οικονομικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις που θα αναλάμβανε η Ελλάδα σε περίπτωση υλοποίησης ενός τέτοιου ενδεχομένου θα ήταν δυσβάστακτες και δυσανάλογες με τα οικονομικά μεγέθη της. Αντιθέτως, η αναγνώριση από τις συμμαχικές δυνάμεις του δικαιώματος μετανάστευσης του πλεονάζοντος ελληνικού πληθυσμού στις πρώην ιταλικές αποικίες της Β. Αφρικής θα ήταν μια συμφέρουσα και ευκαταία λύση για το ελληνικό κράτος. Επιπλέον, η πρόταση του να ανατεθούν οι πρώην ιταλικές αποικίες της Βορείου Αφρικής «εις χείρας γνωρίμους εις την διοίκησιν των αποικιών» εκφράζει ίσως και έναν κρυφό του πόθο να περιέλθουν τα εδάφη αυτά στη Βρετανία, εξέλιξη που ενδεχομένως θα διευκόλυνε το ελληνικό αίτημα για δικαίωμα εποικισμού.

Επιχειρώντας να θεμελιώσει την πρότασή του ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός επικαλείται τον υπερπληθυσμό της χώρας και την έλλειψη επαρκών εδαφών. Επιπλέον, η πρότασή του περιλαμβάνει και ένα «εκπολιτιστικό μέρος». Ο Τσουδερός ισχυρίζεται, ότι ο εποικισμός των εδαφών αυτών από Έλληνες θα συνέβαλε στην εμπορική και οικονομική ακμή των περιοχών αυτών.¹³⁸ Τονίζει μάλιστα στον κατάλογό του, ότι «η ιστορία είναι γεμάτη αποδείξεις ότι αι ακταί ήκμασαν όταν κατωκήθησαν από Έλληνες εμπόρους».¹³⁹

Παρατηρούμε, ότι μια κατά βάση εδαφική αξίωση όπως η δυνατότητα εποικισμού στις πρώην ιταλικές αποικίες της Βορείου Αφρικής θεμελιώνεται σε οικονομικούς και κατ' επέκταση κοινωνικούς όρους. Για την οικονομική εξαθλίωση του ελληνικού λαού, την πτώση του βιοτικού επιπέδου και τον κοινωνικό αποκλεισμό αναζητείται έξωθεν λύση. Το ερμηνευτικό σχήμα ικανοποίηση εθνικών διεκδικήσεων και λύση οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων αποτελεί σχεδόν μόνιμη θέση όλων των δημοσιευμάτων κατά τη διετία 1946-1946 με θεματική τα εδαφικά δίκαια της Ελλάδας.

Στην τελευταία θέση του υπομνήματός του ο Τσουδερός εμπεριέχει ένα υποθετικό αίτημα.¹⁴⁰ Σε περίπτωση που η Τουρκία υιοθετούσε «ανώμαλη ή εχθρική» στάση προς τους Συμμάχους, τότε η Ελλάδα αφ' ενός θα προέβαινε σε διεκδίκηση της Αδριανούπολης και της ανατολικής Θράκης και αφ' ετέρου θα έθετε αίτημα για αναγνώριση της Κωνσταντινούπολης σε ελεύθερο κράτος.

¹⁴¹ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 106-107 και Ηλίας Βενέζης, Ο.π., σ. 245.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 106.

¹⁴³ Ως φορέα της «προπαγάνδας διά του Βιβλίου» θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε και το έργο του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων». Μπορεί μετά το 1913 το έργο του Συλλόγου να μην περιοριζόταν στην εθνική προπαγάνδα, η εκδοτική παραγωγή όμως κειμένων για τις εθνικές διεκδικήσεις συμβάλλει στη διατύπωση εθνικού λόγου. Ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1869 ως «άτυπο τμήμα» του ΥΠΕΞ, επιφορτισμένο με την εθνική προπαγάνδα στις αλύτρωτες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μετά το 1913 (προφανώς με την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους) περιορίστηκε στην εκπαιδευτική προσπάθεια για τον εξελληνισμό των βουλγαρόφωνων μακεδονικών επαρχιών. Το 1972 βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών.

¹⁴⁴ Σε ένα αντίστοιχο κάλεσμα προς τους διανοούμενους και ακαδημαϊκούς της χώρας προέβη ο Μεταξάς κατά την ομιλία του στο Πανεπιστήμιο στις 11/11/1940. Κατά την ομιλία του ο Μεταξάς απευθύνθηκε στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα και ζήτησε τη συστράτευσή της στον αγώνα του έθνους κατά της ιταλικής επίθεσης με τη «*συστηματική διαφώτιση του ελληνικού λαού και της διεθνούς ξένης γνώμης περί των υψηλών ιδανικών*». Σύμφωνα με τον Μεταξά η επιδιωκόμενη αυτή «*πνευματική πανστρατιά*» θα «*σημειώσει την επισφράγισιν και την υλικής μας επί του αντιπάλου επιβολής*». Βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Ο.π., σ. και *Ελεύθερον Βήμα*, 13/11/1940.

¹⁴⁵ Μολονότι έχει εξεταστεί ο ρόλος της ελληνικής διασποράς στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής για το πρώτο τέταρτο του εικοστού αιώνα, δεν υπάρχουν μελέτες για τη δραστηριότητα της ελληνικής διασποράς αναφορικά με τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Επιπλέον, οι μελέτες που εξετάζουν τον ξένο Τύπο τη δεκαετία του '40 έχουν επικεντρωθεί στην περίοδο μετά τη λήξη του πολέμου και αφορούν στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Βλ. Νάση

Στη συνέχεια ο Τσουδερός αναφέρεται στους τρόπους προβολής των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων, προκειμένου να επιτευχθεί η δημοσιοποίησή τους και τελικώς η ικανοποίησή τους στο συνέδριο ειρήνης μετά τον τερματισμό του πολέμου. Υποστηρίζεται η προπαρασκευή της Κοινής Γνώμης στα Σύμμαχα Κράτη και «*η επιδέξια εκμετάλλευση του τίτλου που παρέχει η λαμπρή συμβολή στο συμμαχικό αγώνα*».¹⁴¹ Η επίκληση της συνεισφοράς της Ελλάδας στο συμμαχικό αγώνα με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-1941 αποτελεί την πρώτη αρχή θεμελίωσης των εθνικών διεκδικήσεων της χώρας. Προκρίνεται η «*αξιοπρεπής και όχι προπέτης και οχληρά προπαγάνδα*».¹⁴²

Ως δεύτερος μηχανισμός προώθησης των ελληνικών εδαφικών αξιώσεων προβάλλεται η «*αξιοπρεπής προπαγάνδα διά του Τύπου και διά του Βιβλίου*».¹⁴³ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι ο δεύτερος αυτός μηχανισμός προώθησης των ελληνικών διεκδικήσεων αποτελεί και ένα άτυπο κάλεσμα του Τσουδερού προς τους δημοσιογράφους και τους πνευματικούς ανθρώπους της χώρας για συστράτευσή τους στην προβολή των εθνικών διεκδικήσεων.¹⁴⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η προπαγάνδα διά του ξένου Τύπου ήταν το επίμαχο ζήτημα. Ο ρόλος της ελληνικής διασποράς ως μονάδα παραγωγής, αλλά και στόχευσης της προπαγάνδας για τις εδαφικές

αξιώσεις της Ελλάδας ήταν κρίσιμος. Τα ισχυρά ελληνικά lobby των Η.Π.Α και της Αυστραλίας έμμελαν να διαδραματίσουν έναν ιδιάζοντα ρόλο στην προώθηση των ελληνικών δικαιών.¹⁴⁵

Μπάλτα, Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από το γαλλικό Τύπο, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

¹⁴⁶ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 107.

¹⁴⁷ Βλ. Ο.π., σ.107 και επίσης Ηλίας Βενέζης, Ο.π., σ. 245-6.

¹⁴⁸ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 107.

¹⁴⁹ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 108.

Το μέσο για την πραγματοποίηση των προαναφερθεισών εθνικών διεκδικήσεων ήταν για τον Τσουδερό η αναδιοργάνωση των εθνικών ενόπλων δυνάμεων.¹⁴⁶ Η στόχευση αυτής της αναδιοργάνωσης κρινόταν διττή. Εν πρώτοις, θα διευκολυνόταν η ανακατάληψη ελληνικών εδαφών από τη στιγμή που μια αξιόμαχη ελληνική δύναμη θα ήταν ικανή να συμμετέχει στις επιχειρήσεις των συμμαχικών δυνάμεων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η ύπαρξη μιας αναδιοργανωμένης και αξιόμαχης ελληνικής δύναμης στο πλευρό των Συμμάχων θα λειτουργούσε συμβολικά, καθώς θα υποδήλωνε τη συνέχιση του αγώνα, λαμβάνοντας ως αφετηρία τον ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-41.¹⁴⁷ Η ύπαρξη μιας ετοιμοπόλεμης ελληνικής δύναμης και μετά τον τερματισμό της ελληνοϊταλικής σύρραξης θα λειτουργούσε αποτρεπτικά στο να μην λησμονηθεί από τους Συμμάχους η αυτοθυσία και γενναιότητα που έδειξαν οι Έλληνες. Εντούτοις, ο Τσουδερός θεωρεί ότι έχουν εκπληρώσει το καθήκον τους στο πλαίσιο του συμμαχικού αγώνα «κατά τρόπο που δε θα υπολειφθώμεν κανενός, όσο και εάν αδρανήσωμεν πολεμικώς απ' εδώ και έπειτα».¹⁴⁸

Ο Τσουδερός επιπλέον αναφέρεται και στην κατάρτιση στρατιωτικού σχεδίου για την ώρα της επιστροφής στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό τονίζει, «αι εθνικάί μας δυνάμεις, προωρισμέναι να συμπράξουν μετά της Υ.Μ διά την πολιτικήν αναδιοργάνωσιν της χώρας μετά τον πόλεμον, πρέπει να είναι μακράν πολιτικών βλέψεων και να μην έχουν πολιτικήν πρωτοβουλίαν».¹⁴⁹

Ο κατάλογος που εγχείρισε ο Τσουδερός στον Γεώργιο Β' κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους στη Νότιο Αφρική τον Ιούνιο του '41 περιλάμβανε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα αναφορικά με την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησής του, καθώς και ορισμένες σκέψεις σχετικά με την μεταπολεμική ανασυγκρότηση της χώρας. Το ενδιαφέρον στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί, είναι ότι ο Τσουδερός εμπνέεται από βεβαιότητα για την εκπλήρωση των εδαφικών αξιώσεων της χώρας του. Οι νίκες που σημείωσε ο ελληνικός στρατός στα αλβανικά βουνά το διάστημα από τον Οκτώβρη του '40 μέχρι την κατάρρευση του μετώπου την Άνοιξη του '41 λαμβάνεται υπόψη ως ένα επαρκές αντίτιμο για την εκπλήρωση των εδαφικών πόθων του ελληνισμού.

¹⁵⁰ Βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο της παρούσης στο οποίο γίνεται λόγος για την προϊστορία του αλβανικού ζητήματος και την ελληνική διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου. Για τη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου από την κυβέρνηση Τσουδερού βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 103. Ο Τσουδερός αναφέρει στο υπόμνημά του, ότι για τη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα υπάρχουν τίτλοι (διεθνείς) αναμφισβήτητοι και εθνολογικώς αξιосέβαστοι.

¹⁵¹ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Α', Ο.π., σ. 65-66. Στο τηλεγράφημά του προς την πρεσβεία του Λονδίνου ο Τσουδερός ανέφερε: «*Εν καιρώ θα ζητήσωμεν Βόρειον Ήπειρον. Δεν αντιτιθέμεθα να διατηρηθή Αλβανία ως αυτόνομον κράτος αλλά υπό εγγύησιν και προστασίαν αγγλικήν ή αγγλοαμερικανικήν διά την επί έτη εκ μέρους των δυνάμεων αυτών αναδιοργάνωσιν της χώρας αυτής και προστασίαν της από επεμβάσεις ιταλικάς*».

¹⁵² Ο Palairet είχε επισημάνει μεταβολή στον αθηναϊκό Τύπο αναφορικά με τους πολεμικούς στόχους της Ελλάδας. Βλ. υπ. 88 της παρούσης.

¹⁵³ Λένα Διβάνη, Ο.π., σ. 213.

Οι εθνικές διεκδικήσεις της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης και ο βρετανικός παράγοντας

Το βορειοηπειρωτικό ζήτημα και η αλβανική ανεξαρτησία

Η ελληνική προέλαση στα αλβανικά εδάφη το διάστημα 1940-41 έθεσε για μια ακόμα φορά την περιοχή της Βορείου Ηπείρου στην πρώτη θέση του καταλόγου των ελληνικών διεκδικήσεων. Η Βόρειος Ήπειρος θεωρούνταν τόσο ιστορικά όσο και εθνογραφικά ελληνικό έδαφος με απαράγραπτους διεθνείς τίτλους που χρονολογούνταν από τα χρόνια πριν από την έκρηξη του πρώτου μεγάλου πολέμου.¹⁵⁰

Η διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου υπήρξε η μοναδική εδαφική αξίωση της Ελλάδας, μαζί με τα Δωδεκάνησα, η οποία τέθηκε εξ' αρχής ανοικτά στους Συμμάχους από την εξόριστη κυβέρνηση. Μετά την αναχώρησή της από το ελληνικό έδαφος η κυβέρνηση του Τσουδερού ξεκινά σύμφωνα με τους προδιαγεγραμμένους στόχους της στο υπόμνημα του Ιουνίου να ενημερώσει τις σύμμαχες χώρες Μεγάλη Βρετανία και Η.Π.Α αναφορικά με τα ελληνικά εδαφικά αιτήματα. Τον ίδιο μήνα ο Τσουδερός αποστέλλει από το Κάιρο τηλεγράφημα στην ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο, στο οποίο κάνει σαφή τη θέση της κυβέρνησης του αναφορικά με την «εν καιρώ διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου».¹⁵¹

Οι Βρετανοί είχαν πλήρη γνώση των ελληνικών αξιώσεων επί της Βορείου Ηπείρου, τις οποίες άλλωστε είχαν επισημάνει ήδη από την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου.¹⁵² Αυτή την περίοδο μέχρι και το τέλος του 1941 οι Βρετανοί δεν έχουν ξεκαθαρίσει πλήρως τη στάση τους απέναντι στην Αλβανία.¹⁵³ Επιπλέον, μέχρι

¹⁵⁴ Βλ. Elizabeth Barker, *British Policy in South – East Europe in the Second World War*, Macmillan, London 1976, σ. 173-4.

¹⁵⁵ Ibid, σ. 174.

¹⁵⁶ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Διπλωματικά Παρασκήνια*, Ο.π., σ. 177-178 και Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., σ. 372.

¹⁵⁷ Η παράγραφος, η οποία αφαιρέθηκε από την ομιλία του Μιχαλόπουλου ήταν η εξής: «Αυτή η πόλις, η Κορυτσά, είναι ελληνική πόλις, ευρισκόμενη εις την περιοχήν της Βορείου Ηπείρου, περιοχή ελληνική, η οποία περιελήφθη εις τα όρια του Αλβανικού βασιλείου, λόγω των ιταλικών συννομωσιών εις το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, κατά την εποχή που η διεθνής θέση της Ελλάδος ήταν αδύνατη». Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τομ. Α΄, Ο.π., σ. 374.

¹⁵⁸ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ.240.

¹⁵⁹ Ibid, σ. 248. Η συνάντηση τελέστηκε ύστερα από πρωτοβουλία του ίδιου του Τσουδερού, ο οποίος ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1941 είχε απευθύνει πρόταση στον Eden για τη σύναψη συμφωνίας ανάμεσα στα δύο κράτη μετά τον πόλεμο. Ο Eden θεωρώντας πρόωγη τη σύναψη τέτοιους είδους συμφωνίας για ζητήματα που θα ρυθμιζόνταν μετά το πέρας του πολέμου, αντιπροτείνει στον Τσουδερό τη σύναψη στρατιωτικής συμφωνίας. Αναφορικά με το παρασκήνιο της στρατιωτικής στιγμής η Αλβανία δεν έχει νόμιμη εκπροσώπηση στο Λονδίνο, ούτε διαθέτει το καθεστώς του κατεχόμενου από τον εχθρό κράτους. Στο πλαίσιο αυτό οι βρετανοί ιθύνοντες του Foreign Office δεν προβαίνουν σε δημόσια δήλωση υπέρ της μελλοντικής ανεξαρτησίας Αλβανίας, προκειμένου να μη δυσανεψήσουν τη σύμμαχο ελληνική κυβέρνηση.¹⁵⁴ Μάλιστα, η Barker αναφέρει, ότι επισήμως οι βρετανοί ιθύνοντες έβλεπαν με συμπάθεια τις ελληνικές διεκδικήσεις επί της Νοτίου Αλβανίας.¹⁵⁵

Εντούτοις, η βρετανική «μυστική» συμπάθεια δε συνάδει με τη στρατηγική «κατευνασμού» που ακολουθεί επισήμως το Foreign Office στην προσπάθειά του να μετριάσει τον υπέρμετρο τόνο των ελληνικών αξιώσεων που προβάλλει η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Μια απτή απόδειξη της παραπάνω βρετανικής στάσης παρατηρείται το Νοέμβριο του '41. Η βρετανική απροθυμία απέναντι σε οποιαδήποτε τυχόν ανακίνηση του θέματος των μεταπολεμικών ελληνικών διεκδικήσεων μεσούντος του πολέμου έγινε περαιτέρω σαφής με αφορμή την πρώτη επέτειο κατάληψης της Κορυτσάς από τον ελληνικό λαό το Νοέμβριο του 1941.¹⁵⁶ Ο χαιρετισμός που επρόκειτο να απευθύνει προς τον ελληνικό λαό μέσω του BBC ο υφυπουργός Τύπου Ανδρέας Μιχαλόπουλος υπέστη τη βρετανική λογοκρισία και κατ' αυτόν τον τρόπο αφαιρέθηκε από την ομιλία του μια παράγραφος, στην οποία η Βόρειος Ήπειρος αναφερόταν ως «ελληνική επαρχία».¹⁵⁷

Την ίδια περίοδο η εξόριστη κυβέρνηση σχεδιάζει σε συνεργασία τους διπλωματικούς υπαλλήλους του Foreign Office επίσημη επίσκεψη στις Η.Π.Α και τον Καναδά.¹⁵⁸ Στις 25/11/1941 ο Τσουδερός συναντάται με τον βρετανό υπουργό εξωτερικών Eden. Αντικείμενο της συνάντησής τους αποτελεί το ενδεχόμενο σύναψης στρατιωτικής συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας – Βρετανίας.¹⁵⁹ Στην ίδια συνάντηση μάλιστα, ο Eden

συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας- Βρετανίας, η οποία τελικά υπογράφηκε το Μάρτη του '42, βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Διπλωματικά Παρασκήνια της υπογραφής της στρατιωτικής συμφωνίας Βρετανίας- Ελλάδας στις 9/03/1942», *Μνήμων*, τχ.7 (1978-79).

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 248.

¹⁶¹ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 253-4.

¹⁶² Βλ. Λένα Διβάνη, Ο.π., σ. 213.

¹⁶³ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Α', Ο.π., σ. 434 και Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 254.

παραπονείται στον Τσουδερό για την αναφορά στην Κύπρο, στην οποία προέβη κατά τη διάρκεια ομιλίας του στις 15/11/1941 στην κυπριακή παροικία του Λονδίνου. Του εφιστά την προσοχή στην αποφυγή περαιτέρω σχετικών υπαινιγμών κατά τις δημόσιες ομιλίες του.¹⁶⁰

Εντούτοις, οι βρετανικές παροτρύνσεις για αποφυγή ανακίνησης του θέματος των ελληνικών διεκδικήσεων δε φαίνεται να αποθαρρύνουν τον Έλληνα εξόριστο πρωθυπουργό από το έργο του για την «προπαγάνδισι των εθνικών δικαίων». Στις 23/12/1941, ένα μήνα σχεδόν μετά από τη συνάντησή με τον Eden, ο Τσουδερός συντάσσει επιστολή προς τον βρετανό υφυπουργό Εξωτερικών Orme Sargent, στην οποία αναφέρει ότι: «οι Έλληνες αισθάνονται για τις περιοχές της Βόρειας Ηπείρου και των Δωδεκανήσων ό,τι ακριβώς και για την υπόλοιπη χώρα τους». Στη συνέχεια, τονίζει ότι «η Ελλάς έχει νικήσει, δικαιούται συνεπώς να πάρη πίσω τα εδάφη αυτά, τα οποία της έχουν αρπάξει».¹⁶¹ Σύμφωνα με τον Τσουδερό η περιοχή της Βορείου Ηπείρου θα πρέπει να ενσωματωθεί ολόκληρη στο ελληνικό κράτος, καθώς θεωρείται ελληνικό έδαφος. Δεν υπάρχει θέμα αναθεώρησης συνόρων, αλλά επιστροφής ελληνικών εδαφών.¹⁶² Η νίκη του ελληνικού στρατού στον ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-41 αποτελεί για τον Τσουδερό το ηθικό κίνητρο για την επιστροφή των εδαφών που βρίσκονταν υπό ιταλική κατοχή.

Στις 30/12/1941 ο Dixon, ύστερα από συζήτηση με τον Sargent, εφιστά την προσοχή του Τσουδερού στην υπόδειξη του F.O. να αποφεύγει να αναφέρεται στις εθνικές εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Αφορμή για τη σύσταση του Dixon προς τον Τσουδερό στάθηκε μια περικοπή του πρωτοχρονιάτικου μηνύματος του, στην οποία ανέφερε: «Εγγίζομεν προς την ολοκλήρωσιν των εθνικών μας πόθων, προς μια πατρίδα εθνολογικώς και γεωγραφικώς συμπληρωμένην».¹⁶³ Παρ' όλ' αυτά, ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός αναφέρει στο αρχείο του, ότι στο τέλος της συνομιλίας ο Dixon μιλώντας ως φιλέλληνα και όχι ως υπάλληλος του F.O., όπως ο ίδιος φρόντισε να ξεκαθαρίσει, του δήλωσε πως είναι πεπεισμένος για την ικανοποίηση των ελληνικών διεκδικήσεων μετά τον πόλεμο. Εντούτοις, το Foreign Office, παρά την

¹⁶⁴ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 256.

¹⁶⁵ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τομ. Α', σ. 479-490. Βλ. επίσης, Σπυρίδων Πλουμίδης, *Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα στα πλαίσια της βρετανικής πολιτικής*, «Ιστωρ», τχ. 13 (2002), σ. 80.

¹⁶⁶ Ο Harold Nicolson υπήρξε μέλος της βρετανικής αποστολής κατά το συνέδριο ειρήνης το 1919. Τα φιλελληνικά του αισθήματα και ο άκρατος θαυμασμός του στον τότε Έλληνα πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο αποτυπώνονται στο βιβλίο του *Peacemaking 1919*, Ο.π. Για το σχόλιό του αναφορικά με τις ελληνικές διεκδικήσεις βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Α', Ο.π., σ. 479-480.

¹⁶⁷ Λένα Διβάνη, Ο.π., σ. 214.

¹⁶⁸ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Β', σ. 3 και σ. 24-30.

αρχική του πρόθεση, αποφασίζει να μην απαντήσει (γραπτώς) στην επιστολή του Τσουδερού και αρκέστηκε στην προφορική σύσταση μέσω του Dixon.¹⁶⁴

Στις αρχές του 1942 δύο βρετανοί βουλευτές και μέλη της Αγγλο-ελληνικής κοινοβουλευτικής επιτροπής, ο Francis Noel Baker και ο Harold Nicolson δήλωσαν στον Τσουδερό, ότι «θα πάρετε και τη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα».¹⁶⁵ Μάλιστα, ο Nicolson, του οποίου τα φιλελληνικά αισθήματα ανατρέχουν πίσω στα χρόνια του πρώτου μεγάλου πολέμου, σύμφωνα με τον Τσουδερό, προσέθεσε ότι «θα πάρετε και το Αργυρόκαστρο και την Κορυτσά».¹⁶⁶

Η κατάσταση μεταβάλλεται εις βάρος των ελληνικών αξιώσεων στη Βόρειο Ήπειρο στα μέσα του 1942 με την πρόταση της SOE να προβεί η βρετανική κυβέρνηση σε δήλωση υπέρ της μελλοντικής ανεξαρτησίας της Αλβανίας με στόχο να εξεγείρουν τους κατοίκους της κατά των Ιταλών, έτσι ώστε να ενισχυθεί το αλβανικό αντάρτικο.¹⁶⁷ Τελικώς, η ασυμφωνία ανάμεσα στους βραχυπρόθεσμους στρατιωτικούς στόχους της SOE και στα μακροπρόθεσμα πολιτικά σχέδια του F.O. ματαιώνουν προσωρινά την επιδιωκόμενη από την SOE δήλωση της βρετανικής κυβέρνησης υπέρ μιας μεταπολεμικής αλβανικής ανεξαρτησίας.

Το καλοκαίρι του ίδιου έτους τελείται και η επίσημη επίσκεψη του Γεωργίου Β' και του Τσουδερού στις Η.Π.Α. Στις 12 Ιουνίου ο Τσουδερός, συνοδευόμενος από τον Έλληνα πρέσβη στην Washington κ. Διαμαντόπουλο, συναντάται με τον αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Cordell Hull. Στο πλαίσιο της συνάντησης τους, ο Τσουδερός του επέδωσε υπόμνημα σχετικά με τα εθνικά ζητήματα Ελλάδας και τις μεταπολεμικές της βλέψεις.¹⁶⁸ Όσον αφορά συγκεκριμένα στις διεκδικήσεις που αναφέρονταν στο υπόμνημα παρατηρείται μια ταύτιση με τις αντίστοιχες αξιώσεις που είχε συμπεριλάβει ο Τσουδερός στο memorandum που είχε εγχειρίσει στον Γεώργιο Β' τον Ιούνιο του '41. Το ενδιαφέρον στοιχείο έγκειται στο γεγονός, ότι εκφραζόταν για πρώτη φορά ανοικτά η ελληνική διεκδίκηση επί της Κύπρου. Μάλιστα, προκειμένου ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός να «διαφυλάξει τα νώτα

¹⁶⁹ Ibid, σ. 26.

¹⁷⁰ Βλ. Ηλίας Βενέζης, *Εμμανουήλ Τσουδερός*, Ο.π., σ. 358.

¹⁷¹ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Β', σ. 51.

¹⁷² Ηλίας Βενέζης, Ο.π., σ. 49.

του» έσπευσε να διευκρινίσει γραπτά, ότι «δεν πρόκειται περί πολεμικής διεκδικήσεως, αλλά γίνεται αναφορά σ' αυτό, ώστε να υπάρχει μια πλήρης εικόνα των ελληνικών πόθων».169

Ο Hull, όπως και ο Roosevelt ακολουθώντας τη βρετανική στάση περί των εθνικών θεμάτων δήλωσαν στον Τσουδερό, ότι παρόλο που τα εθνικά θέματα ελκύουν τον ενδιαφέρον τους δεν είναι δυνατόν να συζητηθούν όσο διαρκεί ακόμα ο πόλεμος.170

Διαισθανόμενος ο Τσουδερός την αναστάτωση που θα προκαλούσε στα γραφεία του Foreign Office η αναφορά στην Κύπρο φρόντισε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στις Η.Π.Α να επιδώσει και στο βρετανό πρέσβη στην Washington λόρδο Halifax ένα πανομοιότυπο υπόμνημα με αυτό που είχε δώσει στους Αμερικανούς. Παρ' όλη τη «μάχη των υπομνημάτων» του Τσουδερού, η ελληνική εξόριστη ηγεσία επιστρέφει στις 19 Ιουλίου στο Λονδίνο χωρίς απτές επιβεβαιώσεις υπέρ των εδαφικών αξιώσεων.

Στις αρχές του Αυγούστου ο Palairet συναντάται με τον Τσουδερό. Αντικείμενο της συνάντησης αποτελούσαν ασφαλώς τα νέα ζητήματα που έθιγε ο Τσουδερός στο μνημόνιό του. Με απόλυτα μάλιστα ειρωνικό τρόπο ο Palairet εξέφρασε την απορία του στον Τσουδερό, αν για όλα αυτά (εδαφικές διεκδικήσεις) θα ζητήσει μεταπολεμική λύση. Ο Τσουδερός, μάλλον από θέση άμυνας, προσπάθησε να καθησυχάσει τον βρετανό πρέσβη και του απάντησε πως ο στόχος του υπομνηματός του ήταν περισσότερο διευκρινιστικός περί των ελληνικών διεκδικήσεων, την ώρα που αντίστοιχα ζητήματα είχαν τεθεί και από γείτονες.171

Το ραδιοφωνικό μήνυμα όμως του Τσουδερού για την δεύτερη επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου προσπαθώντας να αντικρούσει το αρνητικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί όσον αφορά στα εδαφικά αιτήματα της Ελλάδας τόνιζε ότι «οι τόσες θυσίες δε θα πάνε χαμένες. Πρέπει να φτειάσουμε την αυριανή μεγάλη πατρίδα μας, όπως ακριβώς την ωραματίσθηκαν οι ήρωές μας και όπως την μελετούν οι νέοι μας».172

Οι δύο τελευταίοι μήνες του 1942 στιγματίζονται από ραγδαίες εξελίξεις για την πορεία των ελληνικών διεκδικήσεων στη Βόρειο Ήπειρο και ταράσσουν την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση και το έργο της «περί των δικαίων του ελληνικού λαού». Στις 18/11/1942 ο Eden απαντώντας σε κοινοβουλευτική ερώτηση δηλώνει ότι «η αγγλική κυβέρνηση κατά τον τελικό διακανονισμό ειρήνης δε θα επηρεασθή όσον αφορά στο

¹⁷³ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Διπλωματικά Παρασκήνια*, Ο.π., σ. 133.

¹⁷⁴ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Β', Ο.π., σ. 337-338.

¹⁷⁵ Ο.π., σ.387.

¹⁷⁶ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 310 και Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Β', Ο.π., σ. 397.

¹⁷⁷ Βλ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ημερολόγιο Κατοχής 31/03/1942 – 4/01/1945*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2003, σ. 248-252 και σ. 255-259 και του ιδίου, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944, Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, χ.ο., Αθήνα 1964, σ. 213-219.

μέλλον της Αλβανίας από οποιεσδήποτε αλλαγές που προέκυψαν από την ιταλική βιαία επίθεση κατά της Αλβανίας».173 Η δήλωση του βρετανού υπουργού Εξωτερικών εύλογα προκάλεσε την ελληνική ανησυχία, την ίδια ώρα που η ελληνική εξόριστη ηγεσία είχε επενδύσει ένα σημαντικό τμήμα της δραστηριότητάς της στα «εθνικά ημών δίκαια». Στο πλαίσιο αυτό, δύο μέρες μετά τη δήλωση ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο Αγνίδης συναντάται με τον Eden, κατά την οποία ο τελευταίος τον καθησύχασε, ότι η δήλωσή του στη Βουλή των Κοινοτήτων αφορούσε μόνο τους Ιταλούς και όχι τους Έλληνες. Κατά συνέπεια, όπως συμπλήρωνε ο Eden, αυτή (η δήλωση) δεν εμπόδιζε τους Έλληνες να καταλάβουν μια καλύτερη γραμμή.174

Στις 11 Δεκεμβρίου ο Αγνίδης λαμβάνει επιστολή του Eden, στην οποία δηλώνει ότι η βρετανική κυβέρνηση είναι ενήμερη των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στη Νότιο Αλβανία, οι οποίες θα κανονισθούν μετά το τέλος του πολέμου.175

Η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση λαμβάνοντας υπ' όψη τις βρετανικές διαβεβαιώσεις για την τύχη των διεκδικήσεών της εκδίδει ανακοίνωση από το Λονδίνο, στην οποία δηλώνει ότι είναι σύμφωνη με την επικείμενη ανακοίνωση του βρετανού υπουργού Εξωτερικών περί της ανεξαρτησίας της Αλβανίας. Αιτιολογεί την απόφασή της, καθώς τονίζει ότι η βρετανική δήλωση είναι σύμφωνη με τις θεμελιώδεις αρχές (παρ. Χάρτα του Ατλαντικού) για τις οποίες μάχονται οι δημοκρατικοί λαοί κατά του Άξονα. Υπογραμμίζει, επίσης, ότι η δήλωση του Eden δεν προδικάζει εδαφικά ζητήματα, όπως το θέμα της Βορείου Ηπείρου, και είναι σίγουρη ότι αυτά θα διευθετηθούν μετά το τέλος του πολέμου.176

Ιδιαίτερα σφοδρή απέναντι στην επικείμενη βρετανική δήλωση και τη στάση της κυβέρνησης Τσουδερού ήταν η αντίδραση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, αντιπροέδρου της εξόριστης κυβέρνησης από τον Απρίλη του '42. Πληροφορούμενος τη βρετανική δήλωση για την Αλβανία, ο Κανελλόπουλος απείλησε με παραίτηση.177 Μάλιστα, με μνημόνιο που επέδωσε στο βρετανό λόρδο Moyne, με σκοπό να το διαβιβάσει στην κυβέρνηση του, ζητούσε να προβεί η βρετανική κυβέρνηση σε νέα δήλωση, στην οποία δε θα αναφερόταν στην αλβανική ανεξαρτησία, αλλά θα έθιγε το

¹⁷⁸ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944*, Ο.π.

¹⁷⁹ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Β', σ. 382.

¹⁸⁰ Η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση είχε εκφράσει εξίσου εδαφικές διεκδικήσεις στον αλβανικό χώρο. Η ελληνογιουγκοσλαβική συνθήκη συμμαχίας που είχαν συνάψει μεταξύ τους τα δύο κράτη στις 15/02/1942 προέβλεπε την επιδίκαση μεταπολεμικά της Βορείου Ηπείρου στην Ελλάδα. Το πλήρες κείμενο της συνθήκης συμπεριλαμβάνεται στα *Διπλωματικά Παρασκήνια του Τσουδερού*.

¹⁸¹ Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 22-24.

¹⁸² Για το κλίμα που επικράτησε στη Μέση Ανατολή με αφορμή τις συμμαχικές δηλώσεις για την αλβανική ανεξαρτησία βλ. Γιώργου Σεφέρη, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 68-83.

¹⁸³ Γιώργου Σεφέρη, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, Ο.π., τόμ. Α', σ.54.

ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης των πληθυσμών της Βορείου Ηπείρου, των Δωδεκανήσων και της Κύπρου.¹⁷⁸ Η διχογνωμία που παρατηρείται ανάμεσα στον Τσουδερό και τον Κανελλόπουλο με αφορμή τη βρετανική δήλωση επιφέρει άλλη μια κρίση στην ήδη κλονισμένη ατμόσφαιρα της εξόριστης κυβέρνησης. Τέλη Δεκέμβρη του '42 ο Κανελλόπουλος μεταβαίνει εσπευσμένα στο Λονδίνο με σκοπό με προβεί σε συνομιλίες με τους βρετανούς ιθύνοντες αναφορικά με τη συμμαχική δήλωση για τη μεταπολεμική ανεξαρτησία της Αλβανίας.

Τελικά, η αντίδραση του Κανελλόπουλου και η απειλή παραίτησής του καθυστέρησε για μια μέρα την προγραμματισμένη για τις 16/12 δήλωση του Eden. Στις 17 Δεκεμβρίου 1942 ο Eden πραγματοποίησε εν τέλει τη δήλωση περί της αλβανικής ανεξαρτησίας στη Βουλή των Κοινοτήτων, στην οποία υποστήριζε ευθέως τη μεταπολεμική αποκατάσταση της Αλβανίας ως ανεξάρτητου κράτους.¹⁷⁹ Εντούτοις, ο Eden προσπαθώντας να μη διαρρήξει ολοκληρωτικά τις σχέσεις με την ελληνική και τη γιουγκοσλαβική κυβέρνηση¹⁸⁰ άφησε ανοικτό το θέμα των συνοριακών διαρρυθμίσεων του νεοσύστατου μεταπολεμικά ανεξάρτητου αλβανικού κράτους. Στις 11 Δεκεμβρίου είχε γίνει ήδη η αμερικανική διακοίνωση υπέρ της αλβανικής ανεξαρτησίας, ενώ στις 18 Δεκεμβρίου, μια μέρα μετά τη βρετανική ανακοίνωση, τελέστηκε η σοβιετική διακοίνωση.¹⁸¹

Οι συμμαχικές δηλώσεις αναφορικά με την μελλοντική αποκατάσταση του αλβανικού κράτους προξένησαν πανικό στα μέλη της ελληνικής κυβέρνησης που βρίσκονταν στο Κάιρο, καθώς παρ' όλες τις βρετανικές διαβεβαιώσεις είδαν τα «εθνικά δίκαια της χώρας» να τίθενται υπό αμφισβήτηση.¹⁸² Θα πρέπει να σημειώσουμε βέβαια, ότι ήδη από το Φθινόπωρο του '42 ο Σεφέρης, υπεύθυνος της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου στη Μέση Ανατολή, σημειώνει για τις 30/09/42 στο ημερολόγιό του, ότι η θέση της εξόριστης κυβέρνησης ως προς τις εδαφικές διεκδικήσεις είναι «να αποτρέπει τους δημοσιογράφους να τα θίγουν, έστω και αν πρόκειται να γράψουν ευνοϊκά».¹⁸³

¹⁸⁴ Βλ. Σπυριδών Πλουμίδης, Ο.π., *Passim* και Λένα Διβάνη, Ο.π., σ. 216-217.

¹⁸⁵ Βλ. Εμμανουήλ Τσουδερός, *Διπλωματικά Παρασκήνια*, Ο.π., σ. 178.

¹⁸⁶ Γεώργιος Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Εκδόσεις Αλφα, Αθήναι 1945, σ. 150-151.

Το γεγονός πάντως, ότι το βορειοηπειρωτικό ζήτημα συνδέθηκε στενά με την μεταπολεμική βιωσιμότητα του αλβανικού κράτους περιέπλεξε την κατάσταση και λειτούργησε αποθαρρυντικά για τις εδαφικές διεκδικήσεις που προέβαλε η Ελλάδα στο νότιο τμήμα της Αλβανίας. Η απόσπαση ενός σημαντικού τμήματος από την Αλβανία γεννούσε ερωτήματα για τη βιωσιμότητα του κράτους αυτού. Επιπλέον, η αναγνώριση της Αλβανίας από τους Συμμάχους ως θύμα του ιταλικού επεκτατισμού θα προσέβαλε τη νομιμότητα των ελληνικών αξιώσεων στο νότιο τμήμα της, κάτι που θα διαφανεί στο πλαίσιο των εργασιών του συνεδρίου ειρήνης το καλοκαίρι του 1946.

Το προβάδισμα που τελικά δόθηκε από τους Συμμάχους ως προς την προώθηση των βραχυπρόθεσμων στρατιωτικών αναγκών του πολέμου εις βάρος των μακροπρόθεσμων πολιτικών επιλογών «καταδίκασε» τις ελληνικές αξιώσεις επί της Βορείου Ηπείρου. Το γεγονός, ότι το αντάρτικο κίνημα του Εμβέρ Χότζα ήταν κομμουνιστικής προέλευσης δεν αποθάρρυνε τους Βρετανούς της S.O.E από τη στήριξή του, καθώς το τελευταίο ικανοποιούσε πλήρως τους άμεσους στρατιωτικούς στόχους της ολοκληρωτικής συντριβής του Άξονα.¹⁸⁴

Κατά τη διάρκεια των ετών 1943-44 η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε είτε με υπομνήματα είτε με διαμαρτυρίες να εφιστήσει την προσοχή των Βρετανών ιθυνόντων στις ειδήσεις που είχε σχετικά με βιαιοπραγίες των αλβανών ανταρτών κατά των βορειοηπειρωτών Ελλήνων.¹⁸⁵

Στις 18/10/1944 ο Γεώργιος Παπανδρέου κατά την ομιλία του για την απελευθέρωση της χώρας αναφερόμενος στο έργο της μελλοντικής συγκρότησης του κράτους τόνισε και την ανάγκη της «εθνικής ολοκλήρωσης». Στις εδαφικές διεκδικήσεις που προέτασσε συμπεριέλαβε και τη Βόρειο Ήπειρο.¹⁸⁶

¹⁸⁷ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Ο.π., τόμ. Α', σ. 103.

¹⁸⁸ Ο Τύπος της εποχής από την έκρηξη του πολέμου τον Οκτώβρη του '40 και έπειτα δημοσιεύει σχεδόν καθημερινά εκκλήσεις των δωδεκανησιακών συλλόγων, οι οποίοι τάσσονται υπέρ του αγώνα που δίνει η Ελλάδα και κηρύσσουν την ένωση. Βλ. υπ. 102 της παρούσης εργασίας.

¹⁸⁹ Βλ. *Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα 1940-1941*, Ο.π., σ. 96-107.

Δωδεκάνησα

Τα Δωδεκάνησα υπήρξαν μαζί με τη Βόρειο Ήπειρο δύο εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, οι οποίες είχαν υποστηριχτεί και από τον Βενιζέλο στο συνέδριο ειρήνης το 1919. Ο Τσουδερός δεν παραλείπει να τονίσει στο υπόμνημα του Ιουνίου 1941, ότι «για τη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα υπάρχουν διεθνείς τίτλοι αναμφισβήτητοι και εθνολογικώς αξιοσέβαστοι».¹⁸⁷

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η αλλαγή πλεύσης που σηματοδότησε η Αγγλία σε συνδυασμό με τη δυσχερή εσωτερική κοινωνικοοικονομική κατάσταση της χώρας έθεσαν στο περιθώριο τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Άλλωστε, η πολιτική φιλίας και συνεργασίας που εγκαινίασε ο Βενιζέλος με τη σύναψη μιας σειράς διμερών συμφώνων κατά τη διάρκεια της τελευταίας πρωθυπουργίας του έθεσαν το δωδεκανησιακό ζήτημα σε νέα διάσταση. Το σύμφωνο ελληνοϊταλικής φιλίας που υπέγραψε ο Βενιζέλος με τη φασιστική Ιταλία το Σεπτέμβριο του 1928 έγινε δεκτό με απογοήτευση από τον δωδεκανησιακό πληθυσμό.

Με την έναρξη του πολέμου για την Ελλάδα οι επιτυχίες που σημείωσε ο ελληνικός στρατός κατά το διάστημα 1940-1941 έφεραν στο φως ξανά το αίτημα για ένωση της Βορείου Ηπείρου με την Ελλάδα. Παράλληλα με το αίτημα των Βορειοηπειρωτών για ένωση με την μητέρα-πατρίδα εξέφρασαν αντίστοιχες αξιώσεις και οι Δωδεκανήσιοι.¹⁸⁸ Στο πρωτοχρονιάτικο λόγο του στα γραφεία της Ε.Ο.Ν ο Μεταξάς συμπεριέλαβε στις εδαφικούς πόθους της Ελλάδας μαζί με την Κορυτσά και το Αργυρόκαστρο και τα Δωδεκάνησα.

Οι Βρετανοί αντιλαμβάνονται από την πρώτη στιγμή έκφρασης της την ελληνική διεκδίκηση επί των Δωδεκανήσων. Ο Κορυζής, κατά τη συνάντησή του με τον βρετανό υπουργό Εξωτερικών Eden στις 22 Φεβρουαρίου '41 στην Αθήνα, του αναφέρει, ότι πληροφορήθηκε, πως οι Σύμμαχοι ετοιμάζουν κατάληψη των Δωδεκανήσων και στη συνέχεια του δήλωσε, ότι η Ελλάδα προτίθεται να συμμετέχει στην επιχείρηση αυτή.¹⁸⁹ Ο Eden κατανοώντας τη συλλογιστική του Κορυζή σύμφωνα με την οποία η συμμετοχή του ελληνικού στρατού στις συμμαχικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα θα προδίκαιε το μέλλον των νησιών, του απάντησε ότι

¹⁹⁰ Βλ. *Ελληνικά Διπλωματικά Εγγράφα 1940-1941*, Ο.π., σ. 97-98.

¹⁹¹ Ibid.

¹⁹² Λένα Διβάνη – Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, *Δωδεκάνησος, Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση*, *Διπλωματικά Εγγράφα από το ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σ. 21.

¹⁹³ *Ελληνικά Διπλωματικά Εγγράφα 1940-1941*, Ο.π., σ. 97-98.

βρίσκει εύλογη την ελληνική επιθυμία, αλλά ότι στο συγκεκριμένο ζήτημα θα έπρεπε να εξετασθούν και οι τουρκικές απόψεις.¹⁹⁰ Ο Κορυζής στη συνέχεια, φανερά δυσαρεστημένος λόγω της τουρκικής εμπλοκής, ανταπάντησε στον Eden, ότι «πρόκειται περί νήσων κατοικουμένων υπό ακραιφνώς ελληνικών πληθυσμών» και στη συνέχεια συμπλήρωσε, ότι «η Τουρκία θα ηδύνατο να προβάλλη μόνον λόγους ασφαλείας των απέναντι ακτών της».¹⁹¹

Στο σημείο αυτό, θα χρειαστεί να κάνουμε μια παρένθεση και να αναφερθούμε στη συγκυρία του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου και στην εμπλοκή της Τουρκίας στο βαλκανικό θέατρο επιχειρήσεων. Η Συνθήκη αμοιβαίας βοήθειας που υπέγραψαν η Αγγλία και η Γαλλία με την Τουρκία το Σεπτέμβριο του 1939 προέβλεπε μεταξύ άλλων ότι η Τουρκία θα έδινε κάθε δυνατή βοήθεια στους εταίρους της σε περίπτωση που αυτοί εμπλέκονταν σε πόλεμο εξαιτίας των εγγυήσεων που έδωσαν στην Ελλάδα και τη Ρουμανία τον Απρίλιο του '39.¹⁹² Μάλιστα, η Συνθήκη συμπεριλάμβανε και ειδικό άρθρο, στο οποίο αναφερόταν ότι σε ενδεχόμενη επιχείρηση κατάληψης των νησιών θα χρησιμοποιούνταν κυρίως τουρκικές δυνάμεις σε σύμπραξη με όσες βρετανικές δυνάμεις ήταν διαθέσιμες εκείνη τη στιγμή. Εντούτοις, την περίοδο αυτή δεν έχει συζητηθεί ακόμα μεταξύ των Συμμάχων το ενδεχόμενο της απόδοσης των Δωδεκανήσων στην Τουρκία σαν αντάλλαγμα για την έξοδό της στον πόλεμο. Άλλωστε, από την άλλη πλευρά, ούτε και οι Τούρκοι εμφανίζονταν διατεθειμένοι να βγουν από το καθεστώς ουδετερότητας που είχαν επιλέξει.

Στη φάση αυτή η πρόταση του Κορυζή συναντά τη βρετανική απροθυμία για την έκφραση οποιασδήποτε επιβεβαίωσης που θα προδίκαζε το μέλλον των νησιών πριν την έκβαση του πολέμου. Ο Κορυζής στην προσπάθειά του να επηρεάσει τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών δηλώνει ότι η Τουρκία είναι «φίλη και σύμμαχος», επομένως δεν υπάρχει ζήτημα μεταξύ των δύο χωρών, αλλά προσθέτει, ότι και να υπήρχε «τούτο θα παρουσιάζετο εις δύο μόνο νήσους, τας παρακειμένας εις την τουρκικήν ακτήν, δι' ας νήσους θα ηδύνατο να γίνη συζήτησις περί παροχής εγγυήσεων».¹⁹³ Ο Eden προκειμένου ενδεχομένως να αποτρέψει την περαιτέρω ανακίνηση του θέματος δήλωσε, ότι «κρατεί σημειώσιν της εκφρασθείσης υπό της Ελλάδος επιθυμίας».

¹⁹⁴ Βλ. Λένα Διβάνη, Ο.π., σ. 221.

¹⁹⁵ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ.252.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 253.

Η επόμενη αναφορά στη διεκδίκηση επί της Δωδεκανήσου τελέστηκε στο πλαίσιο του υπομνήματος που απευθύνει ο Τσουδερός στο Γεώργιο Β΄ κατά τη μετάβασή τους στη Νότιο Αφρική. Τα Δωδεκάνησα μαζί με τη Βόρειο Ήπειρο καταλαμβάνουν την πρώτη θέση στον κατάλογο των διεκδικούμενων εδαφών του Τσουδερού. Οι διεθνείς ιστορικοί και εθνολογικοί τίτλοι που κατείχαν τα νησιά προέτασσαν την επιστροφή τους στο ελληνικό κράτος μετά τη λήξη του πολέμου. Το αντίτιμο αυτής της πράξης ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας στο συμμαχικό αγώνα με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-41. Το γεγονός μάλιστα, ότι κάτοχος των νησιών ήταν εχθρικό κράτος βάρυνε τη ζυγαριά προς όφελος της Ελλάδας.

Η διεκδίκηση των Δωδεκανήσων εκφράστηκε εξ΄ αρχής ανοικτά στους Συμμάχους και κατείχε την πρώτη θέση στα υπομνήματα που κατά καιρούς υπέβαλε η συμμαχική κυβέρνηση στις αρμόδιες συμμαχικές αρχές.¹⁹⁴

Νέα τροπή στο δωδεκανησιακό ζήτημα δόθηκε το Δεκέμβριο του '41 με αφορμή την επίσκεψη του Eden στη Μόσχα. Κατά τη συνάντησή του με τον Stalin στο πλαίσιο των συνομιλιών τους αναφορικά με την προσέλκυση της Τουρκίας στο συμμαχικό στρατόπεδο ανακινήθηκε και το δωδεκανησιακό ζήτημα. Ο Stalin πρότεινε στον Eden να δοθούν τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία, διότι εμποδίζουν την έξοδό της προς τη θάλασσα.¹⁹⁵ Τα νησιά υπήρξαν ένα διπλωματικό όπλο στα χέρια των Συμμάχων προκειμένου να εξαναγκάσουν τη γείτονα χώρα να βγει στον πόλεμο στο πλευρό τους. Οι μυστικές διαπραγματεύσεις μεταξύ Eden και Stalin διέρρευσαν και στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, η οποία αντέδρασε ταχύτατα με επιστολή που απέστειλε ο Τσουδερός στον Sargent.¹⁹⁶ Στην επιστολή του, ο Τσουδερός δήλωνε ότι η Ελλάδα αισθάνεται για τις περιοχές της Βορείου Ηπείρου και των Δωδεκανήσων ό,τι ακριβώς και για την υπόλοιπη χώρα. Τόνιζε στη συνέχεια, ότι η χώρα δικαιούται να ανακτήσει τις περιοχές που της αφαιρέθηκαν. Ο βρετανός πρέσβης στην Αθήνα Palaret σε τηλεγράφημά του προς τον Eden στις αρχές του επόμενου χρόνου, τονίζει ότι υπήρξε εξαιρετικά ατυχές το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση πληροφορήθηκε την πρόταση του Stalin για τα Δωδεκάνησα. Στη συνέχεια σημειώνει την αντίθεση του σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο και επιπλέον προσθέτει, ότι αν και εφόσον η σοβιετική πλευρά επαναφέρει την πρότασή της, τότε η βρετανική πλευρά θα πρέπει να είναι

¹⁹⁷ Παπασπράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 258.

¹⁹⁸ Αφορμή για την ευγενική αυτή παραίτηση του F.O. προς τον Τσουδερό έδωσαν δύο αόριστες αναφορές που επρόκειτο να κάνει ο Τσουδερός κατά την πρωτοχρονιάτικη ομιλία του για το νέο έτος. Βλ. σχετικά, Παπασπράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 254.

¹⁹⁹ Ο.π., σ. 276.

²⁰⁰ Οι περιορισμοί στους οποίους αναφέρονταν οι Noel- Baker και Nicolson είχαν σχέση με τη ρήτρα που είχε περιληφθεί στη συμφωνία Βενιζέλου –Τιττόνι το 1919 και ουσιαστικά οδήγησε στην καταγγελία της από την Ιταλία ένα χρόνο αργότερα.

²⁰¹ Βλ. σχετικά Εμμανουήλ Τσουδερού, *Γνώμες και Λόγοι*, Εκδόσεις Αετός, Αθήναι 1946, *passim*.

²⁰² Αναφορικά με το χρονικό της εισόδου Κανελλόπουλου στον κυβερνητικό σχηματισμό βλ. Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War*, Ο.π., σ. 51-71.

αντίθετη.¹⁹⁷ Εντούτοις, ο Sargent, ύστερα από συζήτηση που είχε με τον Dixon, εφιστά για άλλη μια φορά την προσοχή του Τσουδερού στην επιθυμία του F.O να αποφεύγει να αναφέρεται στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας.¹⁹⁸

Το Φλεβάρη του '42 το Foreign Office αποφασίζει να υιοθετήσει την πρόταση του Palairet, έτσι ώστε να μη θίξει προς τα παρόν κατά τις επαφές τους με την ελληνική κυβέρνηση την πρόταση του Stalin σχετικά με την εκχώρηση των Δωδεκανήσων στην Τουρκία.¹⁹⁹

Εντούτοις, το δόγμα του Foreign Office σχετικά με την ανακίνηση όλων των εδαφικών ζητημάτων μετά το τέλος του πολέμου έρχεται σε καταφανή αντιδιαστολή με τις συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο των εργασιών της Anglo-Hellenic Parliamentary Committee. Στις 2 Ιανουαρίου σε συνάντηση του Τσουδερού με τους Noel- Baker και Nicolson από την Επιτροπή έθιξαν μεταξύ άλλων και το δωδεκανησιακό ζήτημα. Μάλιστα, σε αντίθεση με το F.O., οι δύο Βρετανοί τόνισαν στον Τσουδερό, ότι «τα Δωδεκάνησα θα έπρεπε να δοθούν στην Ελλάδα άνευ τινός περιορισμού».²⁰⁰

Την ίδια περίοδο παρατηρούμε, ότι ο Τσουδερός μολονότι στους δημόσιους λόγους που απευθύνει ραδιοφωνικά στον ελληνικό λαό δεν έχει σταματήσει να αναφέρεται στα εθνικά δίκαια της Ελλάδας και στην ανάγκη της αποκατάστασής τους μετά τον πόλεμο, εντούτοις οι επικλήσεις αυτές χαρακτηρίζονται από γενικότητα και δεν κατονομάζονται συγκεκριμένες εδαφικές περιοχές.²⁰¹ Τα κίνητρα μιας τέτοιας πρακτικής θα μπορούσαν να αναζητηθούν στις συνεχόμενες παρακλήσεις των υπαλλήλων του F.O για αποφυγή αναφοράς στα εθνικά θέματα.

Η είσοδος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στην εξόριστη κυβέρνηση τον Απρίλη του '42 και η ασυμφωνία που παρατηρείται ανάμεσα στον Τσουδερό και τον Κανελλόπουλο δημιουργεί κυβερνητική αναστάτωση και οδηγεί σε ανασχηματισμό της εξόριστης κυβέρνησης το Μάη του '42.²⁰² Η κυβερνητική κρίση που εκδηλώνεται το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του '42 με αφορμή την παραπάνω

²⁰³ Βλ. υπ.179 της παρούσης.

²⁰⁴ Λένα Διβάνη – Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, *Δωδεκάνησος*, Ο.π., σ. 51-52.

²⁰⁵ Για τη διάσκεψη στα Άδανα βλ. Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War*, Cambridge University Press 1989, σ. 144, 145-147.

²⁰⁶ Λένα Διβάνη – Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, *Δωδεκάνησος*, Ο.π., σ. 23.

²⁰⁷ Βλ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ημερόλογο Κατοχής*, Ο.π., σ. 340.

εξέλιξη μπορεί να τερματίζεται μετά το φθινόπωρο του 1942, αποδεικνύεται όμως σύντομη. Η βρετανική δήλωση σχετικά με την ανεξαρτησία της Αλβανίας σε μεταπολεμικό επίπεδο ξεσηκώνει νέα θύελλα αντιδράσεων και ασυμφωνίας μεταξύ των δύο ανδρών. Η αντίδραση του Κανελλόπουλου, σε αντίθεση με τη διαλλακτικότητα του Τσουδερού, ήταν θυελλώδης. Η δήλωση των Συμμάχων για τη μεταπολεμική ανεξαρτησία της Αλβανίας γίνεται αφορμή για επαναδιατύπωση των ελληνικών εδαφικών αξιώσεων. Σε μνημόνιο που εγχειρίζει ο Κανελλόπουλος στο λόρδο Μοϋνε με σκοπό να το διαβιβάσει στην κυβέρνηση του, κάνει λόγο για παραχώρηση της Βορείου Ηπείρου, της Κύπρου και των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα.²⁰³

Στις αρχές του επόμενου χρόνου η ελληνική διεκδίκηση επί των Δωδεκανήσων λαμβάνει νέα τροπή με αφορμή το ενδεχόμενο της συμμετοχής ελληνικών δυνάμεων στις συμμαχικές επιχειρήσεις. Ήδη από το Νοέμβριο του προηγούμενου έτους η εξόριστη κυβέρνηση είχε επιδώσει στο Foreign Office μνημόνιο αναφορικά με τη συμμετοχή των ελληνικών δυνάμεων στις συμμαχικές επιχειρήσεις για την κατάληψη των Δωδεκανήσων.²⁰⁴ Η κατάσταση περιπλέκεται περισσότερο εξαιτίας της συνάντησης Churchill -Τούρκων στα Άδανα που έλαβε χώρα στις αρχές του 1943.²⁰⁵ Η εξόριστη κυβέρνηση, η οποία δεν είχε καμία ενημέρωση για την επικείμενη συνάντηση στην Τουρκία θορυβήθηκε έντονα. Μάλιστα, οι ανησυχίες της ελληνικής κυβέρνησης για την τύχη των νησιών πολλαπλασιάζονταν, εξαιτίας του γεγονότος, ότι λίγο πριν την έναρξη των συνομιλιών στα Άδανα, ο Τούρκος πρέσβης στο Λονδίνο είχε πει ανεπισημώς στον Τσουδερό, ότι η χώρα του εξετάζει την πιθανότητα να ανακτήσει κάποια από τα ελληνικά νησιά.²⁰⁶

Την 1/02/1943 ο Έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο Αγνίδης συναντάται με τον Sargent. Κατά τη συνάντηση, την οποία μεταφέρει ο Κανελλόπουλος στο ημερολόγιό του, ο βρετανός αξιωματούχος του F.O. απέφυγε να ομολογήσει το τι έγινε στη συνάντηση των Αδάνων.²⁰⁷

Την ίδια στιγμή ο Κανελλόπουλος, ο οποίος βρίσκεται ακόμα στο Λονδίνο, πραγματοποιεί επαφές με βρετανούς ιθύνοντες προκειμένου να συμμετάσχει ο ελληνικός στρατός στις συμμαχικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα. Κατά τη

²⁰⁸ Βλ. Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 320 και Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ημερολόγιο Κατοχής*, Ο.π., σ. 346- 351. Στις σελίδες αυτές του ημερολογίου του ο Κανελλόπουλος αναφέρεται στη συνάντηση που είχε με τον Law , κατά την οποία έγινε αναφορά και στην συνάντηση Τσώρτσιλ-Τούρκων στα Άδανα στις αρχές του ίδιου έτους.

²⁰⁹ Για το ρόλο που διαδραμάτισαν τα Δωδεκάνησα, ως διαπραγματευτικό χαρτί, βλ. Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy during the Second World War*, Cambridge University Press, 1989, σ. 141 και 149-151.

²¹⁰ Βλ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ημερολόγιο Κατοχής*, Ο.π., σ. 340-1.

²¹¹ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 326. Βλ. επίσης Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Β', Ο.π., σ. 588-595, όπου περιλαμβάνεται το πλήρες κείμενο του υπομνήματος. Στις 13/03/1943 ο Τσουδερός, λίγο πριν από την αναχώρησή του για το Κάιρο έστειλε και δεύτερο γράμμα στον Eden, στο οποίο ανέλυε τη γεωγραφική θέση της Ελλάδας και συνέπεια της τελευταίας τη δυνατότητά της να παίζει μεταπολεμικά το ρόλο ενός ισχυρού παράγοντα σταθερότητας στο νοτιοανατολικό συγκρότημα της Ευρώπης. Γι' αυτό βλ. Εμμανουήλ Τσουδερού, Ο.π., τόμ. Β', σ. 626-630.

συνομιλία του μάλιστα, με το βρετανό υφυπουργό Εξωτερικών Richard Law θέτει θέμα ελληνικής συμμετοχής στη διοίκηση των Δωδεκανήσων μετά την απελευθέρωσή τους από τους Ιταλούς.²⁰⁸ Επιπλέον, στην ίδια συνάντηση ο Κανελλόπουλος δε δίστασε να θίξει στο βρετανό υφυπουργό Εξωτερικών τη συνάντηση του Churchill - Τούρκων στα Άδανα, η οποία είχε για μια ακόμα φορά στόχο να πείσει την Τουρκία να βγει στον πόλεμο. Ο Κανελλόπουλος εξέφρασε τη δυσφορία της ελληνικής κυβέρνησης, καθώς τα Δωδεκάνησα έπαιζαν ανέκαθεν το ρόλο ενός διαπραγματευτικού χαρτιού για την έξοδο της Τουρκίας στον πόλεμο.²⁰⁹

Η συνάντηση στα Άδανα προκάλεσε μεγάλη ανησυχία στην εξόριστη ελληνική κυβέρνηση, η οποία διείδε να καταβαραθρώνεται μια από τις πλέον ισχυρές εδαφικές της διεκδικήσεις. Θορόβησε επιπλέον την κυβέρνηση διότι αποτέλεσε μια απόδειξη της διπλής στρατηγικής του F.O. απέναντι σε Ελλάδα και Τουρκία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανησυχίας που έσπειρε η συνάντηση των Αδάνων στην ελληνική εξόριστη ηγεσία είναι η καταγραφή του Κανελλόπουλου στο ημερολόγιο του για τις 2/02/1943, οπότε σημειώνει: «Σήμερα οι *Times* γράφουν ότι συζητήθηκαν στα Άδανα ζητήματα που αφορούν την Ελλάδα και ειδικότερα τα ελληνικά νησιά. Είναι ηθικά ασύλληπτο ότι συζητιούνται τέτοια ζητήματα χωρίς να μας ειδοποιούν».²¹⁰

Τελικά, το γεγονός ότι η συνάντηση στην Τουρκία δεν ευόδωσε καρπούς σε συνδυασμό με το πέραςμα του Churchill από την Κύπρο και οι θερμές δηλώσεις του για την Ελλάδα έκαμψαν τη δυσαρέσκεια της ελληνικής εξόριστης ηγεσίας.

Την 1^η Μαρτίου του 1943 ο Τσουδερός επιδίδει νέο μνημόνιο στον Eden με το οποίο επανέρχεται στο ζήτημα των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας και επιπλέον προτείνει τη συμμετοχή τμημάτων των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στην κατάληψη και διοίκηση των Δωδεκανήσων.²¹¹

²¹² Εμμανουήλ Τσουδερού, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Β', Ο.π., σ. 630-2.

²¹³ Ο.π., τόμ. Γ', σ. 101-106.

²¹⁴ Ibid, τόμ.Γ', σ. 226.

²¹⁵ Στο ίδιο, τόμ. Γ', σ. 230.

²¹⁶ Βλ. Λένα Διβάνη, *Η πολιτική των εξορίστων κυβερνήσεων 1941-1944*, Ο.π., σ. 226.

Τέλη Απριλίου φτάνει στον Τσουδερό και η απάντηση του Eden. Όπως και σε ό,τι αφορούσε τις υπόλοιπες εδαφικές αξιώσεις της Ελλάδας, έτσι και στην περίπτωση των Δωδεκανήσων το Foreign Office διά γραφής Eden δήλωνε, ότι έβλεπε θετικά το ελληνικό αίτημα, αλλά δε μπορούσε να προχωρήσει σε από τώρα δεσμεύσεις. Όσον αφορά στο ζήτημα της συμμετοχής του ελληνικού στρατού στις συμμαχικές επιχειρήσεις, ο Eden απαντούσε, ότι οι μελλοντικές επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα ήταν στρατιωτικό θέμα και κατά συνέπεια υπερέβαιναν των αρμοδιοτήτων του βρετανικού υπουργείου εξωτερικών. Τέλος, διαβεβαίωνε τον Τσουδερό, ότι η αξία και η καρτερία του ελληνικού λαού έχουν κερδίσει υψηλή θέση στην εκτίμηση των Βρετανών, γεγονός που επιτρέπει στην Ελλάδα να προσδοκά στη βρετανική βοήθεια, η οποία δε θα λησμονηθεί όταν έρθει η ώρα να επιδιορθωθούν οι καταστροφές του πολέμου.²¹²

Το καλοκαίρι του '43 παρατηρείται έντονη κινητικότητα γύρω από το δωδεκανησιακό ζήτημα.²¹³ Οι Έλληνες πρέσβεις του εξωτερικού προσπαθούν με κάθε μέσο να εφιστούν την προσοχή των ιθυνόντων του Foreign Office στο δωδεκανησιακό ζήτημα και στην ανάγκη να συμπεριληφθούν οι ελληνικές δυνάμεις στις συμμαχικές επιχειρήσεις που επίκειται να γίνουν.

Στις 8 Σεπτεμβρίου ο Τσουδερός με δήλωσή του χαιρετίζει την άνευ όρων συνθηκολόγηση των Ιταλών.²¹⁴ Στις 16 Σεπτεμβρίου ο Έλληνας πρέσβης στην Washington Διαμαντόπουλος λαμβάνει διακοίνωση του Hull, η οποία επιβεβαιώνει την άποψη της αμερικανικής κυβέρνησης, ότι «τα εδαφικά ζητήματα αφήνονται διά μεταπολεμικήν περίοδον».²¹⁵ Οι συνεχείς αρνήσεις τόσο της αμερικανικής κυβέρνησης, όσο και του Foreign Office να προβούν σε μια διαβεβαίωση αναφορικά με το μέλλον των νησιών εντείνουν τις ανησυχίες της εξόριστης ελληνικής ηγεσίας. Επιπλέον, η άρνηση του αρχιστράτηγου της Μέσης Ανατολής, παρά τις προτάσεις των Αρχηγών των Σωμάτων, να προχωρήσει σε χρησιμοποίηση του ελληνικού στρατού στα Δωδεκάνησα, με την αιτιολογία ότι κάτι τέτοιο θα δυσχέραινε τις σχέσεις με τους Ιταλούς, στη βοήθεια των οποίων προσέβλεπαν για να κρατήσουν τα νησιά, ενέτεινε την ελληνική απογοήτευση²¹⁶

²¹⁷ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 447.

²¹⁸ Ibid, σ. 459.

Στις 27 Σεπτέμβρη ο Τσουδερός αποστέλλει στον βρετανό πρέσβη, διαπιστευμένο στην ελληνική εξόριστη κυβέρνηση, Leeper υπόμνημα της Κεντρικής Επιτροπής Δωδεκανησίων, οι οποίοι διαμαρτύρονταν για τη μη συμμετοχή ελληνικών δυνάμεων στις επιχειρήσεις στα Δωδεκάνησα και ζητούσαν την άμεση κατάργηση των ιταλικών αρχών κατοχής στα νησιά τους. Ο Έλληνας εξόριστος πρωθυπουργός τόνιζε στην επιστολή του, ότι συμφωνούσε απόλυτα με το υπόμνημα των Δωδεκανησίων.²¹⁷

Στις αρχές Οκτώβρη του '43 προκειμένου να ηρεμήσει το κλίμα στους κόλπους της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης ο Leeper απαντά στην επιστολή του Τσουδερού και του τονίζει, ότι ο Ανώτατος Στρατιωτικός Διοικητής της Μέσης Ανατολής προτίθεται να χρησιμοποιήσει τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, μόλις δοθεί ευκαιρία. Μάλιστα, στην επιστολή του ο Leeper σημείωνε, ότι η βρετανική κυβέρνηση βλέπει θετικά τη συμμετοχή Ελλήνων αντιπροσώπων στη διοίκηση των Δωδεκανήσων, αλλά προς το παρόν αυτή θα έπρεπε να παραμείνει σε βρετανικά χέρια.²¹⁸

Η κατάληψη όμως των νησιών από γερμανικές δυνάμεις στις αρχές Οκτωβρίου του 1943 έμελλε να ματαιώσει τους ελληνικούς πόθους. Τα Δωδεκάνησα υπήρξαν από τις τελευταίες περιοχές που απελευθερώθηκαν. Εντούτοις, υπήρξαν και η μόνη από τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις που έλαβε ευτυχές τέλος. Το Συμβούλιο των Υπουργών των Εξωτερικών αναγνώρισε την απόδοση των νήσων στην Ελλάδα, η οποία επισημοποιήθηκε το Φλεβάρη του 1947.

Κύπρος

Η Κύπρος αποτελούσε μαζί με τη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα την τρίτη εδαφική διεκδίκηση της Ελλάδας, η οποία είχε εκφραστεί και από το Βενιζέλο στο συνέδριο ειρήνης το 1919. Η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η διεκδίκηση επί της Κύπρου έγκειται στο γεγονός, ότι το νησί αποτελούσε βρετανική κτήση με απόφαση του συνεδρίου του Βερολίνου το 1878 και εξαιτίας της συμπαράταξης της Ελλάδας

66

²¹⁹ Βλ. Διπλωματικά Εγγράφα 1940-1941, Ο.π., σ. 124.

στο ίδιο συμμαχικό μπλοκ με τη Βρετανία δυσχεραίνονταν η απευθείας προβολή εδαφικών αξιώσεων.

Εντούτοις, η πρώτη αναφορά στη διεκδίκηση της Κύπρου χρονολογείται πολύ νωρίς ήδη από το Μάρτη του 1941, πριν ακόμα η Ελλάδα δεχτεί τη γερμανική επίθεση, από το διάδοχο του Μεταξά, Αλέξανδρο Κορυζή. Το Μάρτιο του 1941 ο βρετανός υπουργός Εξωτερικών Eden επισκέπτεται την Αθήνα με σκοπό τη σύναψη συμφωνίας ανάμεσα στα δύο κράτη για την αποστολή βρετανικής στρατιωτικής βοήθειας. Στο πλαίσιο των συναντήσεων που λαμβάνουν χώρα στα ανάκτορα του Τατοΐου ο νεορκισθείς Έλληνας πρωθυπουργός δράττεται της ευκαιρίας και θέτει θέμα διεκδίκησης επί της Κύπρου. Στο μνημόνιο που συντάσσει ο Κορυζής, αναφερόμενος στο χρονικό της συνάντησης σημειώνει:

«Μοι είναι δυνατόν, είπον, να σας περιγράψω πόσον μεγάλη θα ήτο η δημιουργηθσόμενη κατά τας κρισίμους τούτας στιγμάς εντύπωσις εκ μιας ευγενούς παραχωρήσεως της Κύπρου εις την Ελλάδα. Ρίπτω, έσπενσα να προσθέσω, απλώς μια ιδέαν προς μελέτην χωρίς ουδεμία να ζητήσω απάντησιν».219 Σύμφωνα με τον Κορυζή, οι θυσίες στις οποίες προέβη ο ελληνικός λαός κατά τη διάρκεια της ελληνοϊταλικής σύρραξης 1940-1 έχρηζαν μιας ανταποδοτικής χειρονομίας από τους Βρετανούς συμμάχους της χώρας, ώστε αφ' ενός να διατηρηθεί το ηθικό των Ελλήνων σε υψηλό επίπεδο εν όψει μάλιστα και της επικείμενης γερμανικής επίθεσης, αλλά και αφ' ετέρου να ικανοποιηθεί ένας εκ των μακροβιότερων εθνικών πόθων των Ελλήνων. Να σημειωθεί, ότι ο τρόπος με τον οποίο εξέφρασε ο Κορυζής στον Eden την ελληνική αξίωση απηχεί και έναν δισταγμό ως προς χρονική έκφραση της ίδιας της πρότασης. Η βιασύνη του Κορυζή να σπεύσει να διευκρινίσει στον βρετανό ΥΠΕΞ, ότι η ελληνική πρόταση αποτελεί μια ιδέα προς μελέτη που δε χρήζει άμεσης απάντησης υποκρύπτει την αγωνία του Έλληνα πρωθυπουργού να μην προσβάλει το συνομιλητή και σύμμαχό του. Η ελληνική αξίωση επί της Κύπρου δε φάνηκε να αιφνιδιάζει τον Eden, ο οποίος κινήθηκε εντός των επιταγών της πολιτικής του Foreign Office και ισχυρίστηκε στον Κορυζή, ότι «ένα τόσο λεπτό και δύσκολο ζήτημα εξέρχεται των ορίων της εντολής του». Δε δίστασε επιπλέον να αμφισβητήσει τους ισχυρισμούς του Κορυζή, ότι ο ελληνικός λαός έχει ανάγκη μιας θετικής ικανοποίησεως, προσθέτοντας ότι η

²²⁰ *Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα 1940-1*, Ο.π., σ. 124.

²²¹ Για το θέμα της εγκατάστασης της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης βλ. σ. 40-41 της παρούσης εργασίας.

²²² Εμμανουήλ Τσουδερός, *Διπλωματικά Παρασκήνια*, Ο.π., σ. 96.

κατάσταση για την Ελλάδα δεν παρουσιάζεται τόσο ζοφερή, όσο την περιέγραψε ο Έλληνας πρωθυπουργός.²²⁰

Η Κύπρος εμφανίζεται ξανά στους κύκλους των ελληνοβρετανικών συνομιλιών τον Απρίλη του '41 ως πιθανός τόπος εγκατάστασης της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης. Σε αυτό το πλαίσιο ο διάδοχος του Κορυζή, Εμμανουήλ Τσουδερός, προτείνει στον Palairet την Κύπρο ως ενδεχόμενη έδρα της κυβέρνησης.²²¹ Η απροθυμία των ιθυνόντων του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών να δεσμευτούν με οποιονδήποτε τρόπο απέναντι στην Ελλάδα ως προς το νησί της Κύπρου ματαιώνει τις ελληνικές βλέψεις.

Η επόμενη αναφορά στη διεκδίκηση της Κύπρου τελείται μέσα από το υπόμνημα που συντάσσει ο Τσουδερός τον Ιούνιο του 1941 προς τον Γεώργιο Β' κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους στη Νότιο Αφρική. Οι διεθνείς συμφωνίες που βάσιζε ο Τσουδερός τη διεκδίκηση της Κύπρου ήταν η προσφορά της νήσου στην κυβέρνηση Ζαΐμη το 1915 και η διάταξη της ελληνοϊταλικής συνθήκης των Σεβρών του 1920, στην οποία προβλεπόταν η ταυτόχρονη απόδοση στην Ελλάδα της Κύπρου από τη Βρετανία και της Ρόδου από την Ιταλία. Η διαφοροποίηση που παρατηρείται ως προς τη διεκδίκηση της Κύπρου έγκειται στο γεγονός, ότι η συγκεκριμένη εδαφική αξίωση μολονότι καταλαμβάνει μια θέση στον κατάλογο του Τσουδερού, εντούτοις απουσιάζει από τα εκάστοτε μνημόνια και διαμαρτυρίες που κατά καιρούς επιδίδει η εξόριστη κυβέρνηση στους αξιωματούχους του F.O. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι συνομιλίες που είχε ο Τσουδερός το Σεπτέμβριο του 1941 με τον μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών για τα εθνικά θέματα, Cadogan, οπότε εστίασε την προσοχή του στη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα, ενώ παρέκαμψε τεχνηέντως το θέμα της Κύπρου.²²² Η αρχική βέβαια αντίφαση που παρουσιάζει αυτή η τακτική της ελληνικής κυβέρνησης εξηγείται εύκολα αν ληφθεί υπόψη το γεγονός της συμπαράταξης Ελλάδας-Βρετανίας στο ίδιο συμμαχικό μπλοκ.

Στις 15/11/1941 ο Τσουδερός αναφέρεται για πρώτη φορά στην διεκδίκηση της Κύπρου σε δημόσια ομιλία του στην κυπριακή παροικία του Λονδίνου. Στον επίλογο της ομιλίας του ο Τσουδερός μίλησε με επικολυρικό ύφος για τα εθνικά αιτήματα της Ελλάδας και οραματίστηκε την Ελλάδα ρακένδυτη και εξαντλημένη να προχωρεί προς ένα ωραίο μεταπολεμικό μέλλον: «Κάτασπρα ντυμένη και με το φωτοστέφανον

²²³ Βλ. Frank Weber, *Ο επιτήδειος ουδέτερος, Η τουρκική πολιτική κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Εκδόσεις Θετίλη, Αθήνα 1983, σ. 165.

²²⁴ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 248.

²²⁵ Ibid, σ. 248.

του μάρτυρος εις την κεφαλήν, δεν είναι μόνη. Ακολουθείται από τις κόρες της αγαπημένες και μονιασμένες. Τας διακρίνει κανείς ευκρινώς από το ντύσιμό τους: Να η Μακεδονίσα, η Κρητικιά, η Κυπριώτισσα, η Πελοποννησία, η Δωδεκανήσια, η Βορειοηπειρώτισσα, στολισμένες με δάφνη ακολουθούν τη μάνα τους προς τα εμπρός, προς την νίκην, η οποία θα τις ενώσει πάλιν εν ειρήνη». ²²³ Η αναφορά του Τσουδερού στην Κύπρο ως ελληνικός εθνικός πόθος αν και έγινε με επικολυρικό τόνο προκάλεσε τη βρετανική οργή. Λίγες μέρες αργότερα σε συνάντηση του Τσουδερού με τον Eden, ο βρετανός υπουργός Εξωτερικών του τόνισε, ότι η αναφορά του στην Κύπρο προξένησε έντονη αμηχανία στη βρετανική κυβέρνηση. ²²⁴ Πρόσθεσε επίσης ότι εξαιτίας της δημοσιοποίησης του θέματος στις κυπριακές εφημερίδες ο Κυβερνήτης του νησιού ανησύχησε σοβαρά. Ο Τσουδερός ανταπάντησε στον Eden ότι δεν είχε κανένα σκοπό να προκαλέσει την ανησυχία της βρετανικής κυβέρνησης και ότι η αναφορά στην Κύπρο έγινε σε ποιητική γλώσσα. Πρόσθεσε επίσης πως δεν προτίθεται να ανακινήσει ξανά το θέμα της Κύπρου μεσούντος του πολέμου και πως θα είναι ιδιαίτερα ικανοποιημένος, αν αυτό συντελεστεί μετά τη λήξη του. Σημείωσε κατά τ' άλλα, ότι σύμφωνα με τη χάρτα του Ατλαντικού η Ελλάδα έχει κάθε λόγο να δείχνει αισιοδοξία ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα. Ο Eden αφού άκουσε τα επιχειρήματα του Τσουδερού τον προέτρεψε να μην προβαίνει σε αντίστοιχους υπαινιγμούς για τις ελληνικές διεκδικήσεις στις δημόσιες ομιλίες του. ²²⁵

Το Δεκέμβρη του '41 ο Τσουδερός σε επιστολή του στον Sargent του Foreign Office με αφορμή την πρόταση του Stalin στον Eden για την απόδοση των Δωδεκανήσων στην Τουρκία προκειμένου να βγει στον πόλεμο με τους Συμμάχους αναφέρθηκε και στη συνάντηση της 25^{ης} Νοεμβρίου με τον Eden. Τόνισε, ότι οι ισχυρισμοί του Κυβερνήτη της Κύπρου πως δεν έχουν διεξαχθεί ποτέ διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, καθώς ήδη από τις αρχές του '41 είχε τεθεί θέμα Κύπρου από τον Κορυζή και ο ίδιος ο βρετανός υπουργός Εξωτερικών είχε προτείνει να συνεχισθούν οι συζητήσεις μετά τον πόλεμο. Εντούτοις, το F.O. εμμένει στη θέση του για αναβολή των εθνικών θεμάτων μετά το τέλος του πολέμου και στις 30 Δεκεμβρίου ο Dixon εφιστά την προσοχή του

²²⁶ Παπαστράτης – Σπηλιωτοπούλου, Ο.π., σ. 254.

²²⁷ Εμμανουήλ Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τόμ. Α', Ο.π., σ. 479-480.

²²⁸ Το περιστατικό το μεταφέρει ο Σεφέρης στο ημερολόγιό του. Αφορμή για το τηλεγράφημα του Τσουδερού προς τον Κανελλόπουλο ήταν ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Burse* και αναφερόταν στις ελληνικές διεκδικήσεις. Βλ. Γιώργου Σεφέρη, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, τόμ. Α', Ο.π., σ. 53.

Τσουδερού για άλλη μια φορά στην υπόδειξη του βρετανικού υπουργείου εξωτερικών να αποφεύγει να αναφέρεται στις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας.²²⁶

Το Γενάρη του '42 σε συνάντηση που είχε ο Τσουδερός με τον Noel- Baker και τον Nicolson της Anglo- Hellenic Parliamentary Committee έθιξαν και το θέμα της Κύπρου.²²⁷ Ως προς το κυπριακό ζήτημα και οι δύο Βρετανοί αποφάνθηκαν, ότι παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Ο Noel- Baker φάνηκε πιο τολμηρός και πρόσθεσε, ότι αν εξαρτιόταν απ' αυτόν, θα παραχωρούσε την Κύπρο στην Ελλάδα κατ' εφαρμογήν της σχετικής συμφωνίας του Ατλαντικού. Ο δε Nicolson, κατά το διάστημα της ομιλίας περί Κύπρου, είχε σιωπήσει. Ο Τσουδερός εμμένοντας στο θέμα, τόνισε ότι και σε αυτό το ζήτημα θα έπρεπε να δοθεί η προσήκουσα λύση.

Η βρετανική πλευρά πληροφορείται για πρώτη φορά επισήμως την ελληνική διεκδίκηση επί της Κύπρου το καλοκαίρι του 1942, οπότε η ελληνική εξόριστη ηγεσία πραγματοποιεί ταξίδι στις Η.Π.Α. Στο πλαίσιο της επίσημης επίσκεψης ο Τσουδερός συνάντησε τον Cordell Hull, υπουργό Εξωτερικών των Η.Π.Α, στον οποίο εξέθεσε τα ελληνικά εθνικά θέματα. Μεταξύ των εδαφικών διεκδικήσεων που ανέφερε ο Τσουδερός συμπεριλαμβανόταν αυτή τη φορά και η Κύπρος. Για να προλάβει τυχόν βρετανικές αντιδράσεις επέδωσε στον βρετανό πρέσβη στην Washington λόρδο Halifax αντίγραφο του υπομνήματος που έδωσε στους αμερικανούς, το οποίο συνοδευόταν και από επιστολή στην οποία μάλιστα διευκρίνιζε, ότι η επίλυση όλων των ελληνικών εθνικών θεμάτων θα γινόταν μετά το τέλος του πολέμου. Για μια ακόμα φορά ο Τσουδερός δέχτηκε τις επιπλήξεις των ιθυνόντων του Foreign Office σχετικά με την ανακίνηση των εθνικών θεμάτων πριν τη λήξη του πολέμου.

Πάντως, οι βρετανικές επιπλήξεις θα πρέπει να ταρακούνησαν τον Τσουδερό, ο οποίος σε τηλεγράφημά του προς τον Κανελλόπουλο που μόλις έχει εισαχθεί στην εξόριστη κυβέρνηση, του τονίζει ότι: «ο προσδιορισμός των αξιώσεών μας και ο τρόπος διεκδικήσεως θα γίνη εν καιρώ, όταν η νίκη μας δώση παν προς τούτο δικαίωμα και συνθήκαι υφ' ας αυτή θα επιτευχθή θα μας καθοδηγήση εις έκτασιν αυτών».²²⁸

²²⁹ Για το κείμενο του τηλεγραφήματος που απέστειλε ο Κανελλόπουλος στον Eden βλ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1941-1944*, Ο.π., σ. 218-219, ενώ το επεισόδιο είναι καταχωρημένο στο ημερολόγιο του Κανελλόπουλου, Ο.π., σ. 248-257.

²³⁰ Βλ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ημερολόγιο Κατοχής*, Ο.π., σ. 264-266.

²³¹ Ibid, σ. 265. Για το ίδιο θέμα βλ. Γιώργου Σεφέρη, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, τόμ. Α', σ. 94.

²³² Ο Κανελλόπουλος μεταφέρει μέσα από τις σελίδες του ημερολογίου του τη διαφορά που παρατηρήθηκε στη διάθεση των μελών της εξόριστης κυβέρνησης ύστερα από τους επαινετικούς χαρακτηρισμούς του Τσόρτσιλ για τους μαχόμενους Έλληνες. Βλ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ημερολόγιο Κατοχής*, Ο.π., σ. 346-7.

Οι λεπτές ισορροπίες μεταξύ ελληνικής εξόριστης ηγεσίας και βρετανικής κυβέρνησης αναφορικά με το κυπριακό ζήτημα διαταράχθηκαν για μια ακόμα φορά το Δεκέμβριο του 1942 με αφορμή τις συμμαχικές δηλώσεις για την αλβανική ανεξαρτησία. Αυτή τη φορά βέβαια δεν ήταν ο Τσουδερός που τάραξε τα νερά της βρετανικής διπλωματίας, αλλά ο Κανελλόπουλος. Η σθεναρή αντίδραση του Έλληνα αντιπροέδρου της εξόριστης κυβέρνησης και η απειλή του σε παραίτηση δημιούργησαν κρίση στους κόλπους της ελληνικής κυβέρνησης και πονοκέφαλο στους διπλωμάτες του Foreign Office. Ο Κανελλόπουλος μάλιστα συνέταξε από το Κάιρο όπου βρισκόταν τηλεγράφημα για τον Eden, στο οποίο τονίζει ότι για να παραμείνει στην κυβέρνηση θα έπρεπε ο βρετανός υπουργός Εξωτερικών να προβεί σε νέα δήλωση στην οποία θα αναφερόταν στην απελευθέρωση όλων των ελληνικών πληθυσμών μεταπολεμικά και μάλιστα θα αναφερόταν ρητά στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο.²²⁹

Η απάντηση του Eden στο τηλεγράφημα του Κανελλόπουλου φτάνει στις 23 Δεκεμβρίου. Στο τηλεγράφημά του ο Eden τονίζει στον Κανελλόπουλο ότι «λόγοι υψηλής πολιτικής επιβάλλουν στην Αγγλία να απόσχει όχι μόνον από κάθε δημόσια δήλωση, μα και από κάθε μυστική υπόσχεση».²³⁰ Ο λόρδος Moyne, ο οποίος επέδωσε το τηλεγράφημα του Eden στον Κανελλόπουλο του εξήγησε κιόλας ότι η Τουρκία είναι αυτή που προβάλλει αντιρρήσεις στο να προβεί η βρετανική κυβέρνηση σε δήλωση υπέρ των ελληνικών συμφερόντων.²³¹

Η κρίση που προκλήθηκε στο εσωτερικό της ελληνικής εξόριστης ηγεσίας θα λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις στις αρχές του νέου έτους με έναυσμα τη συνάντηση Churchill- Τούρκων στα Άδανα. Εντούτοις, οι ελληνικές ανησυχίες θα μετριαστούν το Φλεβάρη του '43 καθώς ο Τσόρτσιλ επιστρέφοντας από τα Άδανα σταμάτησε για λίγο στην Κύπρο, από όπου σε δημόσια ομιλία του αναφέρθηκε με εγκωμιαστικά λόγια στη μαχόμενη Ελλάδα.²³²

Όπως και στη συγκυρία του προηγούμενου πολέμου η Ελλάδα και ιδίως ο Βενιζέλος προσδοκούσε και πίστευε στην απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα, έτσι και κατά τη

²³³ Βλ. σ. 12 της παρούσης.

²³⁴ Από τα έγγραφα που περιλαμβάνονται στο αρχείο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη που βρίσκεται στο Ίδρυμα Καραμανλή και αναφέρονται στις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε αναφορά στην ελληνική διεκδίκηση επί της Κύπρου, η οποία άλλωστε υπήρξε και τόσο διαδεδομένη όπως θα δούμε και παρακάτω στη βιβλιογραφική παραγωγή της κατοχικής και πρώιμης μετακατοχικής περιόδου. διάρκεια της κατοχής η ελληνική εξόριστη ηγεσία έδειχνε εμπιστοσύνη στο βρετανικό παράγοντα, μάλιστα χωρίς τις περισσότερες φορές να υπολογίζει τις μεταβολές που είχαν επέλθει στους διεθνείς συσχετισμούς. Ένα κοινό στοιχείο που επίσης προκύπτει αυτομάτως αν συγκρίνει κανείς τα δύο συνέδρια ειρήνης που τερμάτισαν τους δύο μεγάλους πολέμους του 20^{ου} αιώνα είναι η απουσία της διεκδίκησης επί της Κύπρου από τα υπομνήματα που κατέθεσε η εκάστοτε ελληνική αντιπροσωπεία. Το διαφοροποιητικό στοιχείο που υπάρχει, έγκειται στο γεγονός, ότι στην μεν συγκυρία του 1919 ο Βενιζέλος προχώρησε σε προφορική παρουσίαση της ελληνικής αξίωσης επί της Κύπρου²³³, στη δε συγκυρία του 1946 ο αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας στη διάσκεψη ειρήνης των Παρισίων Κωνσταντίνος Τσαλδάρης αποσιώπησε παντελώς τη συγκεκριμένη ελληνική βλέψη.²³⁴

72

²³⁵ Βλ. «Λαϊκή Φωνή», Όργανο του ελληνικού λαού, αρ.φ. 7, 10/09/1943. Το κύριο άρθρο του εντύπου τιτλοφορείται «Οι εθνικές μας αξιώσεις» και ορίζει με σαφήνεια το ελάχιστο όριο των εθνικών επιδιώξεων που θα πρέπει να υποστηρίξει η Ελλάδα στο προσεχές συνέδριο ειρήνης. Προκρίνονται οι εξής εδαφικές διεκδικήσεις: 1) εξασφάλιση στρατηγικής ασφάλειας στη χώρα μέσω μιας βελτίωσης

Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη βιβλιογραφική παραγωγή της κατοχικής και πρώιμης μετακατοχικής περιόδου Το πλαίσιο

Ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο εξέχουσας σημασίας αποτελεί η βιβλιογραφική παραγωγή της κατοχικής και πρώιμης μετακατοχικής περιόδου με αντικείμενο μελέτης τα εθνικά θέματα, όπως αυτά διαμορφώθηκαν μετά την είσοδο της Ελλάδας στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Η σθεναρή αντίσταση του ελληνικού στρατού κατά των ιταλικών στρατευμάτων έφερε στο προσκήνιο το θέμα των ελληνικών διεκδικήσεων. Όπως είδαμε μέχρι στιγμής, το ζήτημα των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων αποτελούσε ήδη πριν από την απελευθέρωση της χώρας ένα πάγιο θέμα στην πολιτική ατζέντα των ελληνικών εξόριστων κυβερνήσεων και στις κατά καιρούς διπλωματικές κρούσεις της εξόριστης πολιτικής ηγεσίας προς τους υπαλλήλους του Foreign Office.

Από το 1944, χρονολογία ορόσημο για την απελευθέρωση της χώρας από τον Άξονα, και ύστερα υπάρχει ένας καταγισμός βιβλίων και μπροσούρων που διαπραγματεύονται το κρίσιμο για την ελληνική κοινωνία της εποχής ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων που επρόκειτο να προβάλει η χώρα στην επικείμενη διάσκεψη ειρήνης μετά το τέλος του πολέμου. Ήδη από το 1943 και έπειτα, ύστερα μάλιστα και από τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, το τέλος

του πολέμου διαφαίνεται πιο κοντινό. Η συζήτηση γύρω από τις εθνικές διεκδικήσεις λαμβάνει μεγαλύτερη ένταση για να φτάσει στην κορύφωσή της τη διετία 1945-1946 εν όψει του συνεδρίου ειρήνης.²³⁵

των βορείων συνόρων, 2)συμπερίληξη στην ελληνική εδαφική περιοχή όλων των πληθυσμών που έχουν ελληνική καταγωγή, ελληνική συνείδηση και ελληνική παράδοση, 3)αντιμετώπιση του ελληνικού δημογραφικού προβλήματος. Όπως παρατηρείται, οι διεκδικήσεις που προβάλλονται στο εν λόγω έντυπο ταυτίζονται με τις αντίστοιχες αξιώσεις που προέβαλε ο εξόριστος πρωθυπουργός Τσουδερός.

²³⁶ Εφημερίδα *Ημέρα*, 11/08/1944 στο αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 8 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

²³⁷ *Ημέρα*, 16/08/1944.

²³⁸ Γεώργιος Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος*, Εκδόσεις Άλφα, Αθήνα 1945, σ. 150-151. Όπως τεχνηέντως η Κύπρος αποκλείστηκε από τις εδαφικές διεκδικήσεις του Παπανδρέου για ευνόητους λόγους αποφυγής προστριβών με τη βρετανική κυβέρνηση σε μια τόσο κρίσιμη περίοδο, κατά την οποία η ελληνική κυβέρνηση και ο αστικός πολιτικός κόσμος χρειαζόταν την ηθική και υλική υποστήριξη της Συμμάχου Βρετανίας για να μορφοποιήσει ένα αντίπαλο δέος στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Βλ. επίσης, *Ελευθερία*, 19/10/44, όπου περιλαμβάνεται τμήμα από τον λόγο που εκφώνησε ο Παπανδρέου στην πλατεία Συντάγματος.

Στις 11 Αυγούστου 1944, η εφημερίδα «Ημέρα» φιλοξενεί στις σελίδες της άρθρο του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη αναφορικά με την επιδίωξη της εθνικής ενώσεως. Σύμφωνα με τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος τίθεται ως επιτακτική ανάγκη για το έθνος, να καθοριστούν από όλους τους πολιτικούς οργανισμούς οι εθνικές βλέψεις, ώστε τα εδαφικά οφέλη που θα λάβει η Ελλάδα από το επικείμενο συνέδριο ειρήνης να αποτελούν έργο όλων των Ελλήνων.²³⁶ Λίγες μέρες αργότερα η *Ημέρα* φιλοξενεί και πάλι στις σελίδες της δηλώσεις του Τσαλδάρη, από τις οποίες προκύπτει ότι τα εθνικά ζητήματα της χώρας δεν θεμελιώνονται μόνο σε παράγοντες εθνολογικούς και συνοριακής ασφάλειας, αλλά είναι και «χωρονομικά από της ευρύτατης αυτής απόψεως και της ταχείας πλέον και γοργώ ρυθμώ επιλύσεως των κοινωνικών προβλημάτων».²³⁷ Η χωρονομική θεμελίωση των εδαφικών διεκδικήσεων της χώρας, όπως θα δούμε και παρακάτω, συνδέεται στενά με τη θεωρία περί ενότητας του ελληνικού μεσογειακού χώρου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, σύμφωνα με τις δηλώσεις του Τσαλδάρη, η εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους αντιμετωπίζεται ως συνώνυμο της εξασφάλισης όχι μόνο οικονομικής ευημερίας, μέσω της οικοδόμησης μιας βιώσιμης Ελλάδας, αλλά και κοινωνικής ομαλότητας.

Στις 18 Οκτωβρίου 1944 ο Γεώργιος Παπανδρέου στην ομιλία του για την απελευθέρωση της χώρας αναφερόμενος στις μελλοντικές κατευθύνσεις του ελληνικού κράτους, συμπεριέλαβε και το δύσκολο έργο της εθνικής ολοκλήρωσης. Η ομάδα των εδαφικών διεκδικήσεων του Παπανδρέου απαρτιζόταν από τη Βόρειο Ήπειρο, τα Δωδεκάνησα και ένα γενικό και ασαφές αίτημα για την απόκτηση του αισθήματος της πλήρους ασφάλειας.²³⁸ Την ίδια μέρα μάλιστα, η κυβερνητική επιτροπή σε δηλώσεις της προς ξένους δημοσιογράφους, τόνισε ότι οι εθνικές διεκδικήσεις που επρόκειτο να προβάλει η Ελλάδα δεν σχετίζονται μόνο με ζητήματα συνοριακής ασφάλειας, αλλά συνδυάζονται και από ζητήματα γεωοικονομικής

²³⁹ *Ελευθερία*, 18/10/44.

²⁴⁰ *Ελευθερία*, 17/10/44.

²⁴¹ Βλ. *Ελευθερία*, 14/11/44.

φύσεως.²³⁹ Την προηγούμενη της άφιξης του Παπανδρέου είχαν ήδη φτάσει στην Αθήνα οι υπουργοί Καρτάλης και Τσιριμώκος. Ο υπουργός Τύπου Καρτάλης σε δήλωση του στον αθηναϊκό Τύπο αναφορικά με εθνικές διεκδικήσεις της χώρας σημείωσε, ότι οι εδαφικές αξιώσεις της χώρας σε αντίθεση με τον προηγούμενο πόλεμο, οπότε βασίζονταν κυρίως σε εθνολογικά κριτήρια, αυτή τη φορά πηγάζουν από το αίτημα για επίτευξη συνοριακής ασφάλειας.²⁴⁰ Αξίζει να σημειωθεί επίσης, ότι ένα μήνα περίπου αργότερα σε ομιλία του Παπανδρέου για την απελευθέρωση της Λέσβου, συνέδεσε την επίτευξη της «λαοκρατίας» με την δημιουργία μιας «μεγάλης Ελλάδας».²⁴¹

Το τέλος της κατοχικής περιόδου που σημειώνεται για την Ελλάδα τον Οκτώβρη του '44 προτάσσει μέσα στο γενικό κλίμα της εποχής την ανάγκη για ανασυγκρότηση και εκπλήρωση των εδαφικών πόθων του ελληνικού λαού μέσω ενός ολοκληρωμένου σχεδίου εθνικών διεκδικήσεων. Όπως θα δούμε και στην πορεία αυτής της μελέτης, η βιβλιογραφική παραγωγή της περιόδου αναφορικά με τα εθνικά θέματα εμφανίζεται περισσότερο ριζοσπαστική συγκριτικά με τις αναφορές του πολιτικού κόσμου και περιλαμβάνει στις προτάσεις της για τις εθνικές διεκδικήσεις ένα διευρυμένο σύνολο αξιώσεων τόσο σε πλήθος όσο και σε έκταση.

Οι συγγραφείς

Όσον αφορά στην κοινωνική προέλευση των συγγραφέων των βιβλίων και μπροσούρων παρατηρείται μια ομοιογένεια. Στην πλειονότητά τους οι υπεύθυνοι για τη συγγραφή των εθνογραφικών αυτών πονημάτων προέρχονται από τους ακαδημαϊκούς κύκλους και επιπλέον έχουν ήδη διαγράψει μια πορεία στο χώρο της συγγραφής βιβλίων ιστορικού-εθνολογικού περιεχομένου. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι και εντός των ακαδημαϊκών συγγραφέων υπάρχει μια πολυσυλλεκτικότητα, καθώς προέρχονται τόσο από τις θεωρητικές και ανθρωπιστικές

επιστήμες, όσο και από τις θετικές. Μία μικρότερη μερίδα συγγραφέων προέρχεται από το χώρο των κρατικών λειτουργών και των δημοσίων υπαλλήλων.

Όπως θα δούμε και στην πορεία της μελέτης, ο κάθε συγγραφέας επηρεαζόμενος από την κοινωνική του θέση, το επιστημονικό του αντικείμενο και τη στοχοθεσία του εξετάζει το ζήτημα των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων από διαφορετική οπτική γωνία. Οι ακαδημαϊκοί που υπηρετούν τις θεωρητικές και κοινωνικές επιστήμες επικεντρώνονται περισσότερο στη διάσταση των ιστορικών και εθνολογικών δικαίων του ελληνισμού όσον αφορά στη διεκδίκηση συγκεκριμένων εδαφικών περιοχών. Από τη δική τους επιστημονική σκοπιά, οι ακαδημαϊκοί των θετικών επιστημών εστιάζουν στη μελέτη των οικονομικών συντελεστών και των χωρονομικών παραμέτρων που επιτάσσουν την απόδοση των ζητούμενων εδαφικών περιοχών στην Ελλάδα.

Γράφημα 1 : Η επαγγελματική κατανομή στη βιβλιογραφική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου.

50%22%7%2%2%7%10%ΑκαδημαϊκοίΣτρατιωτικοί/ΣώματαΑσφαλείαςΔικηγόροιΔημοσιογράφοιΕκπαιδευτικοίΚρατικοί ΛειτουργοίΛοιπά επαγγέλματα

²⁴² Για το έργο του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων βλ. υπ. 142 της παρούσης.

²⁴³ Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1939, έτος έκρηξης του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου.

²⁴⁴ Ο Στρατής Καλογερόπουλος, καθηγητής στην τότε Π.Α.Σ.Π.Ε, εξέδωσε το βιβλίο του για τις εθνικές διεκδικήσεις στον εκδοτικό οίκο του Παπαζήση.

Η δεύτερη μερίδα συγγραφέων, την οποία πλαισιώνουν κρατικοί λειτουργοί, ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί και ελεύθεροι επαγγελματίες, ακολουθεί μια αποκλίνουσα πορεία. Μολονότι δεν απουσιάζει απ' αυτούς η αναφορά στα ιστορικά, εθνολογικά, γεωγραφικά και οικονομικά δίκαια της Ελλάδας σχετικά με τη διεκδίκηση των περιοχών, εντούτοις παρατηρείται μια μεταλλαγή τόσο στη γλώσσα, όσο και στους στόχους του συγγραφέα. Η γλώσσα είναι καθημερινή, αν και καθαρεύουσα στις περισσότερες περιπτώσεις, και στόχος του εκάστοτε συγγραφέα είναι η επίκληση στο συναίσθημα του απλού πολίτη.

Ένα δεύτερο στοιχείο που αξίζει να τονισθεί σχετίζεται με τον φορέα έκδοσης αυτών των βιβλίων. Όπως και στην περίπτωση της κοινωνικής προέλευσης των υπευθύνων για τη συγγραφή, έτσι και σε ό,τι αφορά στην έκδοσή τους αποδεικνύεται μια «κοινή καταγωγή». Δύο είναι οι κύριοι εκδοτικοί οργανισμοί που είχαν αναλάβει μαζικά την έκδοση των εν λόγω πονημάτων. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τον γνωστό Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Η εκδοτική παραγωγή που σημειώνει ο Σύλλογος με τη δημοσίευση κειμένων για τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις, κατά το διάστημα μετά την απελευθέρωση και μέχρι περίπου τα τέλη της δεκαετίας του '40, συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός νέου εθνικού λόγου.²⁴² Έναν δεύτερο φορέα έκδοσης κειμένων για τις εθνικές διεκδικήσεις μετουσιώνει η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.²⁴³ Με έδρα τη Θεσσαλονίκη η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών επικεντρώνεται στην έκδοση μελετών για τη Μακεδονία, την ιστορία της και τους βόρειους γείτονές της. Ένας εξίσου σημαντικός αριθμός βιβλίων αποτελούν είτε αυτοέκδοση, είτε εκδόθηκαν σε γνωστούς εκδοτικούς οίκους της Αθήνας.²⁴⁴

Στην παρούσα εργασία επικεντρωθήκαμε στη μελέτη είκοσι έξι συνολικά βιβλίων και προσούρων. Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για μελέτες που εκδόθηκαν είτε στην Αθήνα είτε στη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1945-1946. Εξαίρεση αποτελούν δύο βιβλία, εκ των οποίων το πρώτο εκδόθηκε στη Ρόδο και το δεύτερο εκδόθηκε το 1949.

Θα επιχειρήσουμε να προβούμε στην παρουσίαση των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων, όπως παρουσιάζονται στα εν λόγω βιβλία, ακολουθώντας μια θεματική διαίρεση. Λαμβάνοντας δηλαδή υπ' όψη την επαγγελματική προέλευση του

77

²⁴⁵ Βλ. Χρήστου Χατζηιωσήφ, *Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας*, Ανάτυπο από το Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο, τόμ. Β', Ρέθυμνο 1986, σ. 357-358.

συγγραφέα θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τα βαθύτερά του κίνητρα που προτάσσουν την υποστήριξη των συγκεκριμένων εδαφικών αξιώσεων.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, θα προσπαθήσουμε να ακολουθήσουμε σε μια παράλληλη πορεία, το λόγο που διαμόρφωσαν οι πρώτες μεταπολεμικές κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες. Όπως αφήσαμε να εννοηθεί και παραπάνω, η βιβλιογραφική παραγωγή της περιόδου αναφορικά με τα εθνικά θέματα εμφανίζεται περισσότερο ριζοσπαστική συγκριτικά με τις αναφορές του πολιτικού κόσμου και περιλαμβάνει στις προτάσεις της για τις εθνικές διεκδικήσεις ένα διευρυμένο σύνολο αξιώσεων τόσο σε πλήθος όσο και σε έκταση.

Ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις : αμυντική θωράκιση ή μεγαλοϊδεατική στόχευση;

Ανατρέχοντας κανείς στην εκδοτική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου διερωτάται εύλογα κατά πόσο οι εδαφικές αξιώσεις που προέβαλε η Ελλάδα συνέπεια των θυσιών της στην ελληνοϊταλική σύρραξη του 1940-1 αποτελούσαν πράγματι ένα αίτημα για την αμυντική θωράκιση της χώρας από βορρά ή παρέπεμπαν σε έναν μεγαλοϊδεατικό επεκτατισμό αντίστοιχο της πριν το 1922 περιόδου. Πρόκειται δηλαδή για μια παραφρασμένη διατύπωση του ερωτήματος αν και κατά πόσο είχε επέλθει ρήξη στην προπολεμική εξωτερική πολιτική της χώρας που συνοψιζόταν στο δόγμα της προάσπισης της εδαφικής ακεραιότητας και αποχής από οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση.

Το πλέγμα των εδαφικών διεκδικήσεων που ήρθε στο προσκήνιο με τις θυσίες που σημείωνε ο ελληνικός στρατός στα αλβανικά εδάφη το διάστημα 1940-1 μολονότι έβρισκε τη θεμελίωσή του μεταξύ άλλων και στα ιστορικά και εθνολογικά δίκαια του ελληνισμού στις εν λόγω περιοχές, εντούτοις στηρίζονταν περισσότερο σε οικονομικούς όρους.²⁴⁵ Πολλοί μάλιστα από τους συγγραφείς της περιόδου αποφεύγουν να αναφερθούν στα εθνολογικά και ιστορικά δίκαια του ελληνισμού στις

²⁴⁶ Ο Περικλής Αργυρόπουλος συνοψίζοντας την παραπάνω θέση σημειώνει χαρακτηριστικά στην προσούρα του: «*Η υπεράσπιση των ελληνικών θεμάτων κατά την προκειμένην στάσιν δεν πρέπει να βασισθή επί της εθνολογικής και μόνο πλευράς, αλλά πρωτίστως και κυρίως εις επιχειρήματα και προτάσεις πολιτικού και στρατηγικού συμμαχικού κοινού συμφέροντος*». Βλ. Περικλής Αργυρόπουλος, *Αι αξιώσεις της Ελλάδος, Εσωτερικά και εξωτερικά κατευθύνσεις*, Αθήναι 1945.

²⁴⁷ Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου αρνείται το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο οι εδαφικές διεκδικήσεις στόχευαν στην ανάληψη ενός ρόλου περιφερειακής δύναμης για την Ελλάδα. βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Συνέχειες και ασυνέχειες στους στόχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια πριν και μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Η Ελλάδα '36 – '49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 44-52.

²⁴⁸ Βλ. Κωνσταντίνου Χριστόπουλου, *Το ελληνικόν πρόβλημα*, (χ.ε.), Αθήναι 1946.

εν λόγω περιοχές, θεωρώντας τα αυτονόητα, ενώ την ίδια ώρα αιτιολογούν τη διεκδίκηση των συγκεκριμένων εδαφών αποδίδοντας μεγαλύτερη βαρύτητα στους οικονομικούς παράγοντες και την επίτευξη στρατηγικής ασφάλειας.²⁴⁶

Μπορεί οι εδαφικές διεκδικήσεις που εκφράζει μεταπολεμικά η χώρα να μην παραπέμπουν de facto σε αναβίωση του μεγαλοϊδεατικού ονείρου, απηχούν από την άλλη πλευρά την αγωνία για εξασφάλιση στην Ελλάδα μιας καίριας θέσης ρυθμιστικού παράγοντα στο χώρο της νοτιοανατολικής μεσογείου.²⁴⁷

Εθνική ολοκλήρωση και βιωσιμότητα

Το αίτημα για εθνική ολοκλήρωση της χώρας που αναδύεται μέσα από τη βιβλιογραφική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου μπορεί εν μέρει να θεμελιώνεται στην ανάγκη για απόδοση στην Ελλάδα των αρπαγέντων και υπόδουλων ακόμα εδαφών, στην ουσία όμως βασίζεται στην κατά τ' άλλα γνωστή θεωρία περί (μη) βιωσιμότητας του ελληνικού κράτους. Η θεωρία της (μη) βιωσιμότητας του ελληνικού κράτους, η οποία είναι γνωστή από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, επανέρχεται με το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου μαζί με την ελπίδα για μεταβολές στα μεσοπολεμικά βαλκανικά σύνορα.

Ως προς την ανάγκη για εδαφική ολοκλήρωση του έθνους, αυτή βρίσκει τη θεμελίωσή της στις νικηφόρες προελάσεις του ελληνικού στρατού το χειμώνα του 1940-1. Το επονομαζόμενο «ελληνικό πρόβλημα» δεν αποτελεί μόνο λαμπρό τίτλο κειμένου, αλλά παραπέμπει και στη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης της χώρας.²⁴⁸

²⁴⁹ Χαρακτηριστική απόδειξη της παραπάνω θέσης αποτελεί το κύριο άρθρο της *Ελευθερίας* στο φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1944, οπότε περιγράφεται με επικολυρικό ύφος το αίτημα του ελληνισμού για ηθική δικαίωση των θυσιών του. Βλ. *Ελευθερία*, 21/11/44.

²⁵⁰ Άγγελος Νεζερίτης, *Τα εθνικά δίκαια της Ελλάδος. Η Ρωσική αντίδρασις. Μελέτη εθνικού περιεχομένου ελληνιστί και αγγλιστί*, (χ.ε.), Αθήναι 1949. Προλογίζει ο αντιπρύτανης της Α.Σ.Ο.Ε.Ε Κωνσταντίνος Ασκητόπουλος.

²⁵¹ Στρατής Καλογερόπουλος, *Αι εθνικαί μας διεκδικήσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1945.

²⁵² Βλ. *Ελευθερία*, 6/02/45, 22/04/45, 15/05/45. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία των κυρίων άρθρων η Ελλάδα δε ζητεί ανταμοιβή από το συνέδριο ειρήνης, καθ' ότι ο ελληνικός λαός δεν ήταν μισθοφορικός, αλλά απαιτεί να αναγνωριστούν τα δίκαιά της και όλες οι διεθνείς συμβάσεις που συννομολογήθηκαν κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα και τα διαφυλλασσουν.

²⁵³ Ο Δημήτριος Κακκαβός, αντιστράτηγος ε.α., ισχυρίζεται ότι η απόλυτη πίστη της Ελλάδας στη συμμαχική νίκη, καθώς και η απουσία οποιουδήποτε δισταγμού από τον ελληνικό στρατό ενώπιον κάθε κινδύνου, δημιουργούν «απαράγραπτα δικαιώματα». Βλ. Δημητρίου Κακκαβού, *Η Μακεδονία κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν και τα εθνικά ημών δίκαια. Ομιλία γενομένη εν τω εν Θεσσαλονίκη συνελθόντι συνεδρίω εθνικών δικαίων την 28^η Οκτωβρίου 1945*, Θεσσαλονίκη, Τυπογραφείο Μ. Τριανταφύλλου, 1946.

²⁵⁴ Γεώργιος Γεωργιάδης, *Η δυναμικότης του ελληνισμού και τα εθνικά δίκαια αυτού*, Εν Ρόδω: Π.Εμ.Παντελίδης, 1945.

Η Ελλάδα στην παρούσα συγκυρία αξιώνει την επιστροφή των αλύτρωτων εδαφών ως απόρροια της συμβολής της στη συμμαχική νίκη.²⁴⁹ Κατά τον Άγγελο Νεζερίτη, η Ελλάδα επειδή κατάφερε να ανακόψει την περαιτέρω πρόοδο των επεκτατικών κινήσεων του Άξονα «δικαιούται διά τούτο να τύχη της μεγίστης μερίδος εις την συμβολήν υπέρ της νίκης των συμμάχων»²⁵⁰. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο ακαδημαϊκός Στρατής Καλογερόπουλος, ο οποίος στη δική του προσούρα για τις εθνικές διεκδικήσεις σημειώνει πως «οι θυσίες του ελληνικού λαού αξιώνουν οριστική λύση του εθνικού προβλήματος»²⁵¹. Το αίτημα για εδαφική ολοκλήρωση του έθνους δεν εκφέρεται ως ελπίδα, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελεί δέσμευση στην οποία θα πρέπει να προχωρήσουν οι Σύμμαχοι για να δικαιώσουν τη χώρα. Η αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι εδαφικές διεκδικήσεις της χώρας δεν αποτελούν για αυτήν συμμαχική ανταμοιβή, την οποία θα επιμεληθεί το συνέδριο ειρήνης, αλλά αναγνώριση των δικαιωμάτων της, διαφαίνεται πολύ καθαρά σε άρθρο της *Ελευθερίας* με αντικείμενο τα ελληνικά δίκαια.²⁵² Στο ίδιο συγκείμενο, ο Δημήτριος Κακκαβός αναφέρεται σε «λόγους ηθικής δικαίωσης», οι οποίοι επιβάλλουν κατά τη γνώμη του την αποκατάσταση των ελληνικών εθνικών δικαίων.²⁵³ Ενώ ο δικηγόρος Γεώργιος Γεωργιάδης κινείται σε ένα μάλλον ιδεαλιστικό πλαίσιο και εκλαμβάνει την Ελλάδα ως τη «μεγαλυτέρα ηθική δύναμη εν τω κόσμω».²⁵⁴ Ο εκπολιτιστικός ρόλος της Ελλάδας ως σύμβολο των πανανθρώπινων αξιών της ελευθερίας και της δικαιοσύνης λειτουργεί σε αυτήν την περίπτωση ως διαπραγματευτικό χαρτί για την εκπλήρωση των εδαφικών διεκδικήσεων της χώρας. Η χώρα προτάσσοντας το απώτατο

ένδοξο παρελθόν της και στηριζόμενη στην πρόσφατη απόδειξη της
γενναιότητάς της με τις
80

²⁵⁵ Εντούτοις, οι συγγραφείς της περιόδου αρνούνται ασφαλώς τον χαρακτηριστικό των θέσεων τους ως σοβινιστικές και μάλιστα σπεύδουν σε πολλές περιπτώσεις να ξεκαθαρίσουν ότι τα αιτήματά τους δεν αποσκοπούν σε αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ούτε επικαλούνται σοβινιστικές επεκτάσεις. Αποκαλυπτικό της παραπάνω θέσης είναι το παρακάτω σημείο: «Δεν πρόκειται για σωβινιστικές επεκτάσεις, αλλά για παλλινოსτήσεις ομοεθνών και υπαγωγή των εστιών των εις την εθνικήν ημών περιοχήν». Βλ. Δημ. Κακκαβού, Ο.π., σ. 18.

²⁵⁶ Γεώργιος Χρυσαφίδης, *Εθνικά διεκδικήσεις*, (χ.ε.), Αθήναι 1945.

²⁵⁷ Η οικονομική θεμελίωση των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας δεν προβάλλεται μόνο μέσα από την εκδοτική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου, αλλά αποτελεί ήδη από το φθινόπωρο του '44 και αντικείμενο προπαγάνδας στον αθηναϊκό Τύπο. Βλ. ενδεικτικά *Ελευθερία*, 27/09/44. Μάλιστα, υπογράφεται και ως άρθρου ειδικού!

²⁵⁸ Βλ. Α.Δ. Λιβαδεύς, *Η οικονομική πλευρά του ελληνικού προβλήματος*, (χ.ε.), Αθήναι 1945.

θυσίες της στα αλβανικά βουνά αξιώνει στην ουσία όχι μόνο τον σεβασμό των Συμμάχων, αλλά την έμπρακτη ανταποδοτική τους διάθεση. Ο σοβινιστικός επεκτατισμός που προβάλλει η χώρα με τις άκρατες εδαφικές ορέξεις της αυτοκαταργεί το προσωπείο της ως προστάτιδα δύναμη όλων των οικουμενικών ηθικών αξιών.²⁵⁵

Ο Γεώργιος Χρυσαφίδης πιστός και αυτός στο μεγαλοϊδεατικό όραμα του παρελθόντος και στην αποστολή του ελληνικού λαού, σημειώνει ότι η απάντηση που θα πρέπει να δοθεί στη λαϊκή ψυχή σε ό,τι αφορά στο ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων είναι η «δημιουργία μιας Μεγάλης Ελλάδας».²⁵⁶

Η επέκταση των ορίων του ελληνικού κράτους θεμελιώνεται αφ' ενός στην αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών, το περίφημο δόγμα Wilson, κατ' αντιστοιχία και με τον προηγούμενο πόλεμο και αφ' ετέρου στην πιο πρόσφατη Χάρτα του Ατλαντικού. Το διαφοροποιητικό στοιχείο που παρατηρείται συγκριτικά με την περίοδο του μαχητικού εθνικισμού των δύο πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα εντοπίζεται, όπως έγινε γνωστό και σε προηγούμενο σημείο, στη θεμελίωση των διεκδικήσεων με οικονομικούς όρους. Η σχέση αλληλεξάρτησης ανάμεσα στη μεταπολεμική βιωσιμότητα του ελληνικού κράτους και την εξασφάλιση των εδαφικών αξιώσεων από το προσεχές συνέδριο ειρήνης συνοψίζει με τον πιο σαφή τρόπο την παραπάνω θέση. Μολονότι οι αναφορές και οι επικλήσεις στα ιστορικά δίκαια του έθνους δεν απουσιάζουν, δίδεται σαφές προβάδισμα στον τονισμό των οικονομικών αναγκών της χώρας.²⁵⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, ο Α.Δ. Λιβαδεύς, διευθυντής της εθνικής τράπεζας, μελετά τις οικονομικές διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος.²⁵⁸ Καταδεικνύεται η υστέρηση του ελληνικού λαού σε επιφάνεια καλλιεργήσιμων εδαφών, σε γεωργικά προϊόντα και πρώτες ύλες σε αντιδιαστολή με την υπεροχή των βορείων γειτόνων του. Διαπιστώνεται ότι ο ελληνικός λαός παρουσιάζει «θερμιδικό έλλειμμα», γεγονός που, σύμφωνα με τον Δημήτριο Κατακουζηνό, διευθυντή στο κεντρικό εδαφολογικό

²⁵⁹ Βλ. Δημητρίου Κατακουζηνού, *Γίνεται βιώσιμος η σημερινή Ελλάδα;*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1946.

²⁶⁰ Ο.π., σ. 201

²⁶¹ Βλ. *Οι Εθνικές μας Διεκδικήσεις σύμφωνα με τις απόψεις της Δημοκρατικής Ομάδας*, Έκδοση «Δημοκράτη», Όργανο της «Δημοκρατικής Ομάδας», Αθήνα 1/10/1944

²⁶² Βλ. Αντωνίου Κεραμόπουλου, *Οι Έλληνες και οι Βόρειοι Γείτονες*, Εκδόσεις «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», Αθήνα 1945, σ. 184.

²⁶³ Βλ. Χριστόπουλου Κωνσταντίνου, *Το ελληνικό πρόβλημα*, (χ.ε), 1945, ΕΒΕ. Για την ίδια άποψη βλ. και *Οι Εθνικές μας Διεκδικήσεις σύμφωνα με τις απόψεις της Δημοκρατικής Ομάδας*, Έκδοση «Δημοκράτη», Όργανο της «Δημοκρατικής Ομάδας», Αθήνα 1/10/1944, σ. 21.

εργαστήριο του Υπουργείου Γεωργίας, βαθμιαία οδηγεί σε «μείωση της παραγωγικής και πνευματικής του ικανότητας». Επιπλέον, οι συνέπειες μιας τέτοιας ελλιπούς διατροφής δεν περιορίζονται σε μια γενιά, αλλά ο υποσιτιζόμενος λαός κατά τον Κατακουζηνό «προϊόντος του χρόνου χάνει την ικανότητά αναπαραγωγής κληρονομικώς υγείων απογόνων»²⁵⁹. Προκειμένου, σύμφωνα με τον Κατακουζηνό, να καταστεί η Ελλάδα βιώσιμη, θα πρέπει να εξασφαλίσει ανεκτό βιοτικό επίπεδο στο λαό της, ελευθερία κινήσεως εντός της εδαφικής της επικράτειας και εσωτερική συνοχή και ασφάλεια.²⁶⁰ Η Ελλάδα, άλλωστε εμφανίζεται ως η χώρα με τους μικρότερους κλήρους γης συγκρινόμενη με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη.²⁶¹ Χαρακτηριστικά ο Αντώνιος Κεραμόπουλος σημειώνει για τον ελληνικό λαό: «...Τοιούτος λαός, υποσιτιζόμενος, αγωνιών περί του άρτου και της αύριον, αδυνατεί να ασχολήται ήρεμος περί τα έργα του πολιτισμού, όταν μάλιστα βλέπει εν αγανακτήσει, ότι άλλοι λαοί, πλούσιοι, ουδέν συμβαλόντες εις τον πολιτισμόν, αλλοπρόσαλλοι διεθνώς και πρόθυμοι να γίνουν βάθρον βιαίας καταθλιπτικής δικτατορίας, υποστηρίζονται προς λήστευσιν των χωρών μας».²⁶²

Πρωταρχική διεκδίκηση όλων των συγγραφέων αποτελεί πέρα από την επιστροφή των Δωδεκανήσων και της Βορείου Ηπείρου, δύο διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους που βασίζονται περισσότερο σε εθνολογικούς και ιστορικούς παράγοντες, η αμυντική θωράκιση της γεωγραφικών διαμερισμάτων της Μακεδονίας και τη Θράκης, δύο περιοχών που απαρτίζουν σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της περιόδου το «αδύνατο τμήμα» του εθνικού σώματος. Τα προβλήματα όσον αφορά στην ασφάλεια της περιοχής πηγάζουν από τη στενότητα και την έλλειψη βάθους των δύο γεωγραφικών διαμερισμάτων. Προβάλλεται ως επιχείρημα η μη δυνατή οικοδόμηση σύνδεσης μεταξύ κατοίκων και γης «κάτω από τη χθεσινή συνοριακή γραμμή εξαιτίας της βουλγαρικής απειλής».²⁶³ Οι διεκδικήσεις παρ' όλ' αυτά που προβάλλονται στην εκδοτική παραγωγή της μεταπολεμικής περιόδου δεν αρκούνται στο εδαφικό αίτημα για διαρρύθμιση των βορείων συνόρων της χώρας, ήτοι της

²⁶⁴ Βλ. Αλέξανδρου Σίνου, *Η γεωγραφική ενότητα του ελληνικού μεσογειακού χώρου*, (χ.ε), Αθήναι 1945. Βλ. συνδυαστικά με Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ο.π., σ. 359.

²⁶⁵ Δημήτριος Κατακουζηνός, Ο.π., σ. 201.

²⁶⁶ Ιωάννης Βογιατζίδης, *Τα προς βορράν σύνορα του ελληνισμού, Μελέτη αναγνωσθείσα εν τω εν Θεσσαλονίκη συνελθόντι συνέδριω εθνικών δικαίων της 5^{ης} Ιουνίου 1946*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

²⁶⁷ Ibid, σ. 3-6.

ελληνοβουλγαρικής και ελληνογιουγκοσλαβικής μεθορίου. Αντιθέτως, προβάλλουν εδαφικές αξιώσεις που εκτείνονται μέχρι τη χερσόνησο του Αίμου.

Η διέξοδος που δίνεται καλύπτεται επιχειρηματολογικά από τη θεωρία περί ενότητας του ελληνικού μεσογειακού χώρου. Ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Αλέξανδρος Σίνος στη μελέτη του για τη γεωγραφική ενότητα του ελληνικού μεσογειακού χώρου αποδεικνύει τη σύμπτωση των διεκδικούμενων ασφαλών στρατηγικά και ικανοποιητικών από οικονομική άποψη συνόρων του ελληνικού κράτους με τα φυσικά γεωλογικά όρια του ελληνισμού στη βαλκανική χερσόνησο.²⁶⁴ Κατά συνέπεια οι αυστηρά σε οικονομικούς συντελεστές βασισμένες διεκδικήσεις της Ελλάδας σύμφωνα με τη θεωρία της ενότητας του ελληνικού μεσογειακού χώρου βρίσκονται σε απόλυτη ταύτιση με τα ιστορικά και εθνολογικά δίκαια του ελληνισμού στη βαλκανική χερσόνησο.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο Δημήτριος Κατακουζηνός, ο οποίος καταδεικνύει την ταύτιση του εδάφους του ελληνικού κράτους από κλιματολογική, μορφολογική, γεωλογική και υδρολογική άποψη με ένα ευρύτερο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου που αποκαλείται ελληνικός μεσογειακός χώρος.²⁶⁵

Από παρεμφερή σκοπιά, ο πρότανης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ιωάννης Βογιατζίδης στη μελέτη του για τα βόρεια σύνορα του ελληνισμού, την οποία μάλιστα εκφώνησε και στο συνέδριο εθνικών δικαίων στη Θεσσαλονίκη στις 5 Ιουνίου 1946, θέτει το ερώτημα της ύπαρξης ή μη εδαφικής αυτάρκειας για το ελληνικό κράτος της εποχής.²⁶⁶ Οι Έλληνες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι οποίοι, σύμφωνα με τον ορισμό του Βογιατζίδη, μολονότι αποτελούν ολότητα λαού, εξαιτίας της πληθυσμιακής αύξησης που παρατηρήθηκε από τα μεταναστευτικά ρεύματα που δέχτηκε η χώρα μετά τους δύο παγκόσμιους πολέμους, χρήζουν εντούτοις ολότητας φύσεως, ήτοι εδάφους, το οποίο θα περιβάλλεται από φυσικά σύνορα.²⁶⁷ Η ολότητα που οφείλει να απαιτήσει η Ελλάδα για να εξασφαλίσει την ευημερία και τη βιωσιμότητά της ταυτίζεται με τα «φυσιολογικά όρια του

²⁶⁸ Ο.π., σ. 8-10.

²⁶⁹ Βλ. Χριστόφορου Νάλτσα, *Τα ελληνοσλαβικά σύνορα: Αι προς βορράν εθνικαί μας διεκδικήσεις*, Τυπογραφείο Μ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1946.

²⁷⁰ Βλ. Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ο.π., σ. 359.

²⁷¹ Βλ. Δημητρίου Κατακουζηνού, Ο.π., σ. 233 και Ιωάννη Βογιατζίδη, Ο.π., σ. 7-10.

²⁷² Η ανατολική Ρωμυλία αποτελεί το γεωγραφικό διαμέρισμα της Νότιας Βουλγαρίας ή Βόρειας Θράκης, σύμφωνα με μια πιο ελληνοκεντρική βιβλιογραφία, το οποίο εκτείνεται γεωγραφικά μεταξύ της οροσειράς του Αίμου και της οροσειράς της Ροδόπης. Με απόφαση του συνεδρίου του Βερολίνου το 1878 η επαρχία της ανατολικής Ρωμυλίας χρίστηκε σε αυτόνομη επαρχία υπό τη διοίκηση χριστιανού ορθόδοξου υπηκόου, εκλεγμένου από την Πύλη. Πλειοψηφούσα κοινότητα ήταν η βουλγαρική, σύμφωνα με τον Panslovitch, η οποία και συγκέντρωνε το 70% του συνολικού πληθυσμού. Το 1885 ξεσπά εξέγερση στη Φιλιππούπολη, η οποία κηρύσσει την ένωση με τη γειτονική Βουλγαρία. Το πραξικόπημα τάρaxε την νεοεκλεγείσα κυβέρνηση Δηλιγιάννη και προκάλεσε ισχυρό αντίκτυπο στην ελληνική κοινή γνώμη, καθώς είδε μια περιοχή που απάρτιζε μεταξύ άλλων το μεγαλοϊδεατικό όνειρο να πέφτει στα χέρια των προαιώνιων εχθρών Βουλγάρων. Οι ακραίες αντιδράσεις της κυβέρνησης είχαν σαν αποτέλεσμα να επισύρουν την μήνιν των Συμμάχων οι οποίοι προέβησαν σε ναυτικό αποκλεισμό. Για μια εθνοκεντρική βιβλιογραφία για την ανατολική Ρωμυλία βλ. Γεωργίου Μέγα, *Ανατολική Ρουμελία*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 1945, Χριστόφορου Νάλτσα, *Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος 1885-1886*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1963 και Κοσμά- Μυρτίλου

*ελληνικού εν τη ηπειρωτική Ευρώπη χώρου και συγχρόνως ως προς τα εθνολογικά δεδομένα».*²⁶⁸

Εξειδικευμένη μελέτη όσον αφορά στις συνοριακές διαρρυθμίσεις της ελληνογιουγκοσλαβικής μεθορίου αποτελεί η συμβολή του Χριστόφορου Νάλτσα, όπου αναλύεται το αίτημα που πρέπει να προβάλει η Ελλάδα για «ευθυγράμμιση» των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων.²⁶⁹

Οι εθνικές διεκδικήσεις για τις οποίες έχουν ξοδέψει αρκετό μελάνι οι συγγραφείς της περιόδου παραπέμπουν ουσιαστικά σε διπλασιασμό της εδαφικής έκτασης της Βόρειας Ελλάδας.²⁷⁰ Τα γεωλογικά όρια του ελληνικού μεσογειακού χώρου ορίζονται στα βόρεια από τη γραμμή που διέρχεται τις αλβανικές Άλπεις, το όρος Σκάρδος και τον Αίμο, στο νότο από το Λιβυκό πέλαγος, στα δυτικά από την Αδριατική θάλασσα και το Ιόνιο πέλαγος και στα ανατολικά από τον Εύξεινο Πόντο.²⁷¹ Σε περίπτωση ευόδωσης ενός τόσο αισιόδοξου ενδεχομένου, η Ελλάδα δε θα διπλασίαζε απλώς την έκταση των βορείων επαρχιών της, αλλά θα συμπεριλάμβανε στην εδαφική της επικράτεια τη λίμνη Αχρίδα με στόχο το υδροηλεκτρικό δυναμικό της, το λιμάνι του Αυλώνα, το δασικό πλούτο της Ροδόπης, τα εύφορα εδάφη της νοτίου Βουλγαρίας (ανατολικής Ρωμυλίας), καθώς και τα λιμάνια του Ευξείνου Πόντου. Η διεκδίκηση της ανατολικής Ρωμυλίας, επαρχίας της Νοτίου Βουλγαρίας, με σημαντική ελληνική παρουσία κυρίως στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτελούσε μια εδαφική αξίωση του ελληνικού κράτους, η οποία επανεμφανιζόταν σε περιόδους κρίσης του ανατολικού ζητήματος.²⁷²

Αποστολίδη, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία*, Αθήνα 1959. Βλ. επίσης, Stefan Pavlowitch, *A History of the Balkans 1804-1945*, Longman, New York 1999.

²⁷³ Ο Αντώνιος Κεραμόπουλος συμμετέχει στον «εκδοτικό διάλογο» για τις εθνικές διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους με το έργο του *Οι Έλληνες και οι Βόρειοι γείτονές τους*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι 1945, ενώ ο Στίλπων Κυριακίδης με το βιβλίο του *Τα βόρεια εθνολογικά όρια του ελληνισμού*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1946.

²⁷⁴ Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή, φ.13, υπ.1 .

Χάρτης 1 , *Τα όρια της ανατολικής Ρωμυλίας*

Οι θεωρητικές επιστήμες συμμετέχουν και αυτές με εκπροσώπους τους στο εγχείρημα της επιστημονικής θεμελίωσης των εθνικών διεκδικήσεων. Ο αρχαιολόγος και ακαδημαϊκός Αντώνιος Κεραμόπουλος και ο επίσης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης Στίλπων Κυριακίδης επιχειρούν να ιχνηλατήσουν τα βόρεια εθνολογικά σύνορα του ελληνικού έθνους και να αποκρυσταλλώσουν τις σχέσεις των Ελλήνων με τους βόρειους γείτονές του στο βάθος του ιστορικού χρόνου.²⁷³ Μάλιστα, ο Κεραμόπουλος υπήρξε Πρόεδρος της Εθνικής Ενώσεως Βορείων Ελλήνων και Γραμματέας της Ένωσης ο Α.Δ. Λιβαδεύς. Στις 2 Μαΐου του 1946 ο Α.Δ. Λιβαδεύς αποστέλλει επιστολή στον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Τσαλδάρη στην οποία αναφέρεται στις πολεμικές αποζημιώσεις και επανορθώσεις που θα πρέπει να λάβει η χώρα από την Ιταλία.²⁷⁴ Ένα μήνα αργότερα η Εθνική Ένωση Βορείων Ελλήνων αποστέλλει και δεύτερη επιστολή, την οποία και αυτή τη φορά υπογράφουν οι Κεραμόπουλος και Λιβαδεύς. Εκφράζουν την αγωνία για την επίτευξη των εθνικών διεκδικήσεων στο συνέδριο ειρήνης, το οποίο ήδη έχει ανοίξει τον κύκλο των εργασιών του. Σημειώνουν χαρακτηριστικά ότι «η εθνική φωνή δε δύναται να ηρεμήση», αν δεν συμπεριληφθούν στην ελληνική επικράτεια η Βόρειος Ήπειρος, μέχρι του ποταμού Γενούσου (Σκούμπυ), η Βόρεια Μακεδονία και η Βόρεια

²⁷⁵ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή, φ. 13, υπ. 1.

²⁷⁶ Ibid

²⁷⁷ Βλ. Σπυρίδωνος Μαρινάτου, *Η Ελλάς και ο ελληνικός πολιτισμός ως συναρτήσεις οικονομικής διεξόδου*, (χ.ε.), Αθήναι 1945.

²⁷⁸ Ο.π., σ. 24-25.

Θράκη (ανατολική Ρωμυλία), μέχρι τον Αίμο.²⁷⁵ Κλείνουν, μάλιστα, την επιστολή τους προς τον Έλληνα πρωθυπουργό, τονίζοντας ότι «ο ελληνισμός είναι ηθική δύναμις παγκοσμίου σημασίας, πρέπει να έχη τα μέσα να συντηρήται και ν' αναγεννήται, διά να δύναται να τρέφη την ανθρωπότητα με τας ωραιότερας των ιδεών, τας οποίας παρήγαγεν ο κόσμος».²⁷⁶

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο αρχαιολόγος Σπυρίδων Μαρινάτος, ο οποίος εντοπίζει τους παράγοντες που οδήγησαν στην άνθηση του ελληνικού πολιτισμού στην οικονομική του επέκταση εκτός των ορίων της ελληνικής επικράτειας.²⁷⁷ Κατά συνέπεια θεωρεί απαραίτητη εξέλιξη για την επιβίωση του ελληνικού κράτους την απόδοση σε αυτό όλων των εδαφών που ιστορικά του ανήκαν. Σημειώνει δε χαρακτηριστικά: «Όπως έχουν τα πράγματα είναι αδύνατον, μαθηματικώς αδύνατον, να αποτελέσει βιώσιμον κράτος η Ελλάδα. Αν γίνεται παραδεκτόν ότι είναι δικαίωμα και της μικράς Ελλάδος να ζήση, τότε η Ελλάς πρέπει να λάβη εκτάσεις πεδινάς και ευφόρους, αι οποίαι επί χιλιάδας ετών της ανήκον και ήσαν ακόμα και επί της Γενεάς μας κυριώτατα ελληνικά. Η σημερινή Ελλάς είναι αδύνατον να αντιμετωπίση εξ ιδίων τας ανάγκας της. Πάντοτε εβασίσθη εις συμπληρωματικούς πόρους έξω των συνόρων της. Πρέπει να τύχη δικαιοσύνης από τους ισχυρούς της γης, πρωτίστως να της αποδοθούν τα αρπαγέντα ιστορικά εδάφη της, τα οποία συμπίπτει να είναι και τα μόνα εύφορα».²⁷⁸ Ο Μαρινάτος επιχειρώντας μια ιστορική αναδρομή στο ελληνικό παρελθόν εντοπίζει στην ίδρυση των αποικιών έναν βασικό συντελεστή για την οικονομική άνθηση του ελληνικού πολιτισμού. Η ασφαλιστική δικλείδα της μετανάστευσης θα μπορούσε να αποτελέσει, σύμφωνα με τον Μαρινάτο, μια σωτήρια λέμβο και για την κατεστραμμένη οικονομικά μεταπολεμική Ελλάδα.

Η σκέψη για την απόδοση αποικιών στην Ελλάδα δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά μεταπολεμικά. Ήδη από το 1941 ο Τσουδερός είχε συμπεριλάβει στο υπόμνημα των διεκδικήσεων του το αίτημα για εκχώρηση στην Ελλάδα των πρώην ιταλικών αποικιών της Βορείου Αφρικής. Κατ' αυτόν η Ελλάδα θα μπορούσε να βρει μια λύση στο δημογραφικό της πρόβλημα και στην αναντιστοιχία γεωργικού κλήρου-κατοίκων. Το θέμα επανέρχεται σε νέα βάση μετά το τέλος του πολέμου. Η βιβλιογραφική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου θα συμπεριλάβει στα αιτήματά της

²⁷⁹ Γεώργιος Χρυσσαφίδης, Ο.π., Passim.

²⁸⁰ Άγγελος Νεζερίτης, Ο.π., σ. 18.

²⁸¹ Περικλής Αργυρόπουλος, Ο.π., σ. 8.

²⁸² Ibid, σ. 49-50.

²⁸³ Διογένης Ξανάλατος, *Τα όρια του ελληνισμού εις την βαλκανικήν: Μετά χαρτών και σημειώσεων*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι 1945. βλ. συνδυαστικά με Χρήστου Χατζηιωσήφ, Ο.π., σ. 360, υπ.4.

και την εκχώρηση αποικιών στην Ελλάδα. Ο Γεώργιος Χρυσσαφίδης στη μπροσούρα του για τις εθνικές διεκδικήσεις, αναφερόμενος στις επανορθώσεις που θα έπρεπε να ζητήσει η Ελλάδα από την Ιταλία στο συνέδριο ειρήνης, κάνει λόγο για απόδοση των πρώην ιταλικών προπολεμικών αποικιών σε Λιβύη, Ερυθραία και Σομαλία.²⁷⁹ Οι συγκεκριμένες αποικίες, σύμφωνα με το Χρυσσαφίδη θα αποτελούσαν «ανεκτίμητη συμβολή για την πτωχή Ελλάδα από άποψη πρώτων υλών». Δεν παραλείπει βέβαια, να σημειώσει και τις δυσχέρειες που ενδεχομένως θα αντιμετώπιζε η Ελλάδα στη διεκδίκησή τους εξαιτίας της σημαίνουσας γεωγραφικής τους θέσης από στρατιωτική άποψη. Παρ' όλ' αυτά βρίσκει λύση στην πιθανότητα συγκυριαρχίας των αποικιών με τη Μεγάλη Βρετανία. Ο καθηγητής επίσης Άγγελος Νεζερίτης αναφέρεται στην εκχώρηση αποικιών στην Ελλάδα «για να απορροφηθεί ο πλεονάζων πληθυσμός της».²⁸⁰ Ο Περικλής Αργυρόπουλος, υποναύαρχος και πολιτευτής, προσθέτει στις διεκδικήσεις που θα πρέπει να προβάλει η Ελλάδα «την προς την Μεσόγειον εξόρμησιν της Ελλάδος διά της προσαρτήσεως των Δωδεκανήσων, της Κύπρου και ορισμένων αποικιών».²⁸¹ Λίγο παρακάτω προσθέτει ότι «η Ελλάς οφείλει ν' αξιώση αποικίαν παραγωγόν εν τη Ερυθρά θαλάσση, ίνα δι' αυτής αποβή αντάρκης και αυξήση τον πλούτον της, ως επίσης την πρόσκτησιν αποικιών εν Βορείω Αφρική διά στρατηγικούς συμμαχικούς λόγους».²⁸² Η διατύπωση του αιτήματος για δικαίωμα εποικισμού στις τέως ιταλικές επαρχίες της Αφρικής έχει τις ρίζες σε έναν καιροσκοπισμό αναφορικά με τη διατύπωση των εθνικών αιτημάτων και στην υπερραισιόδοξη αντιμετώπιση απέναντι στα εθνικά θέματα που τροφοδοτούνταν από τη συμπαρατάξη της Ελλάδας στο συμμαχικό στρατόπεδο.

Ο ιστορικός και γυμνασιάρχης Διογένης Ξανάλατος συμβάλλει και αυτός στο δημόσιο διάλογο για τις εθνικές διεκδικήσεις με τη μελέτη του για τα βόρεια όρια του ελληνισμού, τα οποία θεμελιώνει στη βυζαντινή ιστορία.²⁸³ Παραθέτει μάλιστα μια σειρά χαρτών που χρονολογούνται από εποχής Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του.

²⁸⁴ Διονύσιος Ζακυθηνός, *Η Ελλάδα μεταξύ Βαλκανίων και Μεσογείου*, (χ.ε.), Αθήναι 1946.

²⁸⁵ Ibid, σ. 10- 11.

²⁸⁶ Ο Ζακυθηνός σημειώνει ότι με την απόδοση της Δωδεκανήσου και της Κύπρου στην Ελλάδα «θα συμπληρωθή η βιαίως διασπασθείσα χρυσή άλυσις, η οποία θα διοχευτεύση την ελληνικήν δραστηριότητα προς ακτάς και πελάγη από αιώνων γνώριμα και οικεία». Βλ. Διονύσιος Ζακηθυνός, Ο.π., σ. 11. Ο Αργυρόπουλος, από παρεμφερή σκοπιά σημειώνει: «η Ελλάς πρέπει να αυξήση εις κτήσεις και πληθυσμόν και [...] η συμμαχική άλυσις πρέπει ν' αποβή συνεχής από του Γιβραλτάρ μέχρι του Σουέζ». Βλ. Περικλής Αργυρόπουλος, Ο.π., σ. 49.

²⁸⁷ Γεώργιος Μέγας, *Έχουν οι Βούλγαροι εθνικόν έπος;*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήναι 1946.

Ο Διονύσιος Ζακυθηνός συμβάλλει και αυτός με τη σειρά του στο δύσκολο εγχείρημα της μορφοποίησης και προάσπισης των εδαφικών αιτημάτων της χώρας με τη μελέτη του για τη γεωγραφική θέση της Ελλάδας ανάμεσα στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια.²⁸⁴ Κατά τον Ζακυθηνό, αυτή η διφυής υπόσταση της χώρας ανάμεσα σε δύο αποκλίνουσες μεταξύ τους γεωγραφικές ζώνες τη μεσογειακή και την ηπειρωτική, διαμόρφωσε δύο διαφορετικές μορφές πολιτικής και κοινωνικής ζωής, καθώς ακόμα και δύο έτερους μεταξύ τους ψυχικούς τύπους Ελλήνων, τον *homo mediterraneus* και τον *homo balcanicus*. Εντούτοις, ο Ζακυθηνός προκρίνει, ότι ύστερα από την επιδίωξη των εθνικών αιτημάτων της Ελλάδας και την αποκατάσταση του ελεύθερου βίου στα γειτονικά βαλκανικά κράτη, η χώρα θα πρέπει να φροντίσει να επανακτήσει φιλικές σχέσεις συνεργασίας με τους βόρειους γείτονές της, χωρίς να λησμονήσει τον μεσογειακό της προσανατολισμό. Σύμφωνα με τον Ζακυθηνό, η μεσογειακή διάσταση της Ελλάδας προσεγγίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια τόσο την ελληνική ιστορία και τις παραδόσεις της, όσο και τον ίδιο τον ψυχισμό των Ελλήνων.²⁸⁵ Μάλιστα τόσο ο Ζακυθηνός, όσο και ο Αργυρόπουλος χρησιμοποιούν παρεμφερείς εκφράσεις για να περιγράψουν την ανάγκη να επεκταθεί η ελληνική οικονομική επιρροή στο χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου.²⁸⁶

Ο λαογράφος Γεώργιος Μέγας εκτός από τη μελέτη του για την ανατολική Ρωμυλία εμπλουτίζει την εκδοτική παραγωγή της περιόδου και με τη μπροσούρα του αναφορικά με την ύπαρξη ή όχι βουλγαρικού εθνικού έπους, υπονοώντας με εμφανή δόση ειρωνείας την ανυπαρξία βουλγαρικής εθνικής συνείδησης.²⁸⁷

Ένα άλλο στοιχείο που παρουσιάζει ενδιαφέρον έγκειται στην επίκληση για ανεύρεση ζωτικού χώρου για την Ελλάδα. Το γερμανικό ναζιστικό αίτημα για ζωτικό χώρο (*Lebensraum*) αναβαπτίζεται από την εκδοτική δραστηριότητα της περιόδου για τις εθνικές διεκδικήσεις. Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Μαρινάτο, η Ελλάδα γίνεται θύμα της αδικίας των ισχυρότερων και μεγαλύτερων πληθυσμιακά λαών, οι οποίοι ενώ για τον εαυτό τους προβάλλουν το αίτημα για ανεύρεση ζωτικού χώρου (σαφής αναφορά

²⁸⁸ Σπυρίδων Μαρινάτος, Ο.π., σ. 22.

²⁸⁹ Βλ. Δημητρίου Κακκαβού, Ο.π., σ. 12.

²⁹⁰ Βλ. Αντωνίου Κεραμόπουλου, Ο.π., σ. 184.

²⁹¹ Βλ. Χατζηιωσήφ, Ο.π., σ. 361.

στους Γερμανούς), στη μικρή και ηρωική Ελλάδα στερούν το δικαίωμα να διεκδικήσει τα εδάφη που έχουν ταφεί οι πρόγονοί της.²⁸⁸ Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο αντιστράτηγος ε.α Δημήτριος Κακκαβός, ο οποίος εκφράζει με περισσότερο ρητό τρόπο την ανάγκη της Ελλάδας σε ζωτικό χώρο. Σημειώνει δε, «η πτωχή Ελλάς περικλειόμενη πανταχόθεν υπό θαλάσσης ασφυκτιά κυριολεκτικώς και μόνο προς βορράν δύναται να εξεύρη τον ανάλογον ζωτικόν χώρον προς επίλυσιν του δημογραφικού της προβλήματος».²⁸⁹ Η τραγική συγκυρία του πρόσφατου πολέμου δεν αποθαρρύνει τους συγγραφείς της περιόδου να ενστερνιστούν στη γραφή τους φράσεις και έννοιες, προερχόμενες από τη ναζιστική θεωρία.

Ένας άλλος παράγοντας που επιβάλλει σύμφωνα με την εκδοτική παραγωγή την συνοριακή διαρρύθμιση των βόρειων ελληνικών συνόρων πηγάζει από ένα πολιτιστικού ενδιαφέροντος αίτημα. Η γειτνίαση των βόρειων επαρχιών της Ελλάδας με τους πρώην Βούλγαρους κατακτητές τους δημιουργεί, σύμφωνα με τον Κεραμόπουλο, αίσθημα φόβου και συνεχούς αγωνίας στους κατοίκους των βορείων επαρχιών αυτής της χώρας, οι οποίοι ως αποτέλεσμα αδυνατούν να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη οποιουδήποτε είδους πολιτιστικής δραστηριότητας.²⁹⁰

Παρατηρούμε, πως αφ' ενός η ευρεία συμμετοχή εκπροσώπων από τους διάφορους επιστημονικούς κύκλους της μεταπολεμικής Ελλάδας και αφ' ετέρου η συμβολή κρατικών λειτουργών, διοικητών τραπεζών, στρατιωτικών και ελεύθερων επαγγελματιών στο έργο της διατύπωσης και τεκμηρίωσης των εδαφικών διεκδικήσεων της χώρας εν όψει του επικείμενου συνεδρίου ειρήνης, μαρτυρά την ιδιαίτερη σημασία που απέδιδε στο ζήτημα των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων τόσο σύσσωμος ο μεταπολεμικός πολιτικός κόσμος, όσο και η ελληνική κοινωνία της εποχής. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εκδοτική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου αφήνει να διαφανεί ότι πρόκειται για μια συντονισμένη προσπάθεια ανάδειξης των εθνικών πόθων του ελληνισμού. Σύμφωνα με τον Χατζηιωσήφ, η στράτευση των διανοούμενων είναι οργανωμένη.²⁹¹ Η οργανωμένη στράτευση των διανοούμενων μαρτυρά επίσης και την βαθιά τους συναίσθηση για το διακύβευμα της εποχής. Εντός ενός μεταβαλλόμενου πολιτικά και κοινωνικά μεταπολεμικού κόσμου, οι εθνικές διεκδικήσεις που προβάλλει η χώρα αποτελούν έναν ομογενοποιητικό ιδεολογικό λόγο που στόχος του είναι να συνενώσει τον ελληνικό λαό υπό τη σκέπη

²⁹² Βλ. Σπυρίδωνος Μαρινάτου, Ο.π., σ. 25.

²⁹³ Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2006, σ. 178.

των παλαιών αστικών κομμάτων. Η παλαιά διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς του παρελθόντος μετατοπίζεται ήδη από το 1943 και ύστερα ανάμεσα στον εαμικό και αντιστασιακό συνασπισμό. Οι εθνικές διεκδικήσεις αντιμετωπίζονται ως συνώνυμο της αυτάρκειας, εσωτερικής σταθερότητας και ανόδου του βιοτικού επιπέδου. Διατηρώντας τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο τον μεγαλοϊδεατισμό του παρελθόντος οι μεταπολεμικές εθνικές διεκδικήσεις λειτουργούν και πάλι αποπροσανατολιστικά προβάλλοντας την εσωτερική ενότητα, μεταπολεμική πρόοδο και ανάπτυξη του ελληνικού κράτους, εξαρτώμενη από την ικανοποίηση των ελληνικών εδαφικών κυρίως απαιτήσεων. Το ενδεχόμενο της μη ικανοποίησης των ελληνικών εδαφικών αιτημάτων εγκυμονεί κινδύνους για την ασφάλεια του μεταπολεμικού κοινωνικού καθεστώτος και αυξάνει την ροπή προς τον κομμουνιστικό εναγκαλισμό. *«Η πενία είναι ο χειρότερος σύμβουλος κακίας, δημιουργός κακών ιδιοτήτων και παράγων διχόνοιας»*, αναφέρει ο Σπυρίδων Μαρινάτος.²⁹² Ο νέος εθνικός λόγος που οικοδομείται υπό τη σημαία των εθνικών διεκδικήσεων δημιουργεί νέες συμμαχίες μεταξύ των αστικών κομμάτων και θέτει ξεκάθαρα την τομή ανάμεσα στο μπλοκ των κομμάτων της εθνοφροσύνης και της αριστεράς. *«Η ιδεολογία της εθνοφροσύνης προσλαμβάνει μεταπολεμικά το ιστορικό της περιεχόμενο ως ιδεολογία του αποκλεισμού, του εξοβελισμού των κομμουνιστών»*, σημειώνει εύστοχα η Δέσποινα Παπαδημητρίου.²⁹³

Το περίεργο βέβαια στη νέα αυτή τομή δεν είναι, ότι δημιουργείται από την εθνικόφρονα παράταξη, αλλά ότι οι κατηγορίες για αντεθνική δράση που εκτοξεύονται κατά της εαμικής αριστεράς στοιχειοθετούνται όχι με βάση τις μεταπολεμικές αποφάσεις του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, αλλά βάσει αποφάσεων του Μεσοπολέμου. Το ΚΚΕ μνημονεύονταν χαρακτηριστικά ως ο «Δούρειος Ίππος του Πανσλαβισμού» στην Ελλάδα. Το επίθετο «εαμοβούλγαρος» που προσδιόριζε τους αριστερούς τα χρόνια του εμφυλίου πολέμου είναι χαρακτηριστικό των προθέσεων και αντιλήψεων των κυβερνητικών παρατάξεων. Το ΚΚΕ προβάλλεται από ένα τμήμα συγγραφέων να λειτουργεί αποσχίσθηκα και αντεθνικά, μολονότι το Κόμμα έχει ήδη από 1935 εγκαταλείψει το σύνθημα της «ενιαίας και αδιάσπαστης

²⁹⁴ Με το 6^ο συνέδριο του ΚΚΕ το Σεπτέμβριο του 1935 εγκαταλείπεται το σύνθημα για «εναία και ανεξάρτητη Μακεδονία» και αντικαθίσταται από το αίτημα για «πλήρεια ισοτιμία στις μειονότητες». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 4, Σύγχρονη Εποχή 1975, σ. 296-7 και Γρηγόρης Φαράκος, «Το ΚΚΕ απέναντι στους βαλκανικούς ανταγωνισμούς» στο *Η Ελλάδα 1936-1949, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 53-72.

²⁹⁵ Γρηγόρης Φαράκος, *Ο.π.*, σ. 59.

²⁹⁶ Η διάλυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς τον ίδιο χρόνο έδωσε στο ΚΚΕ μεγαλύτερα όρια αυτονομίας. *Ο.π.*, σ. 59 και ΚΚΕ, *Το Εθνικό μας πρόβλημα και το ΚΚΕ*, Αθήνα, έκδ. ΚΟΜΕΠ, αρ.4, 1943

²⁹⁷ Βλ. Γιάννη Πετσόπουλου, *Τα εθνικά ζητήματα και οι Έλληνες κομμουνιστές*, (χ.ε.), Αθήνα 1946, σ. 24.

²⁹⁸ *Ο.π.*, σ. 25-26.

²⁹⁹ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή 1987, σ. 16-18 και Ριζοσπάστης, 2/06/1945. Η δήλωση αυτή για το βορειοηπειρωτικό χαρακτηρίστηκε αργότερα από τον ίδιο το Ζαχαριάδη ως

Μακεδονίας», εντούτοις κατηγορείται εν έτη 1945 για αντεθνική πολιτική με βάση το μεσοπολεμικό του σύνθημα.²⁹⁴

Υπό τις συνεχείς κατηγορίες που δέχεται από τους πολιτικούς τους αντιπάλους, το ΚΚΕ, ιδιαίτερα μετά το 1945, οπότε έχει χάσει μέρος της αίγλης του παλιού εαμικού μπλοκ, αναγκάζεται επανειλημμένα να διατυπώνει τις θέσεις του στα εθνικά ζητήματα.²⁹⁵ Μεσούντος ακόμα του πολέμου, εν έτη 1943, το ΚΚΕ υποστηρίζει την απελευθέρωση όλων των εδαφών που προπολεμικά ανήκαν στο ελληνικό κράτος και προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα αξιώνει διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων.²⁹⁶ Σύμφωνα με το ΚΚΕ, η ΕΣΣΔ παρείχε στην Ελλάδα τη μοναδική εγγύηση για να αποκτήσει η χώρα ξανά τις καταπατημένες ελευθερίες της, να αποκαταστήσει την ανεξαρτησία της και να προασπίσει την εδαφική της ακεραιότητα.²⁹⁷ Όσον αφορά στο ζήτημα των διεκδικήσεων που προβάλλει το ΚΚΕ γίνεται λόγος για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, παραχώρηση των Δωδεκανήσων και λύση του βορειοηπειρωτικού ζητήματος στη βάση της αυτοδιάθεσης των λαών. Επιπλέον, σχετικά με το ζήτημα της ανατολικής Θράκης, αυτό θα αποτελέσει θέμα συζήτησης κατά τη ρύθμιση του ζητήματος των Στενών.²⁹⁸

Τον Ιούνιο του '45, λίγο μετά αφότου επιστρέφει ο Ζαχαριάδης από το Νταχάου, η κομμουνιστική ηγεσία προβαίνει σε νέο άνοιγμα όσον αφορά στα εθνικά θέματα. Με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής της 1^{ης} Ιουνίου 1945, το ΚΚΕ σπεύδει να διαβεβαιώσει ότι είναι διατεθειμένο να υιοθετήσει στο ακέραιο τα εθνικά αιτήματα. Διατυπώνει την αξίωση για εφαρμογή της αυτοδιάθεσης των λαών στην περίπτωση της Κύπρου, των Δωδεκανήσων και της Βορείου Ηπείρου. Μάλιστα, όσον αφορά στο βορειοηπειρωτικό ζήτημα, αν η πλειοψηφία του λαού αποφαινόταν για μια άμεση στρατιωτική κατάληψη της Β. Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό, το ΚΚΕ θα διατύπωνε τις αντιρρήσεις του, μα θα πειθαρχούσε.²⁹⁹ Σύμφωνα με την Elizabeth

σοβαρό λάθος. Βλ. Basil Kondis, "Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946", *Balkan Studies*, vol. 32, part 2, 1990, σ. 316, υπ. 38 και βλ. επίσης Γρηγόρης Φαράκος, *Ο.π.*, σ. 59-60.

³⁰⁰ Elizabeth Barker, «Η Ελλάδα στο πλαίσιο των ελληνοσοβιετικών σχέσεων 1941-1947» στο *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο*, επιμέλεια Μάριον Σαράφη, Αθήνα 1982, σ. 51.

³⁰¹ *Ριζοσπάστης*, 5/06/1945.

³⁰² *Ελευθερία*, 3/03/45.

³⁰³ Στο ίδιο, 12/06/45.

³⁰⁴ *Ριζοσπάστης*, 16/06/1945.

Barker, ο Ζαχαριάδης σε συνέντευξη που της παραχώρησε το 1946, ισχυρίστηκε, ότι η δήλωσή του για το βορειοηπειρωτικό ήταν μια κίνηση στρατηγικής, η οποία είχε ως στόχο να καθησυχάσει τις μη κομμουνιστικές ομάδες του εαμικού συνασπισμού.³⁰⁰

Τον Ιούνιο του '45 ο Ζαχαριάδης διατυπώνει επίσης την περίφημη «θεωρία των δύο πόλων» και επιχειρεί με αυτόν τον τρόπο «άνοιγμα» προς τη Μεγάλη Βρετανία.³⁰¹ Εντούτοις, ούτε αυτός ο ελιγμός του ΚΚΕ «προς απόδειξιν των εθνικών του φρονημάτων» δεν εισακούστηκε από την εθνικόφρονα παράταξη, η οποία συνέχισε να εξαπολύει στο ΚΚΕ κατηγορίες για προδοσία και ενδοτισμό. Ακόμα και η μετριοπαθής *Ελευθερία* εκτοξεύει από τις στήλες της κατηγορίες προς το ΚΚΕ για προδοτική στάση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυσπιστίας των αστικών πολιτικών δυνάμεων αποτελεί η ακόλουθη φράση κυρίου άρθρου της: «Το ΚΚΕ θα χρειασθή έτη πολλά συνεχούς και συνετής προσπάθειας διά να δυνηθή να ανακτήση την πολιτικήν νομιμότητα, όχι έναντι του κράτους, αλλά εις την συνείδησιν του λαού».³⁰² Σε άρθρο βέβαια στις 31 Μαΐου του '45 αναγνωρίζει, ότι το ΚΚΕ προέβη σε διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, εντούτοις διατηρεί έναν ειρωνικό τόνο απέναντι του σημειώνοντας ότι «το ΚΚΕ έμαθε την ιστορίαν της Ελλάδος εντός 10 ημερών, ανατρέψαν όλα τα ρεκόρ της φιλομαθείας».³⁰³

Στις 16 Ιουνίου του '45 ο *Ριζοσπάστης* στο ανυπόγραφο κύριο άρθρο του αναλύει τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις. Αποκηρύσσει τις εδαφικές διεκδικήσεις που έχουν εκφραστεί εις βάρος της εδαφικής επικράτειας της Γιουγκοσλαβίας και σημειώνει την ανάγκη να παρασχεθούν διαβεβαιώσεις εθνικής ισοτιμίας στους Σλαβομακεδόνες της βορείου Ελλάδας.³⁰⁴

Στη 12^η Ολομέλεια που έλαβε χώρα στο διάστημα 25 με 27 Ιουνίου του '45 το ΚΚΕ διατύπωσε για μια ακόμα φορά την αντίθεσή του σε κάθε εδαφική διεκδίκηση που διατυπώνεται εις βάρος της Ελλάδας από οποιαδήποτε πλευρά. Παράλληλα, βέβαια, καταδίκασε το σοβινιστικό παραλήρημα των τυχодиωκτών της Δεξιάς που σπρώχνουν τη χώρα σε αντεθνικές καταστροφικές περιπέτειες και πρότεινε ότι με τη συμπαράσταση της Αγγλίας και της ΕΣΣΔ, η χώρα θα μπορέσει να αναπτύξει ένα

³⁰⁵ Ριζοσπάστης, 30/06/1945.

³⁰⁶ Βλ. Γρηγόρης Φαράκος, Ο.π., σ. 60.

³⁰⁷ Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή 1987, σ. 40-41.

³⁰⁸ Βλ. Μιχάλη Λυμπεράτου, «Το ιδεολογικό υπόστρωμα του εμφυλίου πολέμου» στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, τχ 34, 2001, σ. 208.

κλίμα αδελφικής συνεννόησης και δημοκρατικής συνεργασίας με τους βόρειους βαλκανικούς της γείτονες.³⁰⁵

Το διάστημα μεταξύ 1943-1946 η ελληνική κομμουνιστική ηγεσία προσπάθησε με συνεχείς διαβεβαιώσεις να καταδεικνύει την προσήλωσή της στα εθνικά αιτήματα της χώρας. Παράλληλα, όμως στην προσπάθειά της να μην απεμπολήσει ολοκληρωτικά τις διεθνιστικές επιταγές της και πιθανότατα τρέφοντας ενοχικά συναισθήματα απέναντι στα υπόλοιπα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα συνέπεια των σοβινιστικών ελληνικών διεκδικήσεων έπεφτε συχνά σε αντιφάσεις.³⁰⁶ Στις 29 Ιουνίου του '45 ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου, μετά από δημοσίευμα του βρετανικού περιοδικού "Cavalcade", σπεύδει να δηλώσει, ότι «από καμια επίσημη πλευρά καμιας βαλκανικής χώρας δε διατυπώθηκαν εδαφικές βλέψεις εις βάρος της Ελλάδας». Σε άλλο σημείο βέβαια, αποκρητύει για μια ακόμα φορά οποιαδήποτε εδαφική αξίωση εις βάρος της χώρας, από όπου κι αν προέρχεται αυτή.³⁰⁷

Τα κοινωνικά αιτήματα που προβάλλονται από το ΚΚΕ μέχρι την έναρξη του εμφυλίου πολέμου εκλαμβάνονται ως διαλυτικά της κοινωνικής συνοχής και σταθερότητας. Οι κοινωνικές ανισότητες των δύο πρώτων μεταπολεμικών χρόνων αιτιολογούνται από την ύπαρξη «εθνικών εκκρεμοτήτων» και κατά συνέπεια η υλοποίησή τους εξαρτώνταν από την εδαφική ολοκλήρωση της χώρας. Το σχήμα «εθνική ολοκλήρωση – κοινωνική ευημερία» που προκρίνεται από κείμενα της διετίας 1945-6 δεν αποτελεί μόνο μια υποθετική συνεπαγωγή, αλλά και μια ακολουθείσα τακτική από τις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Εν ονόματι αυτής της στρατηγικής, η εαμική αριστερά αποβάλλεται ως «ξένο σώμα», παρ' όλες τις αποδείξεις «εθνικής νομιμότητας», στις οποίες προβαίνουν κατά καιρούς ηγετικά στελέχη της. «Το ΚΚΕ παρ' όλες τις δηλώσεις «εθνικής πίστης», δυσκολευόταν να ξεφύγει από το καθεστώς του διαρκούς απολογούμενου λόγω της ιδεολογικής του συγγένειας με άλλα κομμουνιστικά κόμματα της Βαλκανικής» σημειώνει ο Μιχάλης Λυμπεράτος.³⁰⁸

³⁰⁹ Stephen Xydis, *Greece and the Great Powers 1944-1947*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1963, σ. 96 και Basil Kondis, "Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946", *Balkan Studies*, vol. 32, part 2, σ. 314

³¹⁰ Για τη δραστηριότητα της Επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 99. Κριτική της σύστασης της συνταγματικής επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων και του αποκλεισμού των κομμάτων της αριστεράς από τους κόλπους της βλ. Ριζοσπάστης, 24/03/1945.

³¹¹ Η συνάντηση έλαβε χώρα στις 6 Ιουνίου 1945. Βλ. Xydis, Ο.π.

Προς τη Συνδιάσκεψη ειρήνης του 1946

Η διετία 1945-1946 υπήρξε καθοριστική όσον αφορά στο θέμα της διατύπωσης των εθνικών αιτημάτων της Ελλάδας. Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η αυξημένη βιβλιογραφική παραγωγή σχετικά με το ζήτημα των εδαφικών διεκδικήσεων που θα προέβαλε η χώρα στο επερχόμενο συνέδριο ειρήνης υπήρξε αποκαλυπτική του μεγάλου βαθμού απήχησης που λάμβανε το θέμα των εθνικών αιτημάτων στην ελληνική κοινωνία.

Αντίστοιχο ενδιαφέρον ως προς τη διαμόρφωση και εν συνεχεία προώθηση των ελληνικών εθνικών αιτημάτων έδειχνε και η ελληνική πολιτική ηγεσία του 1945. Παράλληλα με την προοπτική λήψης οικονομικής βοήθειας για την αποκατάσταση της χώρας, οι κυβερνήσεις του 1945 έδιναν μεγάλο βάρος και στο θέμα των εθνικών αιτημάτων.³⁰⁹

Το σχεδιασμό της μεταπολεμικής εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας είχε αναλάβει η Συνταγματική Επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων, την οποία στελέχωναν πρώην πρωθυπουργοί, υπουργοί εξωτερικών, υφυπουργοί εξωτερικών. Η αρμοδιότητα της Επιτροπής υπήρξε συμβουλευτική και απέκλειε σαφώς από τους κόλπους της τη συμμετοχή των κομμουνιστών, καθώς και των συνοδοιπόρων τους.³¹⁰

Στις αρχές του Ιουνίου του '45 μέλη της επιτροπής συναντήθηκαν με τον τέως εξόριστο πρωθυπουργό Εμμανουήλ Τσουδερό, προκειμένου να τον συμβουλευτούν για την εξωτερική πολιτική που ακολούθησε κατά τη διάρκεια της θητείας του.³¹¹ Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και η συνάντηση μελών της επιτροπής με τον Γεώργιο Παπανδρέου. Στις 20 Ιουνίου η Επιτροπή μελέτησε προσεκτικά το βορειοηπειρωτικό ζήτημα και αποφάνθηκε, ότι η πιο ενδεδειγμένη λύση θα ήταν να κληθεί η Ελλάδα από τους Συμμάχους να καταλάβει τη Βόρειο Ήπειρο, έως ότου κριθεί τελικά η τύχη

³¹² Stephen Xydis, Ο.π., σ. 99.

³¹³ Ριζοσπάστης, 22/06/1945.

³¹⁴ Εμπρός, 30/06/1945

³¹⁵ Βλ. Basil Kondis, Ο.π., σ. 314.

³¹⁶ Ριζοσπάστης, 4/07/1945

³¹⁷ Ριζοσπάστης, 5/07/1945

³¹⁸ Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα του Στυλιανού Επ. Γονατά εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου του*, χ.ο., Αθήνα 1958, σ. 429.

της περιοχής από το επικείμενο συνέδριο ειρήνης.³¹² Δύο μέρες αργότερα, ο Ριζοσπάστης κατήγγειλε στο κύριο άρθρο της 22^{ης} Ιουνίου τα σχέδια της αντιδραστικής Δεξιάς, η οποία προετοίμαζε «εξωτερικές περιπέτειες».³¹³ Την ίδια περίοδο, ο πρωθυπουργός ναύαρχος Βούλγαρης σε συνέντευξή του στην εφημερίδα Εμπρός τόνιζε ότι τα εθνικά δίκαια της χώρας, τα όποια ήταν εξέχουσας σημασίας, βασίζονται τόσο σε κανόνες στρατηγικής ασφάλειας, όσο και σε ιστορικούς παράγοντες.³¹⁴ Σε αντίθεση όμως με τον εκδοτικό οργανισμό της διετίας 1945-1946 γύρω από το θέμα των εδαφικών διεκδικήσεων, οι πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις φάνηκαν περισσότερο διστακτικές στην ποσότητα των εδαφικών αιτημάτων που προέβαλαν. Η απαίτηση για συνοριακή διαρρύθμιση της ελληνογιουγκοσλαβικής μεθορίου και το αίτημα για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα αφαιρέθηκαν υπογείως από το σύνολο των διεκδικούμενων περιοχών που ανέφερε η Ελλάδα στις σύμμαχες δυνάμεις.³¹⁵ Εντούτοις, υπήρχαν πολιτικοί εκτός κυβέρνησης οι οποίοι αναφέρονταν συχνά στις διεκδικήσεις που είχε εξαιρέσει η κυβέρνηση από το πρόγραμμά της. Στις αρχές Ιουλίου του '45 ο Ριζοσπάστης εξακολουθεί να εκτοξεύει κατηγορίες προς την κυβέρνηση Βούλγαρη για το σχεδιασμό στρατιωτικού πραξικοπήματος σε συνδυασμό με την κατάληψη της Βορείου Ηπείρου.³¹⁶ Συγχρόνως, δεν παύει να επαναλαμβάνει τις θέσεις για τα εθνικά θέματα. Διαμαρτύρεται για τη μη συμμετοχή του στην Επιτροπή για τις εξωτερικές υποθέσεις, έτσι ώστε να μην διασπαστεί η εξωτερική «εμφάνιση» της χώρας.³¹⁷

Στις 6 Ιουλίου ο Στυλιανός Γονατάς, ο οποίος επρόκειτο να καταλάβει μια προεξέχουσα κυβερνητική θέση μέσα στον επόμενο χρόνο, διατύπωσε με τη σειρά του και εκείνος έναν κατάλογο εθνικών διεκδικήσεων.³¹⁸ Πέρα από τα ήδη γνωστά εδαφικά αιτήματα που είχε διατυπώσει ο Τσουδερός στον κατάλογό του το 1941, ο Γονατάς αξίωνε επίσης την εκχώρηση της Κυρηναϊκής στην Ελλάδα, καθώς και την

³¹⁹ Αντίστοιχο αίτημα για την επιστροφή των αρχαιολογικών θησαυρών που κατείχαν αντίπαλά έθνη στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε διατυπωθεί και στη μπροσούρα του Γεώργιου Χρυσάφιδη με τίτλο *Αι εθνικά διεκδικήσεις*, Ο.π. Βλ. επίσης, S. Phocas-Cosmetatos, *La Grece devant la Conference de la Paix*, Paris 1945, σ. 29-30, όπου επίσης γίνεται λόγος για επιστροφή των αρχαιολογικών θησαυρών στην Ελλάδα ως ένδειξη αποζημίωσης για τις θυσίες στον πόλεμο.

³²⁰ Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 100.

επιστροφή όλων των αρχαιολογικών θησαυρών που βρίσκονταν στην κατοχή, όχι μόνο των ηττημένων κρατών, αλλά και των συμμαχικών δυνάμεων.³¹⁹

Στις 13 Ιουλίου 1945 ο Τσουδερός διατυπώνει ενώπιον της Επιτροπής Εξωτερικών Υποθέσεων τις απόψεις αναφορικά με τη μεταπολεμική θέση της Ελλάδας στο εξωτερικό. Σύμφωνα με το Τσουδερό, η Ελλάδα θα έπρεπε να αντιμετωπίσει μια νέα βαλκανική πραγματικότητα. Η Ρωσία συνέπεια της διείσδυσής της στο βαλκανικό χώρο μέσω των τοπικών κομμουνιστικών κομμάτων είχε γίνει πλέον «γείτονας» της Ελλάδας. Ιδιαίτερης σημασίας ζήτημα ήταν η εχθρότητα μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων που είχαν βγει από τον πόλεμο. Σε αυτό το πλαίσιο η Ελλάδα θα έπρεπε να ξεκαθαρίσει τη στάση της μεταξύ των δύο. Είτε θα αναγκαζόταν να προσανατολιστεί προς τον αγγλοσαξονικό συνασπισμό, είτε από την άλλη θα ακολουθούσε μια πολιτική αμοιβαίας ουδετερότητας προς τους δύο συνασπισμούς. Στη δεύτερη περίπτωση, θα υποχρεωνόταν να συνάψει σύμφωνα φιλίας και μη επίθεσης με τα κράτη που στελέχωναν τον κάθε συνασπισμό δυνάμεων.³²⁰ Στο σημείο αυτό τόνισε, ότι η συστράτευση της Ελλάδας με το μπλοκ των αγγλοσαξονικών δυνάμεων βρισκόταν σε μεγαλύτερη συσχέτιση με την ελληνική ιστορία και τη γεωγραφική θέση της χώρας στη Μεσόγειο. Εντούτοις, σημείωσε, ότι σε περίπτωση που η Βρετανία ακολουθούσε την προπολεμική της πολιτική και αρνούνταν να προβεί σε συμμαχικές δεσμεύσεις απέναντι στην Ελλάδα, τότε αυτή θα έμενε μόνο με τη διαβεβαίωση μιας φιλίας στο πλαίσιο του ρομαντισμού και με φανερή έχθρα από τη ρωσική πλευρά. Προς έκπληξιν μάλιστα του ακροατηρίου, ο Τσουδερός εξέφρασε και τη γνώμη του για τη θέση των Ελλήνων κομμουνιστών. Πίστευε ότι η πολιτική απομόνωσης απέναντί τους δεν προωθεί τα εθνικά ζητήματα. Αντιθέτως, σύμφωνα με τον Τσουδερό, θα έπρεπε να τους δοθεί η ευκαιρία να εκφράσουν τις απόψεις γύρω από τα εθνικά ζητήματα και στη συνέχεια, εξέφρασε την πρόταση, ότι μετά το τέλος της συζήτησης γύρω από την εξωτερική πολιτική της χώρας, θα έπρεπε να συσταθεί μια υποεπιτροπή, η οποία θα καλούσε τον αρχηγό των Κομμουνιστών και θα του γνωστοποιούσε το πρόγραμμα των εθνικών διεκδικήσεων. Αν ο αρχηγός τους δεχόταν το πρόγραμμα, τότε αυτή η εξέλιξη θα λειτουργούσε

³²¹ Ριζοσπάστης, 13 και 14/07/1945.

³²² Ριζοσπάστης, 14/07/1945. Ο Τσουδερός χαρακτηρίζεται από τον αρχηγό του ΚΚΕ δημοκρατικός. Πιθανότατα ο παραπάνω θετικός χαρακτηρισμός προς τον πρώην εξόριστο πρωθυπουργό να αποτελεί μια απάντηση στην γνώμη που είχε εκφράσει ο Τσουδερός ενώπιον της Επιτροπής εξωτερικών υποθέσεων, η οποία πρότεινε να κληθεί και το ΚΚΕ να γνωστοποιήσει τις απόψεις του γύρω από τα εθνικά ζητήματα.

³²³ Οι εφημερίδες *Εμπρός*, *Ελληνικό Αίμα* και *Καθημερινή* τον Ιούλιο του '45 κατακλύζονται από παροτρύνσεις και επευφημίες για άμεση κατάληψη της Βορείου Ηπείρου. Παράλληλα, στις 18/07/1945 στο πρωτοσέλιδο των αθηναϊκών εφημερίδων ανακοινώνεται η είδηση της έναρξης των εργασιών της διάσκεψης του Πότσδαμ. Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθερία*, 18/07/1945 και *Ριζοσπάστης*, 18/07/1945.

³²⁴ Βλ. Γιάννη Ιατρίδη, «Εμφύλιος Πόλεμος 1945-1949. Εθνικοί και Διεθνείς Παράγοντες» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 353.

θετικά στην προώθηση των εθνικών ζητημάτων. Σε αντίθετη περίπτωση, οι επιπτώσεις θα βάρυναν αποκλειστικά το ΚΚΕ.

Στις 13 και 14 Ιουλίου με δύο ενυπόγραφα κύρια άρθρα του, ο Ριζοσπάστης καταγγέλλει για μια ακόμα φορά την κυβέρνηση Βούλγαρη για την ανοχή της απέναντι στην ύπαρξη και δραστηριότητα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Παράλληλα, εξαπολύει κατηγορίες για σενάρια εισβολής στη Βόρειο Ήπειρο.³²¹ Μάλιστα, στο κύριο άρθρο της 14^{ης} Ιουλίου, συντάκτης του οποίου είναι ο ίδιος ο Ζαχαριάδης, αναφέρεται στη συνάντηση του Τσουδερού με την Επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων κατά την οποία, σύμφωνα με τον Ζαχαριάδη, ο Τσουδερός παρέδωσε στην κυβέρνηση καταστατικό του Στρατιωτικού Συνδέσμου.³²²

Την ίδια περίοδο ο Τύπος μαζί με τις εθνικιστικές παροτρύνσεις για κατάληψη της Βορείου Ηπείρου κατακλύζεται και ειδήσεις για την πορεία των εργασιών της διάσκεψης των τριών μεγάλων δυνάμεων στο Πότσνταμ.³²³ Σύμφωνα με τον Ιατρίδη, οι εθνικιστικές απειλές που εκτοξεύονταν μέσα από τις σελίδες του αθηναϊκού Τύπου με αποδέκτη τους βόρειους γείτονες της χώρας δεν επρόκειτο, παρά για απερίσκεπτο σωβινισμό, διότι, κατά τη γνώμη του, η Ελλάδα του 1945 δε διέθετε την απαιτούμενη δύναμη ούτε να επιβάλει την τάξη μέσα στην ίδια της την επικράτεια.³²⁴

Συνολικά, η διάσκεψη στο Πότσνταμ διήρκεσε το διάστημα 17/07-2/08/1945. Από την εναρκτήρια σύσκεψη στις 17 Ιουλίου οι διαφορές ανάμεσα στην αμερικανική και τη ρωσική πλευρά δεν άργησαν να φανούν. Η πρόταση του νέου αμερικανού Προέδρου Truman να εφαρμόσει τις αποφάσεις της Γιάλτας στην απελευθερωθείσα Ευρώπη, και δη στη Ρουμανία και Βουλγαρία, συνάντησε τη ρωσική απροθυμία και τελική άρνηση. Την επομένη της πρώτης σύσκεψης, ο Stalin σε κατ' ιδίαν συνάντηση του με τον Churchill του εξέφρασε τη δυσφορία του για την αμερικανική πρόταση. Επιπλέον αναφερόμενος στην Ελλάδα, είπε, ότι υπήρχαν στοιχεία που δημιούργησαν προβλήματα προκαλώντας συνοριακά επεισόδια στην ελληνοαλβανική και

³²⁵ Stephen Xydis, Ο.π., σ. 110-111.

³²⁶ Ibid, σ. 110.

³²⁷ Iatrides, J. *Ambassador MacVeagh Reports. Greece, 1933-1947*, New Jersey, Princeton University Press, 1972.

³²⁸ Ριζοσπάστης, 21/07/1945.

³²⁹ Ibid.

³³⁰ Stephen Xydis, Ο.π., σ. 113.

ελληνογιουγκοσλαβική μεθόριο.³²⁵ Στις 20 Ιουλίου η ρωσική αντιπροσωπεία υπέβαλε στη διάσκεψη κείμενο, στο οποίο μεταξύ άλλων παρουσιαζόταν η Ελλάδα ως μια χώρα, στην οποία δεν υπήρχε καμία τάξη, τα δικαιώματα των πολιτών δεν γίνονταν σεβαστά, ενώ αντιθέτως κυριαρχούσε η τρομοκρατία εναντίον των δημοκρατικών στοιχείων της χώρας. Επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση εμφανιζόταν στο ρωσικό μνημόνιο να καταπατά το καθεστώς ειρήνης με τους βόρειους γείτονές της και να απειλεί την Αλβανία και τη Βουλγαρία με ένοπλες ενέργειες.³²⁶ Αντιπαράβαλλοντας τη ρωσική άποψη για τον άκρατο σωβινισμό που επιδεικνύει η ελληνική κυβέρνηση, ο αμερικανός πρέσβης στην Ελλάδα MacVeagh σε έκθεσή του προς τον Grew στις 19 Ιουλίου, ισχυριζόταν, ότι η ρωσική εικόνα για την Ελλάδα ήταν μια εξωφρενική διαστρέβλωση.³²⁷

Ο Ριζοσπάστης στο φύλλο της 21^{ης} Ιουλίου αναφέρεται στη συνάντηση Stalin – Churchill. Στο ίδιο φύλλο φιλοξενεί απόσπασμα από συνέντευξη που παραχώρησε ο Ζαχαριάδης στην “News Chronicle”. Ο αρχηγός του ΚΚΕ εξέφρασε την πεποίθηση ότι οι τρεις μεγάλες δυνάμεις είναι σε θέση να δώσουν λύση στα ελληνικά εδαφικά ζητήματα.³²⁸ Ορίζοντας τις εθνικές διεκδικήσεις του ΚΚΕ, ο Ζαχαριάδης υποστήριξε ότι το ΚΚΕ δε θα δεχτεί την εκχώρηση ούτε σπιθαμής από τα ελληνικά εδάφη. Συγχρόνως όμως τόνισε, ότι δεν επιθυμεί εδάφη που ανήκαν στα γειτονικά κράτη εν έτη 1939.³²⁹ Συγκεκριμένα, όσον αφορά στο βορειοηπειρωτικό αποκρούει οποιαδήποτε βίαιη ενέργεια, ενώ υποστηρίζει, ότι είναι δυνατή η εξεύρεση λύσης, εφόσον εισακουστεί η γνώμη των κατοίκων.

Στις 23 Ιουλίου ο Churchill κυκλοφορεί νέο κείμενο με στόχο να αντικρούσει τις σοβιετικές κατηγορίες ως προς την υποτιθέμενη ελληνική στρατιωτική απειλή προς τους βόρειους γείτονές της.³³⁰ Η σοβιετική απάντηση, η οποία δεν άργησε να φανεί και κυκλοφόρησε μια εβδομάδα αργότερα, αυτή τη φορά ήταν λιγότερο επικριτική. Εφόσον η δημόσια τάξη στην Ελλάδα είχε καταρριφθεί και το κείμενο της συμφωνίας της Βάρκιζας αποτελούσε πλέον νεκρό γράμμα προτεινόταν από τη σοβιετική πλευρά, να προβεί η βρετανική κυβέρνηση σε συστάσεις προς τον Έλληνα

³³¹ Αυτόθι, σ. 113.

³³² Ριζοσπάστης, 5/08/1945.

³³³ Βλ. *Ελευθερία*, 7/08/1945. Σύμφωνα με το κύριο άρθρο της εφημερίδας, η ανυπαρξία νόμιμης, εκλεγμένης από το λαό κυβέρνησης θέτει σε κίνδυνο την προώθηση των εθνικών θεμάτων.

³³⁴ Ριζοσπάστης, 16/08/1945.

³³⁵ Stephen Xydis, Ο.π., σ. 122.

³³⁶ Stephen Xydis, Ο.π., σ. 122.

³³⁷ Ο.π., σ. 124-125.

³³⁸ Αυτόθι, σ. 124.

αντιβασιλιά, προκειμένου να προχωρήσει σε ανασχηματισμό της κυβέρνησης σύμφωνα με το κείμενο της Βάρκιζας.³³¹

Ο Ριζοσπάστης που στο διάστημα αυτό πανηγυρίζει για την άνοδο των Εργατικών στη Βρετανία, κυκλοφορεί στις 5 Αυγούστου με κύριο άρθρο του Καραγιώργη, στο οποίο αναλύονται οι αποφάσεις στη διάσκεψη στο Πότσταμ.³³² Η δυσφορία για την ανυπαρξία κυβέρνησης, η οποία έχει επιλεγεί από το λαό αυξάνεται.³³³ Το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου γίνεται με δεκτό με ενθουσιασμό στο φύλλο του Ριζοσπάστη της 16^{ης} Αυγούστου.³³⁴

Νέα τροπή για το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων σημειώνεται στις 20 Αυγούστου, οπότε ο Φίλιππος Δραγούμης σε μια μακροσκελή ομιλία του ενώπιον της Συνταγματικής Επιτροπής για τις εξωτερικές υποθέσεις έθεσε τις βάσεις των εθνικών διεκδικήσεων της Ελλάδας, όπως αυτές θα εκφράζονταν στην ειρηνευτική διάσκεψη του επόμενου χρόνου.³³⁵ Η ομιλία του Δραγούμη ερχόταν σε καταφανή αντίθεση με την προηγούμενη νηφάλια ομιλία, που είχε απευθύνει ο Τσουδερός ενώπιον της Επιτροπής στις 13 Ιουλίου.³³⁶ Στην ομιλία του, ο Δραγούμης τόνισε ότι τα εδαφικά αιτήματα δεν αντλούσαν την θεμελίωσή τους σε επεκτατικά κίνητρα, αλλά αντιθέτως στην επιθυμία για εμπέδωση στον ελληνικό λαό του αισθήματος της πλήρους ασφάλειας ενάντια σε οποιαδήποτε απειλή εις βάρος της εδαφικής ακεραιότητας και της ελευθερίας της χώρας.³³⁷ Στην πρώτη θέση των εθνικών διεκδικήσεων που θα εξασφάλιζαν τη στρατηγική ασφάλεια της χώρας βρισκόταν το αίτημα για τη δημιουργία μια επαρκούς ενδοχώρας, η οποία θα ήταν σε θέση να εξασφαλίσει την άμυνα της χώρας, έως ότου κινητοποιούνταν οι συμμαχικές δυνάμεις από αέρος και από θαλάσσης. Το ενδιαφέρον στοιχείο που παρατηρείται στο σημείο αυτό έγκειται στο μήκος της εδαφικής περιοχής που αξιώνει ο Δραγούμης για να καλύψει ικανοποιητικά την ασφάλεια της χώρας. Σύμφωνα λοιπόν με τον πρώην υφυπουργό εξωτερικών υπάρχει ένα ανώτατο όριο διεκδίκησης, πέραν του οποίου η εδαφική επέκταση κινδυνεύει να καταστεί ζημιογόνος για τη χώρα.³³⁸ Το όριο αυτό αγγίζει τα

³³⁹ Ιδιαίτερα κατατοπιστικοί για να αντιληφθεί κανείς τη στενότητα γης που παρατηρείται στο βορειοανατολικό τμήμα της χώρας είναι οι χάρτες που παραθέτει ο Διογένης Ξανάλατος στη μπροσούρα του για τα εθνικά δίκαια της Ελλάδας. Βλ. Διογένης Ξανάλατος, Ο.π., σ. 56. Σύμφωνα με τον Δραγούμη, ποτέ οι Έλληνες δεν είχαν επεκταθεί στη βαλκανική χερσόνησο πέραν της συγκεκριμένης απόστασης από την ακτή. Εντούτοις, ο Δραγούμης παραδέχεται, ότι είχαν ευδοκιμήσει αρκετές πόλεις, και αναφέρεται κατά πιθανότητα στις παρευξείνιες πόλεις της ανατολικής Ρωμυλίας.

³⁴⁰ Stephen Xydis, Ο.π., σ. 125.

³⁴¹ Ο.π., σ. 125.

³⁴² Stephen Xydis, Ο.π., σ. 125.

³⁴³ Ο Δραγούμης, σε αντιδιαστολή με την εκδοτική παραγωγή της κατοχικής και πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου αντεπαρτίθετο στο αίτημα για εκχώρηση στην Ελλάδα συστάδας αποικιών, ενώ προέκρινε μόνο την απόδοση της Κυρηναϊκής, προκειμένου να βρεθεί λύση στο χρόνιο δημογραφικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος. Ο.π., σ. 125.

ενενήντα χλμ από την ακτογραμμή και προφανέστατα αναφέρεται στο στενότερο τμήμα γης μεταξύ των πόλεων Ξάνθης και Κομοτηνής.³³⁹

Τη δεύτερη θέση του καταλόγου των εθνικών διεκδικήσεων του Δραγούμη καταλαμβάνει το αξίωμα «καμμία εδαφική διεκδίκηση απέναντι στην Τουρκία».³⁴⁰ Σύμφωνα με τον Δραγούμη, θα έπρεπε να διατηρηθεί το status quo στην ελληνοτουρκική μεθόριο, καθώς αποτρέπει πιθανή σλαβική έξοδο προς το Αιγαίο. Προσανατολισμένη προς το παραπάνω αξίωμα, η Ελλάδα δε θα έπρεπε να εκφράσει καμμία εδαφική διεκδίκηση απέναντι στην ανατολική Θράκη, ακόμα και στην περίπτωση που οι Μεγάλες Δυνάμεις δείξουν ενδιαφέρον να διεθνοποιήσουν τα Στενά.

Την επόμενη θέση καταλάμβανε το βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Ασφαλώς, ο Δραγούμης αξίωνε εκχώρηση της περιοχής της Βορείου Ηπείρου στην Ελλάδα.³⁴¹ Παράλληλα, τάσσονταν υπέρ του να εγκαινιαστεί μια πολιτική αμοιβαίας φιλίας με το αλβανικό κράτος, αφού προηγουμένως αυτό είχε απαρνηθεί τη σλαβική επιρροή.

Στην τρίτη θέση του καταλόγου του Δραγούμη βρίσκονταν τα Δωδεκάνησα. Η επιστροφή των νήσων στην Ελλάδα θεωρούνταν βέβαιη για τον πρώην υφυπουργό εξωτερικών.³⁴² Παράλληλα, ο Δραγούμης υποστήριξε, ότι ύστερα από την καταβολή των επανορθώσεων από την Ιταλία θα ήταν δυνατή η επαναφορά των ελληνοϊταλικών σχέσεων σε μια κανονικότητα. Όσον αφορά στο πολυσυζητημένο θέμα της εκχώρησης πρώην ιταλικών αποικιών στην Ελλάδα, ο Δραγούμης υποστήριξε την άποψη που είχε εκφράσει άλλοτε και ο Τσουδερός, σύμφωνα με την οποία υποστηριζόταν η απόδοση της Κυρηναϊκής στην Ελλάδα, για να λυθεί το δημογραφικό της πρόβλημα.³⁴³ Να σημειωθεί επίσης, ότι ο Δραγούμης κατά την εισήγηση του ενώπιον της Επιτροπής υποστήριξε λεπτομερώς την εδαφική επέκταση που θα έπρεπε να λάβει το ελληνικό κράτος εις βάρος της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι εθνικές

³⁴⁴ Ριζοσπάστης, 22/08/1945.

³⁴⁵ Η έννοια της μαζικής λαϊκής αυτοάμυνας εισήλθε στη φρασεολογία του Ριζοσπάστη μετά τη σύγκληση της 12^{ης} ολομέλειας τον Ιούνιο του '45. Πρακτικά, ήταν ένα πρόσφορο μέσο, για να αντιμετωπίσουν τα μέλη του ΚΚΕ και ευρύτερα οι διωκόμενοι αριστεροί το κύμα της λευκής τρομοκρατίας που εξαπολύθηκε τόσο από τα κρατικά όργανα όσο και από τις παρακρατικές οργανώσεις σε καταφανή αντίθεση των συμφωνηθέντων στη Βάρκιζα. Το καλοκαίρι του '45 ο Ριζοσπάστης αναφέρεται συχνά από τις σελίδες σε περιστατικά αυτοάμυνας των πολιτών, ενώ κάνει λόγο για τη κατάσταση «μονόπλευρου εμφυλίου πολέμου» εις βάρος των αριστερών. Όσο οξύμωρη κι αν είναι η έννοια του «μονόπλευρου εμφυλίου πολέμου», αποτελούσε μια καθημερινή πραγματικότητα για τα στελέχη του ΚΚΕ και το ευρύτερο δημοκρατικό κόσμο. Βλ. Ριζοσπάστης, 31/08/1945 και Ole Smith, Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική» στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 165-183.

³⁴⁶ Basil Kondis, Ο.π., σ. 314. Ο Δαμασκηνός μετέβη στο Λονδίνο προκειμένου να συναντήσει τη νεοεκλεγείσα βρετανική κυβέρνηση και επιπλέον για να διαλευκάνει όλα τα ερωτήματα αναφορικά με την εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα. Στις 8 Σεπτεμβρίου συναντήθηκε με τον Bevin και στις 13 Σεπτεμβρίου με τον αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Byrnes. Ο ρώσος ομόλογός τους Molotov δε δέχτηκε να συναντηθεί με τον Δαμασκηνό. Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 130. Στο χρονικό της διεκδικήσεως, όπως ορίστηκαν από τον Δραγούμη το καλοκαίρι του '45 ορίζουν ένα σαφώς πιο συγκεκριμένο πρόγραμμα εδαφικών αξιώσεων, συγκριτικά με τα εδαφικά αιτήματα που εξήγγειλε η εκδοτική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου.

Το θέμα που κυριαρχεί στα πρωτοσέλιδα των τελευταίων ημερών του Αυγούστου είναι οι προγραμματικές δηλώσεις του νέου βρετανού υπουργού Εξωτερικών Bevin. Η βρετανική απόφαση για εφαρμογή στην Ελλάδα των διατάξεων της Γιάλτας και η μη συμμετοχή της ΕΣΣΔ στη διαδικασία, αντιμετωπίζεται με αμηχανία από το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ. «Αν ήθελε κανείς να δώσει τη γενική εντύπωση που προκάλεσαν οι προγραμματικές αυτές δηλώσεις της κυβέρνησης του Εργατικού Κόμματος, θα την έβρισκε στη γενική αγαλλίαση που δείχνει όλος ο μοναρχικός-φασιστικός Τύπος στην Ελλάδα» σημειώνει ο Ριζοσπάστης στο κύριο άρθρο της 22^{ης} Αυγούστου που υπογράφεται από τον Πέτρο Ρούσσο.³⁴⁴ Παρ' όλες όμως τις επικλήσεις του Ριζοσπάστη προς τον ελληνικό λαό για την οργάνωση της αυτοάμυνας του,³⁴⁵ οι οποίες πληθαίνουν από το καλοκαίρι του '45, οι αναφορές στα εθνικά θέματα και η προσήλωση του ΚΚΕ στις εδαφικές διεκδικήσεις δεν απουσιάζουν.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί παραπάνω, οι κυβερνήσεις του 1945 είχαν αφαιρέσει από την ατζέντα των εθνικών διεκδικήσεων το ζήτημα της Κύπρου. Άλλωστε, κυπριακή διεκδίκηση δεν έθετε ούτε ο Δραγούμης στην εισήγησή του ενώπιον της επιτροπής για τα εξωτερικά θέματα. Εντούτοις, το Σεπτέμβριο του '45 κατά την επίσκεψή του στο Λονδίνο, λίγες μέρες πριν από την έναρξη των εργασιών του συμβουλίου των υπουργών Εξωτερικών, ο αντιβασιλέας Δαμασκηνός τόνισε ότι θα ήταν ιδιαίτερη τιμή για το πρόσωπό του, αν η

επίσκεψή του είχε σαν αποτέλεσμα την εκχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα.³⁴⁶ Μάλιστα, αντιλαμβανόμενος ο Δαμασκηνός τη

επίσκεψης του Δαμασκηνού στο Λονδίνο αναφέρεται λεπτομερώς στο ημερολόγιο του ο Γιώργος Σεφέρης, βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Πολιτικό Ημερόλογο*, τόμ. Β', Ο.π., σ. 33-38.

³⁴⁷ Kondis, σ. 314.

³⁴⁸ Η Συμφωνία της Βάρκιζας προέβλεπε στο τελευταίο άρθρο της τη διεξαγωγή γνήσιου και ελεύθερου δημοψηφίσματος για το πολιτειακό ζήτημα εντός του έτους. Το δημοψήφισμα θα διαδέχονταν εκλογές Συντακτικής Συνέλευσης για την κατάρτιση του νέου Συντάγματος. Μάλιστα, σε άρθρο της η Συμφωνία προέβλεπε την πρόσκληση παρατηρητών των συμμαχικών δυνάμεων που να ελέγξουν τη γνησιότητα των εκλογών. Η Συμφωνία της Βάρκιζας συνέπεσε με τη Διακήρυξη για την απελευθερωμένη Ευρώπη που είχε εκδώσει με το τέλος των εργασιών της η Συνδιάσκεψη της Γιάλτας. Ακρογωνιαίος λίθος της διακήρυξης της Γιάλτας ήταν η εξαγγελία για τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών στην απελευθερωθείσα Ευρώπη. Η άρνηση της Σοβιετικής Ένωσης να συμμετάσχει στην επιτροπή για το έλεγχο των εκλογών στην Ελλάδα γίνεται γνωστή ήδη από τις εργασίες στο Πότσταμ το καλοκαίρι του '45. Στις 19 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου οι κυβερνήσεις των Η.Π.Α, της Βρετανίας και της Γαλλίας αποδέχτηκαν την ελληνική πρόκληση. Βλ. Γιώργου Μαυρογορδάτου, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946. Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, επιμέλεια Γ. Ιατρίδης, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 308.

³⁴⁹ Stephen Xydis, σ. 131.

³⁵⁰ Ριζοσπάστης, 21/09/1945.

σπουδαιότητα της νήσου για τη Βρετανία από απόψεως στρατηγικής, έσπευσε να διαβεβαιώσει τους βρετανούς ιθύνοντες, ότι θα μπορούσαν να εγκαθιδρύσουν στρατιωτικές βάσεις είτε στην Κύπρο είτε σε οποιοδήποτε άλλο μέρος επιθυμούσαν.³⁴⁷

Σε αντιστοιχία με τη διάσκεψη στο Πότσταμ ο Molotov κυκλοφόρησε κατά τις εργασίες του συμβουλίου κείμενο, στο οποίο επεσήμανε τη δυσχερή πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα και τόνιζε ότι ήταν ανάγκη να συσταθεί νόμιμη, δημοκρατική κυβέρνηση στην Ελλάδα, γεγονός που κρινόταν απαραίτητο τόσο για την ίδια τη χώρα όσο και για τους συμμάχους της. Στο φύλλο της 19^{ης} Σεπτεμβρίου ο Ριζοσπάστης αναφέρεται στις δηλώσεις του ρώσου υπουργού εξωτερικών. Στις 20 Σεπτεμβρίου οι τρεις υπουργοί εξωτερικών Byrnes, Bevin και Bidault υπέγραψαν κοινή δήλωση, στην οποία διαβεβαίωναν, σε αντιστροφή των συμφωνηθέντων στη Βάρκιζα, ότι οι εκλογές θα προηγούνταν του δημοψηφίσματος.³⁴⁸ Επιπλέον, οι τρεις υπουργοί εξωτερικών δήλωναν, ότι θα συνέβαλαν τόσο στη διεξαγωγή νόμιμων εκλογών, όσο και στην επαναφορά της πολιτικής τάξης.³⁴⁹

Η κοινή ανακοίνωση των τριών από τους τέσσερις συμμάχους γίνεται δεκτή με συγκρατημένο ενθουσιασμό από το ΚΚΕ, το οποίο αμφιβάλλει για το καθεστώς νομιμότητας που θα διεξαχθούν οι εκλογές.³⁵⁰

Το 7^ο συνέδριο του Κόμματος, το οποίο ξεκίνησε τις εργασίες του την 1^η Οκτώβρη υπήρξε κατασφαλιστικό των μέχρι τώρα αποφάσεων του ΚΚΕ ως προς την ακολουθητέα εξωτερική πολιτική. Σε αντιδιαστολή με το διεθνιστικό προφίλ των πρώτων δεκαετιών της ίδρυσής του, το ΚΚΕ του '45 σύμφωνα και με τις αποφάσεις

³⁵¹ Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή 1987, σ. 83-85.

³⁵² Ibid, σ. 84.

³⁵³ Βλ. *Επίσημα Κείμενα*, Ο.π., σ. 84-85 και Ριζοσπάστης, 3/10/1945.

³⁵⁴ Η Διάσκεψη για τις επανορθώσεις του πολέμου ολοκλήρωσε τις εργασίες της στο διάστημα 9/11-21/12/1945. βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 141-143.

³⁵⁵ Ο Αθανάσιος Σμπαρούνης υπήρξε οικονομολόγος. Το 1917 εισήλθε στο υπουργείο Οικονομικών, όπου ανήλθε μέχρι το βαθμό του γενικού διευθυντή. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής διατήρησε στενές σχέσεις με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση όντας στην Ελλάδα και το 1943 διέφυγε στη Μέση Ανατολή. Μετά την απελευθέρωση ο Σμπαρούνης ανέλαβε καθηγητής Δημόσιας Οικονομίας στην ΑΣΟΕΕ και διετέλεσε επίσης υφυπουργός Οικονομικών. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Ήλιου*

³⁵⁶ Ομιλία Αθ. Σμπαρούνη, αντιπροσώπου της Ελλάδας στη Διάσκεψη των Παρισίων επί των επανορθώσεων, 14/11/1945. Αρχείο Κων/νου Τσαλδάρη, φ.10 (υπ. 3), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

του 7^{ου} συνεδρίου, προτάσσει ως υπερασπιστική γραμμή των εδαφικών διεκδικήσεων τον πατριωτισμό που επέδειξαν οι λαϊκές μάζες κατά την τετράχρονη ξενική κατοχή. Οι απόψεις του ΚΚΕ για τις εθνικές διεκδικήσεις εναρμονίζονται πλήρως με το πρόγραμμα της Λαϊκής δημοκρατίας του ΕΑΜ, το οποίο αξίωνε όλα τα διακηρυγμένα στις αρχές του πολέμου δίκαια της Ελλάδας.³⁵¹ Συγκεκριμένα, στην πρώτη θέση των εδαφικών διεκδικήσεων του ΚΚΕ βρίσκονταν η Κύπρος και τα Δωδεκάνησα. Δεδομένου του γεγονότος, ότι τα νησιά αυτά κατοικούνταν από Έλληνες, κρινόταν επιτακτική η ένωσή τους με το ελληνικό κράτος. Στην αμέσως επόμενη θέση στον κατάλογο των διεκδικήσεων του ΚΚΕ τοποθετούνταν το αόριστο, αλλά περιεκτικό αίτημα για επίλυση με ειρηνικό και φιλικό τρόπο όλων των διαφορών που υπέβρεσκαν ανάμεσα στην Ελλάδα και τα γειτονικά σε αυτήν κράτη.³⁵²

Σε αυτό το πλαίσιο, ο αρχηγός του ΚΚΕ κατά την εναρκτήρια ομιλία στην προσπάθειά του να καταδείξει το ΚΚΕ ως εθνική δύναμη, που διεκδικούσε σχέσεις ισοτιμίας τόσο με τη Βρετανία, όσο και με την ΕΣΣΔ διατύπωσε την περίφημη «θεωρία των δύο πόλων».³⁵³

Τον Νοέμβριο του '45 ξεκινά τις εργασίες στο Παρίσι η Συνδιάσκεψη όσον αφορά τις οικονομικές επανορθώσεις του πολέμου.³⁵⁴ Στις 14 Νοεμβρίου ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Διάσκεψη, Αθανάσιος Σμπαρούνης³⁵⁵, προβαίνει σε εισήγηση ενώπιον της ολομέλειας της διάσκεψης αναφορικά με τις οικονομικές επανορθώσεις που θα πρέπει να λάβει η χώρα.³⁵⁶ Στην ομιλία του, ο Σμπαρούνης επιχείρησε αρχικά μια ιστορική αναδρομή στις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες του πρώτου παγκοσμίου πολέμου για την Ελλάδα. Στη συνέχεια, πέρασε στον πρόσφατο πόλεμο και στις απώλειες που κληρονόμησε στην Ελλάδα σε έμψυχο και άψυχο υλικό. Έκλεισε την εισήγησή του, με την ελπίδα πως οι σύμμαχοι της Ελλάδας θα της παρασταθούν αλληλέγγυες και θα εισακουστούν οι οικονομικές της

³⁵⁷ Ο Σμπαρούνης μάλιστα, κατέθεσε στις 2/12 υπόμνημα ενώπιον της διάσκεψης, στο οποίο αναφέρονταν λεπτομερώς οι υλικές και έμφυχες απώλειες που υπέστη η χώρα κατά τη διάρκεια της τετράχρονης κατοχής. Αρχείο Κων/νου Τσαλδάρη, Ο.π. και βλ. επίσης Αθ. Σμπαρούνη, *Μελέται και Αναμνήσεις εκ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, (χ.ε.), Αθήναι 1951, σ. 320-332. Ο Σμπαρούνης μάλιστα συμμετείχε στην εκδοτική παραγωγή της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου και με δεύτερο βιβλίο υπό τον τίτλο *Σκέψεις τινές διά μεταπολεμικήν βιώσιμον Ελλάδα*, όπου αναλύεται το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων της Ελλάδας σε συνάρτηση με την εξασφάλιση της μεταπολεμικής της βιωσιμότητας. Βλ. Αθ. Σμπαρούνη, *Σκέψεις τινές διά μεταπολεμικήν βιώσιμον Ελλάδα*, (χ.ε.), Αθήναι 1945.

³⁵⁸ Stephen Xydis, Ο.π., σ. 141.

³⁵⁹ Αρχείο Κων/νου Τσαλδάρη, φ. 10 (υπ. 3), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

³⁶⁰ Ο.π.

³⁶¹ Ibid.

³⁶² Όσον αφορά στο βορειοηπειρωτικό ζήτημα γίνεται λόγος σε συγκεκριμένο σημείο του κειμένου, ότι η ελληνική διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου δε θα έπρεπε να αναμιχθεί με το αλβανικό ζήτημα, το

αξιώσεις.³⁵⁷ Η απόφαση της Διάσκεψης αναφορικά με το ύψος των οικονομικών επανορθώσεων που θα δίνονταν στην Ελλάδα δυσαρέστησε την ελληνική αντιπροσωπεία, η οποία σε ένδειξη διαμαρτυρίας δε θέλησε να υπογράψει το κείμενο της τελικής απόφασης.³⁵⁸ Τα εθνικόφρονα κόμματα της χώρας με κοινή ανακοίνωσή τους τέθηκαν στο πλευρό της ελληνικής κυβέρνησης και ενέκριναν την απόφασή της να μη δεχτεί να υπογράψει το κείμενο της διάσκεψης για τις επανορθώσεις του πολέμου.³⁵⁹ Εν τέλει η ελληνική αντιπροσωπεία ύστερα από τις πιέσεις που δέχτηκε από Λονδίνο και Ουάσινγκτον δέχτηκε να υπογράψει στις 24/01/1946 το τελικό κείμενο της Διάσκεψης.

Στο σημείο αυτό, όμως αξίζει να αναφερθούμε σε μια άλλη σημαντική εξέλιξη που λαμβάνει χώρα εν έτει 1945. Όπως είναι γνωστό, το τελευταίο εξάμηνο του 1945 αποτελεί προετοιμαστική περίοδο στην Ελλάδα για τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές. Σε αυτο το πλαίσιο το Λαϊκό Κόμμα το Νοέμβρη του '45 δημοσιεύει το πρόγραμμα του. Όπως είναι αναμενόμενο σε περίοπτη θέση βρίσκεται το ζήτημα των εδαφικών διεκδικήσεων που θα απαιτήσει η Ελλάδα από το συνέδριο ειρήνης. Σε κείμενο που κατήρτισε η διοικούσα επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Ως προς τα εθνικάς διεκδικήσεις, το Λαϊκόν Κόμμα αρκείται σήμερον εις την γενικήν δήλωσιν, ότι η Ελλάς δικαιούται εις εδαφικάς διεκδικήσεις στηριζόμενας επί εθνολογικών, οικονομικών καθώς και συνοριακής ασφαλείας ακλονήτων λόγων».³⁶⁰ Μάλιστα, σε σημείωμα που απέστειλε η επιτροπή εξωτερικών ζητημάτων του Λαϊκού Κόμματος προς τη διοικούσα επιτροπή αναλύονται διεξοδικώς οι εδαφικές διεκδικήσεις.³⁶¹ Οι εδαφικές αξιώσεις τη Ελλάδας διαιρούνται σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία απαρτίζεται από εδαφικές διεκδικήσεις που στηρίζονται κυρίως σε εθνολογικά κίνητρα και συμπεριλάβει τις ελληνικές αξιώσεις επί της Βορείου Ηπείρου, της Κύπρου και των Δωδεκανήσων.³⁶² Η δεύτερη

οποίο αφορούσε στη σφαίρα των «εκ λόγων ασφαλείας διεκδικήσεών μας». Βλ. Αρχείο Κων/νου Τσαλδάρη, φ. 10 (υπ. 3), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

³⁶³ Ibid.

³⁶⁴ Όσον αφορά στη δεύτερη περίπτωση της ελάχιστης συνοριακής διαρρύθμισης των βορειοανατολικών συνόρων της χώρας, την πρόταση του Στράτου αντιπαρέρχονταν η πρόταση του Χατζηπάνου, σύμφωνα με την οποία αξιωνόταν η απόδοση στην Ελλάδα ολόκληρης της περιοχής των βορείων και ανατολικών αντερεισμάτων της Ροδόπης με αρκετή μάλιστα ενδοχώρα. Η συγκεκριμένη περιοχή κρινόταν μεγάλης σημασίας εξαιτίας των τεράστιων δασικών της εκτάσεων. Αυτόθι.

κατηγορία εδαφικών διεκδικήσεων καλύπτεται από την επιτακτική ανάγκη της εξασφάλισης «στρατηγικής ασφάλειας» στη χώρα. Πρόκειται για έναν ευρύ κατάλογο συνοριακών διαρρυθμίσεων που καλύπτουν τα βορειοανατολικά, τα βόρεια, τα βορειοδυτικά και τα ανατολικά σύνορα της χώρας. Εισηγητής των συγκεκριμένων διαρρυθμίσεων ήταν ο κ. Στράτος. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις προτάσεις του οι διεκδικούμενες διαρρυθμίσεις έχουν δύο σκέλη, συμπεριλαμβάνουν μια μέγιστη και μια ελάχιστη διαρρύθμιση. Στην πρώτη περίπτωση, εφόσον οι συνθήκες στο συνέδριο ειρήνης κρίνονταν ευνοϊκές για την Ελλάδα, τότε η διεκδικούμενη συνοριακή μεταβολή για τη βορειοανατολική μεθόριο της χώρας θα ακολουθούσε τη γραμμή του Έβρου. Επρόκειτο για μια περιοχή που εξασφάλιζε στη χώρα συνολική έκταση 90.000 τχλμ. με 800.000 κατοίκους και θα παρείχε τη μέγιστη δυνατή ασφάλεια.

Οι προτάσεις του Στράτου όσον αφορά τις διαρρυθμίσεις στα βορειοανατολικά σύνορα της χώρας περιλάμβαναν και μια εναλλακτική λύση, σε περίπτωση που η πρώτη κρινόταν ουτοπική. Έτσι σε αυτήν την περίπτωση διεκδικούνταν γραμμή «ακολουθούσαν τα υψώματα βορείως και παραλλήλως του ποταμού Άρδα και περικλείουσα την δυτική Ροδόπην, ολόκληρον τον ανατολικόν Όρβηλον μετά της στενωπού της Κρέσνας».³⁶³ Εφόσον εκπληρωνόταν η συγκεκριμένη διεκδίκηση η Ελλάδα θα αύξανε τη γεωγραφική της έκταση κατά 14.000 τχλμ. και τον πληθυσμό της κατά 430.000 κατοίκους. Η ασφάλεια που μπορούσε να εγγυηθεί η συγκεκριμένη διαρρύθμιση κρινόταν σύμφωνα με τον κ.Στράτο ως μερική.³⁶⁴

Στην επόμενη θέση της δεύτερης αυτής κατηγορίας συνοριακών διαρρυθμίσεων που θεμελιώνονταν σε λόγους ασφαλείας, βρίσκονταν οι προτάσεις για τα συνοριακές βελτιώσεις στα βόρεια σύνορα της χώρας. Σε αυτήν την περίπτωση όμως η κατάσταση ήταν περισσότερο περίπλοκη εξαιτίας της καθεστωτικής αλλαγής που τελούνταν στη γειτονική Γιουγκοσλαβία. Παρ' όλες τις δυσχέρειες όμως οι προτάσεις της επιτροπής εξωτερικών του Λαϊκού Κόμματος προέβλεπαν συνοριακές βελτιώσεις και απέναντι στη Γιουγκοσλαβία. Ως προς τη μέγιστη συνοριακή βελτίωση που θα διεκδικούνταν, προτεινόταν η ενσωμάτωση στη χώρα του όρους Πλάσκοβιτς, των

³⁶⁵ Βλ. Αρχείο Κων/νου Τσαλδάρη, φ. 10 (υπ. 3), 1945. Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

Βελεσσών και του όρους Νταμπούνα μέχρι βόρεια της Δίβρης, ήτοι επρόκειτο για μια περιοχή 500.000 κατοίκων που θα ήταν σε θέση να εγγυηθεί για τη μέγιστη στρατηγική ασφάλεια της χώρας. Και στην περίπτωση των βορείων συνόρων της χώρας, το προτεινόμενο σχέδιο συνοριακών βελτιώσεων προέβλεπε και μια ασφαλιστική δικλείδα «ελάχιστης συνοριακής βελτίωσης». Σε αυτήν την περίπτωση αξιωνόταν για την Ελλάδα να ενσωματώσει «ολόκληρον τον ορεινόν όγκο του Ογκράζστεν, την στενωπόν Δεμύρ- Κατού, τους ορεινούς όγκους Κοζτούφ και Μαριάνσκα με κατάληξη επί των υψωμάτων της σημερινής ελληνογιουγκοσλαβικής μεθορίου, ήτοι ολικώς περιοχής 3.500 τχλμ. με περίπου 70.000 κατοίκους».³⁶⁵ Η συγκεκριμένη συνοριακή βελτίωση εξασφάλιζε στη χώρα, σύμφωνα με την έκθεση της επιτροπής εξωτερικών του Λαϊκού Κόμματος, σχετική ασφάλεια, ενώ παρέμενε ανοικτός ο κίνδυνος για την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Η επόμενη συνοριακή βελτίωση που πρότεινε η επιτροπή επικεντρωνόταν στα βορειοδυτικά σύνορα της χώρας, ήτοι την ελληνοαλβανική μεθόριο. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω η διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου από την Αλβανία θεμελιωνόταν σε λόγους ιστορικούς και εθνολογικούς και ενισχυόταν από την κατάληψη της περιοχής για τρίτη φορά μέσα σε ένα τέταρτο αιώνα από τον ελληνικό στρατό το χειμώνα 1940-1. Επομένως, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία όχι μόνο του Λαϊκού Κόμματος, αλλά ολόκληρου του πολιτικού κόσμου, με εξαίρεση τους Κομμουνιστές, οι οποίοι έκαναν λόγο για ένωση της Βορείου Ηπείρου με την Ελλάδα, μετά από την αρχή της αυτοδιάθεσης στον πληθυσμό, επιδιωκόταν η μη συσχέτιση του βορειοηπειρωτικού με το ευρύτερο αλβανικό ζήτημα. Έτσι, σε αυτήν την περίπτωση οι συνοριακές βελτιώσεις που επικαλούνταν η Ελλάδα βασίζονταν σε υποτιθέμενους λόγους συνοριακής ασφάλειας. Και ως προς την προκειμένη περίπτωση, οι προτάσεις της επιτροπής εξωτερικών ζητημάτων του Λαϊκού Κόμματος διαιρούνταν σε μια μέγιστη και μια ελάχιστη συνοριακή βελτίωση. Όσον αφορά στην πρώτη περίπτωση προκρινόταν ο ολοκληρωτικός διαμελισμός του αλβανικού κράτους ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία. Σε αυτήν την περίπτωση ολόκληρος η νότιος Αλβανία μέχρι βόρεια του ποταμού Γενούσου (Σκούμπυ) θα ενσωματωνόταν στην Ελλάδα. Η εναλλακτική εκδοχή της ελάχιστης συνοριακής βελτίωσης προέβλεπε την εκχώρηση στην Ελλάδα των πόλεων

³⁶⁶ Όσον αφορά στη συγκεκριμένη πρόταση της επιτροπής εξωτερικών του Λαϊκού Κόμματος επισυναπτόταν υπόμνημα του Αθηναγένη. Βλ. Αρχείο Κων/νου Τσαλδάρη, φ. 10 (υπ. 3), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή. Κατά πάσα πιθανότητα πάντως οι συγκεκριμένες προτάσεις του Λαϊκού Κόμματος για τη διατύπωση εδαφικών αξιώσεων απέναντι στην Τουρκία πρέπει να έγιναν πριν τις 20 Αυγούστου του '45, οπότε ο Δραγούμης ανακοίνωσε ενώπιον της συνταγματικής επιτροπής για τα εξωτερικά ζητήματα τις απόψεις για τις εθνικές διεκδικήσεις που θα έπρεπε να αξιώσει η Ελλάδα στο συνέδριο ειρήνης. Να υπενθυμίσουμε, ότι σύμφωνα με το Δραγούμη, οι προτάσεις του οποίου αποτέλεσαν καθοδηγητική γραμμή για τα εδαφικά αιτήματα που θα εξέφραζε η ελληνική αντιπροσωπεία στο συνέδριο το επόμενο καλοκαίρι, η Ελλάδα δε θα έπρεπε να εκφράσει καμμία εδαφική διεκδίκηση εις βάρος της Τουρκίας. Βλ. σ. 97 της παρούσης.

³⁶⁷ *Ελευθερία*, 17/11/1945.

³⁶⁸ Για τη σύσταση της κυβέρνησης Σοφούλη βλ. Ηλία Νικολακόπουλου, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 59.

³⁶⁹ *Ριζοσπάστης*, 23/11/1945.

Αργυροκάστρου, του Τεπελενίου, της Χειμάρδας και τμήμα της επαρχίας της Κορυτσάς με δυνατότητα τροποποίησης υπέρ της Αλβανίας.

Στην επόμενη και τελευταία θέση βρίσκονταν οι συνοριακές βελτιώσεις που θα ζητούσε η Ελλάδα ως προς τα ανατολικά της σύνορα. Επρόκειτο για συνοριακές διαρρυθμίσεις, τις οποίες θα απαιτούσε η Ελλάδα σε περίπτωση που το συνέδριο αποφάσιζε υπέρ αφ' ενός μιας ριζικής μεταβολής του εδαφικού καθεστώτος της Τουρκίας και αφ' ετέρου της διεθνοποίησης των Στενών.³⁶⁶

Στις 17 Νοεμβρίου του '45 η *Ελευθερία* κυκλοφορεί με κύριο άρθρο αναφορικά με το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος. Σύμφωνα με την *Ελευθερία* το Λαϊκό Κόμμα χρησιμοποιεί ως προμετωπίδα την επίκληση στις εθνικές διεκδικήσεις της χώρας για να καλύψει τη δυσχερή οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας. «Ως γνωστόν, ούτε η Β. Ήπειρος, ούτε τα Δωδεκάνησα, ούτε η Κύπρος διεκδικούνται διά να λύσουν το οικονομικόν μας πρόβλημα. Διεκδικούνται διότι κατοικούνται από Έλληνες. Διότι μας ανήκουν ιστορικώς και εθнологικώς. Οικονομικώς δεν πρόκειται να λύσουν κανένα από τα ζητήματά μας. Πολύ ολιγώτερον η στρατηγική βελτίωσις των συνόρων μας προς την Βουλγαρίαν, την οποίαν επίσης δικαίως διεκδικούμεν. Το Λαϊκόν Κόμμα, εν τούτοις, «θεωρεί την ικανοποίησιν των εθνικών διεκδικήσεων ως την απαραίτητον προϋπόθεσιν της οικονομικής ανασυγκροτήσεως και της ριζικής επιλύσεως του κοινωνικού προβλήματος της χώρας». Ωσάν να επρόκειτο να μας χορηγηθή κενή ανθρώπων η Ουκρανία...».³⁶⁷

Η νέα κεντρικά κυβέρνηση Σοφούλη που αναλαμβάνει τα καθήκοντά της στις 22 Νοέμβρη του '45,³⁶⁸ ύστερα από μια μηνιαία κυβερνητική κρίση, λαμβάνει την ανοχή του ΚΚΕ και του πολιτικού συνασπισμού του ΕΑΜ.³⁶⁹ Μια βδομάδα μετά όμως από την ορκωμοσία της το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ εξαπολύει κατηγορίες προς την κυβέρνηση για προσανατολισμό προς τα δεξιά. Συγχρόνως τονίζει ότι η μοναδική

³⁷⁰ Ριζοσπάστης, 29/11/1945.

³⁷¹ Ριζοσπάστης, 12/12/1945.

³⁷² Ριζοσπάστης, 5/12/1945. Βλ. επίσης Γιώργου Σεφέρη, *Πολιτικό Ημερολόγιο Β΄*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1985, σ. 65-72 και 137-174 και Γρ. Δαφνή, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος*, Αθήνα 1970, σ. 364.

³⁷³ Αρχείο Αλέξανδρου Μυλωνά, φ.6, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας.

³⁷⁴ Ο.π.

³⁷⁵ Αρχείο Αλέξανδρου Μυλωνά, φ.6, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας.

λύση που θα μπορούσε να δοθεί για να εξομαλυνθεί η πολιτική κατάσταση θα ήταν η διεύρυνση του κυβερνητικού σχηματισμού με μέλη του εαμικού συνασπισμού.³⁷⁰ Στις 11/12/1945 ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ απέσυρε την ανοχή του προς την κυβέρνηση Σοφούλη.³⁷¹

Κύριο και μοναδικό έργο της κυβέρνησης Σοφούλη ήταν η εξαγγελία για την διενέργεια εκλογών στις 31 Μαρτίου του 1946, ενώ η διενέργεια του δημοψηφίσματος αναβλήθηκε αρχικά για το Μάρτιο του 1948.³⁷²

Στις 15 Νοεμβρίου του 1945 ο Αλέξανδρος Μυλωνάς, αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος που συμμετείχε στην κυβέρνηση Σοφούλη με έναν υπουργό και έναν υφυπουργό συνέταξε έκθεση προς τον υφυπουργό εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας, Έκτορα Μακ Νηλ.³⁷³ Στην έκθεσή του ο Μυλωνάς εφιστούσε την προσοχή του Μακ Νηλ στην κακή επίδραση που έχει το εξωτερικό ζήτημα στην ψυχοσύνθεση του ελληνικού λαού. «Ο ελληνικός λαός αισθάνεται σήμερα ότι η θαυμάσια πολεμική του προσπάθεια έχει ξεχαστεί από τους Συμμάχους. Πρώην δορυφόροι του Άξονος ευνοούνται πρόωρα και πριν να ενοποιηθεί η ταλαιπωρημένη αυτή χώρα», σημείωνε ο Μυλωνάς.³⁷⁴ Στη συνέχεια της έκθεσής του, ο αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος ανέπτυξε λεπτομερώς τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Τα Δωδεκάνησα και η Βόρειος Ήπειρος βρίσκονταν στις δύο πρώτες θέσεις του καταλόγου του Μυλωνά. Στην επόμενη θέση τοποθετούνταν το γενικό και ασαφές αίτημα για «αναθεώρηση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων». Τέλος, ο κατάλογος των εδαφικών αξιώσεων πλαισιωνόταν από την ελπίδα για επιστροφή της Κύπρου στο ελληνικό κράτος. Μάλιστα, ο Μυλωνάς όσον αφορά στη συγκεκριμένη διεκδίκηση επιστρατεύοντας το επιχείρημα που είχε χρησιμοποιήσει ο Τσουδερός την άνοιξη του '41 κατά τη συζήτηση για τον τόπο εγκατάστασης της εξόριστης κυβέρνησης δήλωσε στον Μακ Νηλ: «διά την τύχη της Κύπρου ο ελληνισμός δεν ανησυχεί, έχων εμπιστοσύνη εις τα διαθέσεις της Μεγάλης Βρετανίας και ενθουμούμενος την χειρονομίαν της παραχωρήσεως των Ιονίων νήσων εις την Ελλάδα».³⁷⁵

³⁷⁶ Ριζοσπάστης, 19/12/1945.

³⁷⁷ Βλ. Ole Smith, «Λιτόχωρο: η αρχή του εμφυλίου πολέμου», *Αντί*, τ.χ. 122, 31/03/1979, σ. 30-36. Όσον αφορά στο θέμα της απεικόνισης του επεισοδίου ως η χρονική στιγμή έναρξης του αντάρτικου, ο Γιάννης Γιανουλόπουλος στο *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος, Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ. 256, υπ. 51 παραθέτει ένα πολύ εύστοχο σχόλιο. Ασκεί κριτική στην επικρατούσα αντίληψη που θεωρεί το Λιτόχωρο χρονικό σημείο έναρξης του εμφυλίου, με την αιτιολογία ότι οι εφημερίδες της περιόδου όλων των πολιτικών τάσεων και αποχρώσεων δεν επιβεβαιώνουν την παραπάνω αντίληψη, καθώς αναφέρουν το γεγονός με «ψιλά γράμματα» στην τελευταία, στις περισσότερες περιπτώσεις σελίδα τους. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ο *Ριζοσπάστης*. Τα επεισόδια στο Λιτόχωρο αναφέρονται με «ψιλά γράμματα» στην τελευταία σελίδα της εφημερίδας. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 1/04/1946.

Οι τελευταίες μέρες του '45 στιγματίζονται από την έναρξη της τριμερούς διάσκεψης των υπουργών εξωτερικών στη Μόσχα. Εν μέσω απόσυρσης της ανοχής του προς την κυβέρνηση Σοφούλη, διακηρύξεων για εφαρμογή της μαζικής λαϊκής αυτοάμυνας και καταγγελιών σχετικά με την οργάνωση των εκλογικών καταλόγων, ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ αποστέλλει υπόμνημα στη Μόσχα, στο οποίο μεταξύ άλλων αξιώνει την ικανοποίηση των εθνικών δικαιών της χώρας.³⁷⁶

Από τις εκλογές του Μαρτίου του '46 στη συνδιάσκεψη ειρήνης

Το έτος 1946 αποτελεί μια κρίσιμη καμπή στην ταραγμένη και πλούσια εξελίξεων για την Ελλάδα δεκαετία του '40. Είναι το έτος που διενεργήθηκαν οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές και το δημοψήφισμα που επανέφερε το καθεστώς της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Επιπλέον, αποτελεί για πολλούς ιστορικούς έτος έναρξης της εμφύλιας σύγκρουσης, λαμβάνοντας ως αφετηρία του εμφυλίου πολέμου είτε την επίθεση στο Λιτόχωρο που σημειώθηκε την παραμονή των εκλογών είτε την απόφαση της 2^{ης} ολομέλειας του ΚΚΕ το Φλεβάρη του '46.³⁷⁷

Σε διεθνές επίπεδο, είναι η χρονιά που ξεκίνησε και ολοκλήρωσε τις εργασίες της η Συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι. Η τελευταία αυτή εξέλιξη θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στο συγκεκριμένο κεφάλαιο. Στο πλαίσιο αυτό θα ακολουθήσουμε την πορεία που διέγραψε η πρώτη εκλεγμένη από το λαό κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος από το Μάρτη του '46 μέχρι το καλοκαίρι του ίδιου έτους, οπότε λαμβάνει χώρα στο Παρίσι η ειρηνευτική συνδιάσκεψη. Η αρχική αισιοδοξία για την εκπλήρωση των ελληνικών εδαφικών αιτημάτων μεταβλήθηκε γρήγορα σε απογοήτευση για την μη ευόδωση των εθνικών πόθων. Η παραπομπή της Ελλάδας στο συμβούλιο του Ο.Η.Ε, ύστερα από τη σοβιετική καταγγελία το Γενάρη του '46 και την ουκρανική καταγγελία τον Αύγουστο του ίδιου

³⁷⁸ Για μια διεξοδική παρουσίαση του ελληνικού ζητήματος στον Ο.Η.Ε βλ. Βαγγέλη Κουφουδάκη, «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το Ελληνικό Ζήτημα 1946-1952» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε Κρίση*, Ο.π., σ. 487-527.

³⁷⁹ Βλ. Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου, Σπάνια ντοκουμέντα του ΕΑΜ (1944-1947), επιμέλεια Π.Πετρίδης, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1998, σ. 179- 290. Στο παρόν αναδημοσιεύονται μεταξύ άλλων οι τρεις Λευκές Βίβλοι που είχε εκδώσει το ΕΑΜ, την πρώτη το Φεβρουάριο του '45 στα Τρίκαλα και τις άλλες δύο στην Αθήνα τον Ιούνιο και τον Οκτώβριο του '45 αντίστοιχα.

³⁸⁰ Βλ. Γιάννη Γιανουλόπουλου, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος, Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1992. Βλ. επίσης, *Ριζοσπάστης*, 22/01/1946.

³⁸¹ Stephen Xydis, Ο.π., σ. 164-167.

³⁸² *Ριζοσπάστης*, 22/01/1946 και *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σ. 168-171.

³⁸³ *Ριζοσπάστης*, 24/01/1946. Ο τόνος του άρθρου παραμένει προειδοποιητικός μιας «απάντησης» από την πλευρά του ΕΑΜ σε κάθε απόπειρα εκδήλωσης πραξικοπήματος. Αναφέρεται ότι: «οι Άγγλοι κάνουν όλα όσα παίζουν από τα χέρια τους για να δημιουργούν το χάος, την αναρχία, τον εμφύλιο σπαραγμό»...συνεχίζει παρακάτω γράφοντας: «δεν υπάρχει πιο άγιο και πιο ιερό από την εθνική ανεξαρτησία και τη δημοκρατική λευτεριά, και τα δυο θα τα υπερασπίσουμε και θα τα επιβάλλουμε με όλα τα μέσα...απ' όποια πλευρά κι αν χρειαστεί».

έτους περιέπλεε περαιτέρω τα ελληνικά ζητήματα.³⁷⁸ Αλλά στο σημείο αυτό ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

Οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου 1946 διενεργήθηκαν μέσα σε ένα έντονο κλίμα τρομοκρατίας, κύριος στόχος της οποίας ήταν οι δυνάμεις της εαμικής Αριστεράς.³⁷⁹ Το σημαντικότερο κρούσμα λευκής τρομοκρατίας ήταν η κατάληψη της Καλαμάτας στις 20 Γενάρη του '46 από τη συμμορία του Μαγγανά και η εκτέλεση 14 πολιτών.³⁸⁰ Το επεισόδιο στην Καλαμάτα συνέπεσε με την αίτηση που κατέθεσε η Σοβιετική Ένωση στο νεοϊδρυθέν Συμβούλιο Ασφαλείας του Ο.Η.Ε στις 21 Ιανουαρίου του '46. Σύμφωνα με το σοβιετικό κείμενο, η κατάσταση στην Ελλάδα θεωρούνταν απειλητική για τη διεθνή ειρήνη. Επιπλέον, εκφραζόταν βαθιά αποδοκιμασία για την παραμονή των βρετανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, για περισσότερο από ένα χρόνο μετά τη λήξη του πολέμου.³⁸¹

Την επομένη της κατάθεσης του σοβιετικού αιτήματος στον Ο.Η.Ε το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ φιλοξενεί στο πρωτοσέλιδό του απόφαση του Πολιτικού Γραφείου, σύμφωνα με την οποία αποδίδεται η κύρια ευθύνη για τα γεγονότα της Καλαμάτας στους Βρετανούς. Παράλληλα, εκφράζει το αίτημα να γίνει δεκτός ο Πολιτικός Συνασπισμός του ΕΑΜ στην κυβέρνηση και καλεί το λαό σε γενική απεργία και ένοπλο αγώνα, ώστε «να τσακίσει κάθε απόπειρα να επεκταθεί το πραξικόπημα και αλλού!». ³⁸² Δύο μέρες αργότερα, ο *Ριζοσπάστης* κυκλοφορεί με κύριο άρθρο που είχε συντάξει ο ίδιος ο Ζαχαριάδης και το οποίο τιτλοφορούνταν «Εθνική Ανεξαρτησία». ³⁸³ Στο άρθρο ο Ζαχαριάδης χαρακτήριζε την πολιτική της κυβέρνησης Σοφούλη τόσο σε εσωτερικό, όσο και σε εξωτερικό επίπεδο ως «τυχοδιωκτισμό και αγυρτεία» και σημείωνε ότι αυτή επιφύλασσε μεγάλους

³⁸⁴ Ο.π., 24/01/1946.

³⁸⁵ Την έντονη φημολογία για εκδήλωση μοναρχικού πραξικοπήματος που κατακλύζει τα φύλλα του «Ρ» τις τελευταίες μέρες του Γενάρη θα πρέπει να την έχουμε κατά νου όσο πλησιάζουμε προς την 2^η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, σημειώνει ο Ole Smith. Βλ. Ole Smith, *Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική» στο Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 172. Βλ. επίσης Μιχάλης Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα: Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*. Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2006.

³⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 12/02/1946.

³⁸⁷ Βλ. Ηλία Νικολακόπουλου, Ο.π., σ. 61.

³⁸⁸ *Ριζοσπάστης*, 8/02/1946.

³⁸⁹ *Το Βήμα*, 19/03/1946.

κινδύνους για τη βαλκανική και ευρωπαϊκή ειρήνη. Στη συνέχεια, αναφερόμενος στο σοβιετικό αίτημα προς τα Ηνωμένα Έθνη ισχυριζόταν ότι ενδιέφερε σε μεγάλο βαθμό τη χώρα, καθώς ερχόταν ως υπερασπιστική γραμμή της εθνικής της ανεξαρτησίας. Στο ίδιο φύλλο, η κεντρική επιτροπή του πολιτικού συνασπισμού του ΕΑΜ με τηλεγράφημά της προς το Προεδρείο της Συνέλευσης και το Συμβούλιο Ασφαλείας του Ο.Η.Ε δήλωνε, ότι την ίδια ώρα που τα Ηνωμένα Έθνη αγωνίζονται για την θεμελίωση της ειρήνης και της ασφάλειας εντός δημοκρατικών πλαισίων στον ελεύθερο κόσμο, η Ελλάδα βρίσκεται ακόμα υπό ξενική κατοχή, η ανεξαρτησία της καταλύεται και το καθεστώς της είναι πλήρως αντιδημοκρατικό.³⁸⁴

Τις τελευταίες μέρες του Ιανουαρίου του '46 οι σελίδες του *Ριζοσπάστη* κατακλύζονται από προειδοποιήσεις για τυχόν εκδήλωση μοναρχικού πραξικοπήματος.³⁸⁵ Τον επόμενο μήνα το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ αρχίζει να δημοσιεύει άρθρα σχετικά με τις επερχόμενες εκλογές του Μαρτίου.³⁸⁶ Το καθεστώς άκρατης τρομοκρατίας που υφίσταται η εαμική αριστερά σε συνδυασμό με την προβληματική σύνταξη των εκλογικών καταλόγων, η οποία με τον τρόπο που είχε τελεστεί δεν προσέφερε καμία εγγύηση για την αποτροπή του ενδεχομένου διπλοψηφιών (ή και πολυψηφιών)³⁸⁷ καθιστούσαν την επερχόμενη εκλογική διαδικασία σε παρωδία προς όφελος των μοναρχικών κομμάτων. Στις 8 Φεβρουαρίου ο *Ριζοσπάστης* δημοσιεύει κοινή απόφαση της ΚΕ του ΕΑΜ και των Αριστερών Φιλελευθέρων, στην οποία διαμαρτύρονται για τις συνθήκες τέλεσης των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών, αιτούνται δίμηνης αναβολής τους και απειλούν με αποχή σε περίπτωση που δεν ικανοποιηθούν τα αιτήματά τους.³⁸⁸ Ανάλογα αιτήματα αναβολής των εκλογών κατέθεσαν επίσης τα κόμματα του Κέντρου, καθώς και ο ίδιος ο Σοφούλης.³⁸⁹ Η επιμονή όμως Λονδίνου και Ουάσινγκτον στο αμετάθετο των

³⁹⁰ Το Βήμα, 10/03/1946, Ελευθερία, 11/03/1946.

³⁹¹ Βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σ. 172-184 και *Ριζοσπάστης*, 17/02/1946. Στο συγκεκριμένο φύλλο δημοσιεύεται άρθρο του Καραγιώργη. Για την αρθρογραφία του Καραγιώργη στο *Ριζοσπάστη* την περίοδο 1946-7 βλ. επίσης, Κώστα Καραγιώργη, *Δημοκράτες χωρίς Δημοκρατία, Τα μοιραία χρόνια 1946-47*, Επιμέλεια Θανάσης Καρτερός, Εκδόσεις Προσκήνιο, 2005.

³⁹² Βλ. Heinz Richter, «Η Δεύτερη Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ και η απόφαση για Εμφύλιο» στο *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-49*, επιμέλεια L.Baerentzen, Γ. Ιατρίδη και Ole Smith, Εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 185-194 και Γιάννη Ο. Ιατρίδη, «Εμφύλιος Πόλεμος 1945-1949, Εθνικοί και Διεθνείς Παράγοντες» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940, Ένα Έθνος σε κρίση*, επιμέλεια Γ. Ιατρίδη, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 341-382, στο οποίο η απόφαση της 2^{ης} ολομέλειας χαιρετίζει «τη μεταβατική φάση» ανάμεσα στην αυτοάμυνα/απρογραμμάτιστη εξέγερση και την προγραμματισμένη εξέγερση (1947-1949).

³⁹³ Βλ. Μήτσου Παρτσαλίδη, *Η διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα 1978, σ. 199.

ελληνικών εκλογών οδήγησε πολλά στελέχη της κυβέρνησης Σοφούλη σε παραίτηση.³⁹⁰

Η 2^η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ που λαμβάνει χώρα στο διάστημα 12-15 Φλεβάρη του 1946 αποφάσισε αποχή από τις προγραμματισμένες εκλογές του Μαρτίου με την αιτιολογία ότι οι διαμορφωμένες συνθήκες απέκλειαν τη διενέργεια λεύτερων εκλογών.³⁹¹ Η συγκεκριμένη ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ έχει γίνει αντικείμενο πολλών διενέξεων με ζητούμενο το αν άνοιξε πράγματι το δρόμο προς την ένοπλη σύγκρουση.³⁹²

Τελικά οι εκλογές έγιναν την προκαθορισμένη ημερομηνία, 31 Μαρτίου 1946, με απλή αναλογική. Η αποχή της Αριστεράς και της Κεντροαριστεράς δεν άφηνε περιθώρια για τυχόν αμφισβήτηση της τελικής επικράτησης των βασιλικών κομμάτων. Το έντονα πολωμένο κλίμα μέσα στο οποίο διενεργήθηκαν οι πρώτες μεταπολεμικές εκλογές ήταν χαρακτηριστικό του νέου διπολικού κόσμου που ανέτειλε μέσα από τα συντρίμια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Η ανοχή που επέδειξε ο κεντρώος χώρος απέναντι στις διώξεις εις βάρος του εαμικού κόσμου και τελικά η συμπόρευση στο ενιαίο μπλοκ της εθνικοφροσύνης συνέβαλε καταλυτικά στη διολίσθηση προς την εμφύλια σύγκρουση. Μέρος της ευθύνης ανήκει και στον πολιτικό συνασπισμό του ΕΑΜ με προεξάρχων παράγοντα το ΚΚΕ εξαιτίας της απόφασης για αποχή από τις εκλογές, παρά την αντίθετη συμβουλή της Μόσχας που δόθηκε το Γενάρη του '46 στον Μήτσο Παρτσαλίδη, μέλος του ΠΓ του ΚΚΕ και επικεφαλής της αντιπροσωπείας του ΕΑΜ που μετέβη στην ΕΣΣΔ.³⁹³

Αξιοσημείωτο ενδιαφέρον στο πλαίσιο της πρώτης μεταπολεμικής εκλογικής διαδικασίας παρουσιάζει το ιδιαίτερο βάρος που έδιναν οι κομματικοί σχηματισμοί στην επίκλησή στους εθνικούς πόθους της χώρας. Η ταυτόχρονη υποβάθμιση του κοινωνικού απέναντι στο εθνικό υπήρξε το χαρακτηριστικό γνώρισμα των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών και απηχούσε την προσπάθεια του εθνικόφρονος χώρου να

³⁹⁴ Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

³⁹⁵ Ο.π.

³⁹⁶ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

³⁹⁷ Για το ίδιο θέμα βλ. σ. 98 της παρούσης και υπ. 340.

³⁹⁸ Την ίδια θέση είχε υποστηρίξει ο Δραγούμης τον Αύγουστο του '45 ενώπιον της συνταγματικής επιτροπής για τις εξωτερικές υποθέσεις. Βλ. σ. 96-98 της παρούσης.

³⁹⁹ Μεταξύ των εδαφικών διεκδικήσεων που προέβαλε το ΚΚΕ τοποθετούνταν και η ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, καθώς και η διεκδίκηση της ανατολικής Θράκης. Οι παραπάνω διεκδικήσεις του ΚΚΕ είχαν σαν αποτέλεσμα να κατηγορηθεί το Κόμμα από τους αντιπάλους του με το επιχείρημα, ότι προσπαθούσε να προκαλέσει τριβές μεταξύ της Ελλάδας και των συμμάχων της από το δυτικό στρατόπεδο. Βλ. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών 2000, σ. 126. Όσον αφορά στη διατύπωση των παραπάνω διεκδικήσεων από το ΚΚΕ βλ. Γιάννη Πετσόπουλου, Ο.π., σ. 24-25.

απομονώσει πολιτικά την εαμική αριστερά, μολονότι η τελευταία σε κάθε ευκαιρία έσπευδε να δηλώνει την προσήλωσή της στα εθνικά δίκαια των Ελλήνων και τον πατριωτικό τους χαρακτήρα.

Στις 16 Μαρτίου του '46 ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης σε λόγο του στα εγκαίνια του Κέντρου Αθηνών συνδέει την επιβίωση της Ελλάδας ως ελεύθερο κράτος,

αντάξιο της ιστορικής της αποστολής με το εκλογικό αποτέλεσμα της 31^{ης} Μαρτίου 1946.³⁹⁴ Στην πορεία της ομιλίας του αναφέρθηκε στις εθνικές διεκδικήσεις της χώρας. Στις δύο πρώτες θέσεις του καταλόγου του τοποθετούνταν η Βόρειος Ήπειρος και τα Δωδεκάνησα. Σύμφωνα με τον Τσαλδάρη, η μέχρι τώρα προώθηση των εθνικών θεμάτων κρινόταν πλημμελώς και κακώς.³⁹⁵ Στη συνέχεια, ο Τσαλδάρης αξίωσε συνοριακές βελτιώσεις τόσο απέναντι στη Βουλγαρία, όσο απέναντι και στη Γιουγκοσλαβία. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στις διαρρυθμίσεις στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο, ο Τσαλδάρης τόνισε: «*Η Ελλάς δε ζητεί βουλγαρικά εδάφη. Ζητεί [...] ασφάλειαν των συνόρων της. Περιώρισε τας αξιώσεις της διά την χάραξιν μιας συνοριακής γραμμής παρεχούσης στοιχειώδη ασφάλειαν και εγγύησιν από πάσης μελλοντικής εισβολής*».³⁹⁶ Ως το πιο αδύναμο από άποψη συνοριακής ασφάλειας τμήμα του ελληνικού κράτους παρουσιαζόταν η περιοχή μεταξύ Ξάνθης – Κομοτηνής, «*η αβαθεστέρα ζώνη του ελληνικού εδάφους μεταξύ θαλάσσης και συνόρων*».³⁹⁷ Στην τέταρτη θέση του καταλόγου του, ο Τσαλδάρης υποστήριζε, σε αντιστοιχία με τον Δραγούμη³⁹⁸, την καλλιέργεια μιας σχέσεως φιλίας με το τουρκικό γειτονικό κράτος. Κατά συνέπεια, απέρριπτε τη διατύπωση εδαφικών αξιώσεων (παρ. ανατολική Θράκη) απέναντι στην Τουρκία.³⁹⁹ Τέλος, όσον αφορά στην ελληνική διεκδίκηση επί της Κύπρου, ο Τσαλδάρης προέτεινε το επιχείρημα, ότι αυτή δεν θα πρέπει να αποτελέσει διεκδίκηση, αλλά αντικείμενο φιλικού διακανονισμού. Στην

⁴⁰⁰ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴⁰¹ Βλ. ενδεικτικά *Ελληνικόν Αίμα*, 24/03/1946 και *Βραδυνή*, 25/03/1946. Βλ. προεκλογική αφίσσα του Λαϊκού Κόμματος, όπως παρατίθεται στο Ηλία Νικολακόπουλου, Ο.π., σ. 69.

⁴⁰² Βλ. *Το Φως*, 1/04/1946.

⁴⁰³ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

ίδια ομιλία, ο Τσαλδάρης υπενθύμισε στο ακροατήριό του, ότι η ψήφος που πρόκειται να δώσουν την 31^η Μάρτη δε θα είναι κομματική, αλλά εθνική.⁴⁰⁰

Η διεξαγωγή της πολιτικής αντιπαράθεσης με όρους αμιγώς εθνικούς, και όχι κοινωνικούς και πολιτικούς αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών.⁴⁰¹ Η Ελλάδα απεικονιζόταν με γλαφυρό τρόπο να κινδυνεύει από την πλημμυρίδα του κομμουνισμού, η οποία στο εσωτερικό της χώρας εμφανιζόταν υπό το προσώπείο του εαμβουλαγάρικου ΚΚΕ. Την επομένη των εκλογών η εφημερίδα *Φως* κάνει λόγο στο πρωτοσέλιδό της για τις βόρειες επαρχίες της επικράτειας, οι οποίες ενθουσιωδώς και με συμπαγή τρόπο εξεδήλωσαν την προτίμησή τους προς το Λαϊκό Κόμμα.⁴⁰² Στο κύριο άρθρο η ίδια εφημερίδα παραβάλλει την εκλογική διαδικασία της 31^{ης} Μάρτη σε μια μάχη για τη σωτηρία της Ελλάδας. Κατά συνέπεια, η αποχή από την εκλογική διαδικασία μεταφραζόταν αυτομάτως ως αντεθνική πράξη.

Λιγότερο από μια βδομάδα πριν από την ημέρα των εκλογών ο Τσαλδάρης πραγματοποιούσε προεκλογική ομιλία στην Τρίπολη.⁴⁰³ Το διακύβευμα των εκλογών είναι η προάσπιση των εθνικών διεκδικήσεων. Κορωνίδα του ελληνικού πολιτεύματος τοποθετείται ο βασιλιάς, ο οποίος αναβαπτίζεται σε «σημαιοφόρο της εθνικής ενότητας», ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζεται ως θεματοφύλακας των εθνικών πόθων του ελληνισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το Λαϊκό Κόμμα παρουσιάζεται διά στόματος Τσαλδάρη ως εγγυητής της δημόσιας και ατομικής ιδιοκτησίας. Η βιασύνη του Τσαλδάρη να υπερασπίσει την αρχή του αστικού καθεστώτος, προκειμένου να μειώσει τον βασικό κοινωνικό του αντίπαλο, το ΕΑΜ, στα μάτια του ελληνικού λαού χαρακτηρίζεται ανώφελη, λαμβάνοντας υπ' όψη την απόφαση που έχει λάβει ο προεξάρχων παράγοντας του ΕΑΜ, το ΚΚΕ, ήδη από τα μέσα του Φλεβάρη, για αποχή από τις εκλογές.

Η τελική επικράτηση της *Ηνωμένης Παράταξης Εθνικοφρόνων* (55,16%/ 260 έδρες), κορμός της οποίας ήταν το Λαϊκό Κόμμα, δεν αποτέλεσε παρά μια απλή επιβεβαίωση των μέχρι τότε προβλέψεων. Τη δεύτερη θέση κατέλαβε η *Εθνική Πολιτική Ένωση* των Σοφοκλή Βενιζέλου, Γεωργίου Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου (19,68%/ 68 έδρες). Στην τρίτη θέση βρέθηκε το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* υπό τον

⁴⁰⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος, Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία 1945-1963*, Ο.π., σ. 249. Ενώ εκτενέστερες αναλύσεις για τις εκλογές του '46 στο Ηλία Νικολακόπουλου, *Ibid.*

⁴⁰⁵ Μέχρι την ανάδειξη του Τσαλδάρη στην ηγεσία του Λ.Κ. τη διεύθυνση του κόμματος είχε αναλάβει τετραμελής διοικούσα επιτροπή υπό τους Κ.Τσαλδάρη, Ι. Θεοτόκη, Π. Μαυρομιχάλη και Στ. Στεφανόπουλο. Βλ. Σπύρου Μαρκεζίνη, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμ. Β', Αθήνα 1994, σ. 105-109. Δεδομένου του γεγονότος, ότι ο Τσαλδάρης, ουσιαστικός νικητής των εκλογών της 31^{ης} Μάρτη, δεν είχε αναδειχθεί ακόμα στην ηγεσία του κόμματος, στις 4 Απριλίου σχηματίστηκε προσωρινή κυβέρνηση από τον δικαστικό Παναγιώτη Πουλίτσα και με συμμετοχή ηγετικών στελεχών της Η.Π.Ε. Βλ. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Ο.π., σ. 120.

⁴⁰⁶ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴⁰⁷ Ο Α.Δ. Λιβαδεύς, ο οποίος μας είναι ήδη γνωστός εξαιτίας της συμβολής τους στην εκδοτική παραγωγή της περιόδου αναφορικά με το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων του ελληνισμού, έχει απευθύνει κι άλλες επιστολές προς τον Τσαλδάρη.

⁴⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά, *Ριζοσπάστης*, 16/04/1946, 23/05/1946.

⁴⁰⁹ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Μιχάλη Λυμπεράτου, «Το ιδεολογικό υπόστρωμα του εμφυλίου πολέμου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 34, 2001, σ. 201, υπ. 26.

⁴¹⁰ *Εστία*, 9/05/1946.

⁴¹¹ *Ελευθερία*, 8/05/1946.

Θεμιστοκλή Σοφούλη (14,39%/ 48 έδρες), ενώ την τέταρτη θέση κατέλαβε το *Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος του Ναπολέοντος Ζέρβα* (5,96%/ 20 έδρες).⁴⁰⁴

Στις 18 Απριλίου του 1946 ο Τσαλδάρης μετά από την επίσημη εκλογή του στην ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος σχημάτισε κυβέρνηση αποκλειστικά από στελέχη της Ηνωμένης Παρατάξεως Εθνικοφρόνων.⁴⁰⁵ Στις 3 Απριλίου, πριν ακόμα από το σχηματισμό κυβέρνησης, ο Τσαλδάρης δέχεται συγχαρητήρια επιστολή από την Ένωση Βορείων Ελλήνων για την επικράτησή του στις εκλογές της 31^{ης} Μάρτη.⁴⁰⁶ Μάλιστα, στην επιστολή οι Λιάμπεης και Λιβαδεύς που την υπογράφουν εκφράζουν στον Τσαλδάρη την παράκληση, να εκπροσωπηθεί η Βόρειος Ελλάς με την «προσήκουσα αναλογία πληθυσμού» κατά τις εργασίες της κυβέρνησης για τη σύσταση του Υπουργικού Συμβουλίου.⁴⁰⁷

Στο μεταξύ, την άνοιξη και το καλοκαίρι του '46 οι συγκρούσεις εντάθηκαν. Ο *Ριζοσπάστης* από τις σελίδες του αναφέρεται σε πολλαπλά περιστατικά αυτοάμυνας. Το ενδιαφέρον στοιχείο που ξεχωρίζει είναι η παράλληλη αναφορά στο σύνθημα της συμφιλίωσης.⁴⁰⁸ Λίγο νωρίτερα, απόσπασμα από δελτίο εσωτερικής καταστάσεως του μηνός Μαρτίου απευθύνεται γενικώς στους αριστερούς αποκαλώντας τους «αναρχικούς».⁴⁰⁹

Η πρώτη επέτειος της λήξης του πολέμου γίνεται δεκτή με επευφημίες από τον αθηναϊκό Τύπο και ελπίδες για την ικανοποίηση των εθνικών οραμάτων του Έθνους.⁴¹⁰ Στο φύλλο της 8^{ης} Μάη του '46 η *Ελευθερία* εορτάζοντας την πρώτη επέτειο λήξης του πολέμου, αναφέρεται στην απόδοση των

Δωδεκανήσων στην Ελλάδα που αποφάσισε η τετραμελής διάσκεψη ειρήνης
στο Παρίσι.⁴¹¹

⁴¹² *Ελευθερία*, 5/05/1946.

⁴¹³ Στο ίδιο.

⁴¹⁴ *Ριζοσπάστης*, 18/06/1946.

⁴¹⁵ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 16/05/1946. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴¹⁶ Ibid.

⁴¹⁷ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 17/05/1946. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

Στις 5 Μαΐου του '46 ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ δημοσιεύει ανακοίνωση του αναφορικά με το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων.⁴¹² Σύμφωνα με την ανακοίνωση, τα κόμματα που στελέχωναν τον εαμικό συνασπισμό διακήρυσσαν την αντίθεσή τους προς οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση στρεφόταν κατά της ακεραιότητας του ελληνικού κράτους και διατύπωναν για μια ακόμα φορά την συμφωνία τους στη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, των Δωδεκανήσων, της Κύπρου, της ανατολικής Θράκης και της ασφαλιστικής διαρρύθμισης των ελληνοβουλγαρικών συνόρων.⁴¹³ Η επανεμφάνιση όμως την ίδια περίοδο Σλαβομακεδόνων ανταρτών στο ελληνικό έδαφος έθετε θέμα ανάμιξης της Γιουγκοσλαβίας και περιέπλεκε περαιτέρω την ήδη πολωμένη εσωτερική κατάσταση.

Η διαβεβαίωση του ίδιου του Ζαχαριάδη για απουσία οποιαδήποτε σύμπραξης μεταξύ ΚΚΕ και ΝΟΦ σε ομιλία του στη Θεσσαλονίκη στις 17 Ιουνίου του '46 δεν εισακούστηκε.⁴¹⁴

Μέσα στο κλίμα των έντονων συγκρούσεων και πολιτικού χάους, που δεν κατάφεραν να επιλύσουν οι εκλογές της 31^{ης} Μάρτη κυρίαρχο θέμα στη νέα βουλή ήταν οι εθνικές διεκδικήσεις και η οργάνωση της παρουσίας τους στο επικείμενο συνέδριο ειρήνης. Στις 16, 17 και 18 Μαΐου θέμα συζήτησης στις συνεδριάσεις της Βουλής είναι μεταξύ άλλων και το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων. Στις 16 Μαΐου ο Παπανδρέου διατυπώνει την πρόταση για κατάρτιση ψηφίσματος, το οποίο θα περιλαμβάνει όλα τα εθνικά αιτήματα της χώρας.⁴¹⁵ Οι βουλευτές Ι. Πολίτης και Α. Καλλίας από τους Βενιζελικούς Φιλελεύθερους και το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα αντίστοιχα συμφωνούν με την πρόταση του Παπανδρέου, ενώ ο βουλευτής Ι. Σίδερης αξιώνει πλήρη εθνική αποκατάσταση, αλλά και πλήρη οικονομική ανόρθωση της χώρας.⁴¹⁶ Στην κοινοβουλευτική συνεδρίαση της 17^{ης} Μαΐου ο Τσαλδάρης χαρακτηρίζοντας ως απλή την εξωτερική πολιτική της χώρας συμπυκνώνει τα εθνικά αιτήματα στην «απόδοση εις την πατρίδα των ελληνικότατων επαρχιών της Βορείου Ηπείρου και των Δωδεκανήσων».⁴¹⁷ Στο λόγο του ο Τσαλδάρης αποσαφήνισε την μεταπολεμική θέση της Ελλάδας στο διεθνές στερέωμα και επέδωσε μεγάλη σημασία

⁴¹⁸ Αυτόθι και βλ. επίσης Stephen Xydis, Ο.π., σ. 196.

⁴¹⁹ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 18/05/1946. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴²⁰ Η διεκδίκηση της ανατολικής Ρωμυλίας ερχόταν σε κατάφωρη αντίθεση με το πρόγραμμα εθνικών διεκδικήσεων που είχε κοινοποιήσει ο Δραγούμης στη συνταγματική επιτροπή εξωτερικών υποθέσεων τον Αύγουστο του προηγούμενου χρόνου. Αντιθέτως, η εδαφική αξίωση επί της ανατολικής Ρωμυλίας αποτελούσε κοινό τόπο σχεδόν όλων των προσούρων της εκδοτικής παραγωγής της περιόδου και βασιζόταν τόσο σε εθνολογικά και ιστορικά κριτήρια, όσο και σε οικονομικούς και χωρονομικούς παράγοντες.

⁴²¹ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 18/05/1946. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴²² Ο Αλ. Σακελλαρίου υπήρξε αρχηγός και μοναδικός υποψήφιος του Πανελληνίου Εθνικού Κόμματος. Στις εκλογές της 31^{ης} Μάρτη συμμετείχε στην Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων. Βλ. Ηλία Νικολακόπουλου, Ο.π., σ. 69.

⁴²³ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 22/05/1946. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

στον μεσογειακό προσανατολισμό της χώρας ως ναυτική δύναμη στο πλευρό των μεγάλων δυνάμεων.⁴¹⁸ Το πρόγραμμα εθνικής ολοκλήρωσης και οικονομικής ανόρθωσης του Λαϊκού Κόμματος συμπλήρωνε το ήδη γνωστό πλέον αίτημα για συνοριακή διαρρύθμιση με τη Βουλγαρία, καθώς και το θέμα της Κύπρου, το οποίο βέβαια, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Έλληνα πρωθυπουργού προς καθυσύχαση των πρώην Βρετανών συμμάχων, αποτελούσε ζήτημα φιλικού διακανονισμού και όχι διεκδίκησης. Στην κοινοβουλευτική συνεδρίαση της επόμενης μέρας ο Σοφοκλής Βενιζέλος εξέφρασε το αίτημα να κατοχυρωθεί διά νόμου ο θεσμός της επί των εξωτερικών υποθέσεων επιτροπής «ως αύτη εν τη πράξει ελειτουργήσει παρ' ημίν κατά διαφόρους περιόδους. Αποτελούμενη εκ των διατελεσάντων Πρωθυπουργών και Υπουργών των Εξωτερικών, θα εκκαλείτο να γνωματεύη επί των βασικών κατευθύνσεων της εξωτερικής πολιτικής».⁴¹⁹ Στην ίδια συνεδρίαση ο βουλευτής Θεσσαλονίκης Τζηρίδης εξέφρασε το αίτημα για διεκδίκηση της ανατολικής Ρωμυλίας.⁴²⁰ Στο ίδιο πλαίσιο ο Παπανδρέου εξέφρασε την άποψη, ότι «το έθνος έχει περιορίσει εις το ελάχιστον τας εθνικάς του διεκδικήσεις».⁴²¹

Το ζήτημα για διεκδίκηση ολόκληρης της επαρχίας της Βορείου Θράκης, ήτοι της ανατολικής Ρωμυλίας, θα μονοπωλήσει τον κεντρικό πυρήνα των συνεδριάσεων της Βουλής και στις 22 και 23 Μαΐου. Στις 22 Μαΐου ο Α. Σακελλαρίου που εκπροσωπούσε το Πανελλήνιο Εθνικό Κόμμα⁴²² υποστήριζε, ότι μέχρι σήμερα καμμία κυβέρνηση δεν κατάφερε να διεκδικήσει τα απαράγραπτα δικαιώματα της Ελλάδας.⁴²³ Υιοθετώντας τον άκρατο σωβινισμό που εξέφραζαν στην πλειονότητά τους οι προσούρες με αντικείμενο τα εθνικά δίκαια, ο Σακελλαρίου τονίζει ότι «ότι διά να ικανοποιηθούν σχετικώς τα δίκαια της Ελλάδας πρέπει η συνοριακή γραμμή να

⁴²⁴ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 22/05/1946. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴²⁵ Ο Ηγ. Μπάτζιος υπήρξε αρχηγός του Κόμματος της Πατριωτικής Ενώσεως. Συμμετείχε στην ΗΠΕ με 6 υποψηφίους, από τους οποίους οι 4 ήταν συγκεντρωμένοι στην εκλογική περιφέρεια των Ιωαννίνων με επικεφαλής τον Δημ. Μπότσαρη. Βλ. Ηλία Νικολακόπουλου, Ο.π., σ. 69.

⁴²⁶ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 23/05/1946. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴²⁷ Στο ίδιο.

*αρχίζει από την Αδριατική και να φθάνη μέχρι της Αδριανουπόλεως».*⁴²⁴ Παρατηρούμε, ότι ο επεκτατισμός που εξεδήλωναν πολλοί από τους βουλευτές του πρώτου μεταπολεμικού κοινοβουλίου του '46 βρισκόταν σε κατάφωρη αντίθεση με τις προδιαγεγραμμένες δηλώσεις Βρετανίας και Αμερικής, σύμφωνα με τις οποίες ο πόλεμος για τα Σύμμαχα Έθνη δεν είχε κατακτητικούς σκοπούς.

Στο ίδιο επεκτατικό όραμα όσον αφορά τη διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων του ελληνικού κράτους κινείται και ο βουλευτής Θεσσαλονίκης Ηγ. Μπάτζιος.⁴²⁵ Κατά την παρέμβαση του στην κοινοβουλευτική συνεδρίαση της 23^{ης} Μάη ο Μπάτζιος σημείωνε με γλαφυρό τρόπο: «οι δηλώσεις της κυβέρνησης αναφορικώς ιδία με το ζήτημα της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου κρίνονται από ημάς μετριοπαθείς διότι την στιγμήν κατά την οποίαν οι εχθροί μας ζητούν διέξοδον προς το αιγαίον, πρασιές και προαύλια διά το σπίτι τους, δηλαδή ελληνικά εδάφη θά ήτο ακατανόητον ημείς να ζητούμεν μόνο τα κλειδιά του σπιτιού μας ή την σπονδυλικήν στήλην που ωνειρεύθη ο μεγάλος Βενιζέλος. Η Ανατολική Ρωμυλία κατ' εξοχήν ελληνική επαρχία μας ανήκει και πρέπει να μας αποδοθή».⁴²⁶ Στη συνέχεια της εισήγησής του ο Μπάτζιος, αναφερόμενος στην Κύπρο, εκφράζει με απόλυτη βεβαιότητα, την πεποίθηση ότι η γηραιά Αλβιών θα επαναλάβει τη χειρονομία της Επτανήσου. Στη συνέχεια της κοινοβουλευτικής συνεδρίασης της 23^{ης} Μάη πήρε το λόγο ο βουλευτής Ι. Τίρρης, ο οποίος προς επίρρωση της επιχειρηματολογίας του προλαλήσαντος Μπάτζιου, παρέθεσε δημογραφικά στοιχεία σχετικά με τον ελληνικό πληθυσμό της ανατολικής Ρωμυλίας.⁴²⁷

Το παράδοξο είναι ότι οι παραπάνω επεκτατικές βλέψεις που διατυπώνονται στα μέσα Μαΐου του '46, εκφράζονται αφού προηγουμένως το συμβούλιο των υπουργών των εξωτερικών των συμμαχικών κρατών, το οποίο άνοιξε τον κύκλο των εργασιών από τις 25 Απριλίου, στις 8 Μάη έχει ήδη αποφασίσει υπέρ του αμετάθετου των βουλγαρικών συνόρων. Πιθανότατα οι Έλληνες βουλευτές που εξέφραζαν παρόμοιες διεκδικήσεις βάσιζαν τις ελπίδες τους για ενδεχόμενη ικανοποίηση των ελληνικών αιτημάτων στον όρο, ότι η παραπάνω συμφωνία για τα βουλγαρικά σύνορα δε θα

⁴²⁸ Βλ. *Εθνικός Κήρυξ*, 16/06/1946, όπου παρατίθενται δηλώσεις του Κων/νου Τσαλδάρη όσον αφορά στα εθνικά θέματα. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1^Α), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλ.ή.

⁴²⁹ *Ελευθερία*, 6/06/1946.

⁴³⁰ Για τη νομοθεσία του εμφυλίου πολέμου βλ. συγκεκριμένα Νίκου Αλιβιζάτου, «Καθεστώς έκτακτης ανάγκης και πολιτικές ελευθερίες» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε κρίση*, Ο.π., σ. 383-398.

⁴³¹ *Ελευθερία*, 18/06/1946.

⁴³² *Ριζοσπάστης*, 19/06/1946. Βλ. επίσης το φύλλο της 8^{ης} Ιουνίου, όπου το κύριο άρθρο αναφέρεται στην κατάθεση του νομοσχεδίου για το ψήφισμα. Το πρωτοσέλιδο του «Ρ» έχει ως τίτλο τη φράση «Το φασιστικό ψήφισμα οδηγεί στον εμφύλιο πόλεμο» και υπότιτλο «Η Συμφιλίωση του Λαού θα εξασφαλίσει τη Σωτηρία της Ελλάδας!».

οριστικοποιούνταν, εφόσον προηγουμένως οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Βουλγαρίας δεν είχαν εκφράσει τις απόψεις τους.

Τους πρώτους θερινούς μήνες του '46 το αρχικό ενδιαφέρον γύρω από τα εθνικά ζητήματα της χώρας είχε μετατραπεί ήδη σε ανησυχία, καθώς τόσο η ελληνική κυβέρνηση, όσο και οι διπλωματικοί ακόλουθοι της Ελλάδας στο εξωτερικό άρχισαν να αντιμετωπίζουν με έντονη δυσπιστία τις συνεχιζόμενες, αλλά γενικόλογες, διαβεβαιώσεις των Συμμάχων για εξέταση των εκκρεμών εδαφικών θεμάτων της Ελλάδας στο συνέδριο ειρήνης. Οι διαβεβαιώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού υπέρ της βέβαιης αναγνώρισης των εθνικών ζητημάτων της χώρας, η πραγμάτωση των οποίων επιβάλλεται και από ηθική άποψη, δεν είναι ικανές να μετριάσουν τη δυσαρέσκεια της ελληνικής κοινής γνώμης.⁴²⁸ Στις 6 Ιουνίου η *Ελευθερία* στο κύριο άρθρο αναφέρεται στην άσχημη τροπή που έχουν λάβει τα εθνικά θέματα της χώρας.⁴²⁹ Δεν παραλείπει μάλιστα να επισημάνει με σκληρή και αυστηρή γλώσσα ότι υπεύθυνη για τη διολίσθηση των εθνικών θεμάτων της Ελλάδας είναι η κυβέρνηση Τσαλδάρη, η οποία με την διαλυτική πολιτική της «σπέρνει σπέρματα εμφυλίου πολέμου» και προσπαθεί να διχάσει τον ελληνικό λαό. Κάνει λόγο επίσης για τις χιλιάδες διώξεις που ασκούνται εις βάρος δημοκρατικών πολιτών επειδή συνεργάστηκαν για ένα διάστημα με την άκρα αριστερά. Η πόλωση και εμφυλιοπολεμικό κλίμα εντείνεται ακόμα περισσότερο στα μέσα Ιούνιο του '46 με την εισαγωγή του περιώνυμου Γ' Ψηφίσματος «περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν».⁴³⁰ Στο φύλλο της 18^{ης} Ιουνίου η *Ελευθερία* κάνει λόγο για καταπάτηση των θεμελιωδών ελευθεριών των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα υποστηρίζει ότι τέτοιου είδους ψηφίσματα ωθούν τους πολίτες που θα βασανιστούν να γίνουν «εύκολη λεία διά κάθε ανατρεπτικήν προπαγάνδαν».⁴³¹ Σε αντίθετο κλίμα κινείται το πρωτοσέλιδο του *Ριζοσπάστη* της 19^{ης} Ιουνίου, το οποίο προβάλλει με έντονα κεφαλαία γράμματα το σύνθημα της συμφιλίωσης.⁴³² Όλο τον Ιούνιο το

⁴³³ Για τη μετάβαση του Έλληνα πρωθυπουργού στο Λονδίνο και τις επαφές του με τους ξένους υπουργούς Εξωτερικών στο Παρίσι βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 231-256.

⁴³⁴ Βλ. *Ελευθερία*, 30/06/1946, *Βραδυνή*, 1/07/1946.

δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ καλεί μέσα από τις σελίδες του το λαό σε «συναγερμό κατά της τρομοκρατίας και του ψηφίσματος». Παρ' όλη τη χειροτέρευση της εσωτερικής κατάστασης και την ένταση του αντάρτικου κινήματος με αφετηρία τα επεισόδια της Ποντοκερασιάς ο αγαπημένος τίτλος του *Ριζοσπάστης* των ημερών είναι η «Συμφιλίωση».

Την ίδια μέρα που τέθηκε σε ισχύ το Γ' ψήφισμα ανακοινώθηκε και το ταξίδι του Τσαλδάρη στο Λονδίνο. Πριν μεταβεί ο Έλληνας πρωθυπουργός στη βρετανική πρωτεύουσα παρέμεινε για μερικές μέρες στο Παρίσι, όπου λάμβαναν χώρα οι εργασίες της τετραμελούς ειρηνευτικής διάσκεψης των υπουργών εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων. Κατά τη σύντομη παραμονή του στη γαλλική πρωτεύουσα, ο Τσαλδάρης προέβη σε κατ' ιδίαν συναντήσεις και με τους τέσσερις υπουργούς εξωτερικών ξεκινώντας με τον γάλλο Bidault και τον αμερικανό Byrnes την 1^η Ιουλίου, συνεχίζοντας με τον βρετανό Bevin την επόμενη μέρα, ενώ έκλεισε τον κύκλο των επαφών του με τον ρώσο Molotov στις 4 Ιουλίου.⁴³³ Οι συναντήσεις του Τσαλδάρη με τον βρετανό και τον αμερικανό υπουργό εξωτερικών κινήθηκαν γύρω από τα ζητήματα της κατάρτισης μακροχρόνιου σχεδίου οικονομικής βοήθειας, τη θέση της Ελλάδας στο μεταπολεμικό κόσμο, τις προτεραιότητές της, το καθεστωτικό ζήτημα και τα εθνικά ζητήματα που θα εξετάζονταν στην επικείμενη ειρηνευτική συνδιάσκεψη, η οποία επρόκειτο να ανοίξει τον κύκλο των εργασιών της τον ίδιο μήνα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός δε λησμόνησε να ευχαριστήσει τους ξένους υπουργούς για τη υποστήριξή τους όσον αφορά στο δωδεκανησιακό ζήτημα. Εντούτοις, κατά τη συνάντησή του με τον Bevin δεν παρέλειψε να θίξει το θέμα της αποστολής Ελλήνων υπαλλήλων, οι οποίοι θα τοποθετούνταν σε διοικητικές θέσεις μαζί με τις βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής που ήδη υπήρχαν στο νησί. Η είδηση της μετάβασης του Έλληνα πρωθυπουργού στο εξωτερικό γίνεται δεκτή με επευφημίες από τον αθηναϊκό Τύπο, καθώς αποτυπώνεται στις σελίδες του η ελπίδα για εξομάλυνση της εσωτερικής κατάστασης, αλλά και ο πόθος για ικανοποίηση των εθνικών αιτήματων.⁴³⁴ Στις 14 Ιουλίου, όσο ακόμα ο Τσαλδάρης είναι στο Λονδίνο και συναντάται με πολλούς βρετανούς αξιωματούχους του πολιτικού κόσμου, η *Sunday Times* αφιερώνει χώρο στο πρωτοσέλιδό της για τα ελληνικά εθνικά

⁴³⁵ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴³⁶ Ibid.

⁴³⁷ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴³⁸ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴³⁹ Τις ίδιες απόψεις μεταφέρει και ο υφυπουργός εξωτερικών Φίλιππος Δραγούμης ύστερα από επαφές που είχε με μέλη της αμερικανικής αντιπροσωπείας. Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 270.

ζητήματα και τονίζει τις δυσκολίες που ενδεχομένως θα ανακύψουν στο πλαίσιο της ειρηνευτικής διάσκεψης σχετικά με τον καθορισμό των συνόρων.⁴³⁵

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του προς το Λονδίνο ο Τσαλδάρης λαμβάνει συγχαρητήρια τηλεγραφήματα από τους ομογενείς δωδεκανησίους. Στις 19 Ιουλίου οι δωδεκανήσιοι του Βελγίου αποστέλλουν ψήφισμα στον Έλληνα πρωθυπουργό, στο οποίο εκφράζουν τον αμέτρητο ενθουσιασμό τους για την απελευθέρωση των νησιών και προσδοκούν στην ευόδωση και των υπολοίπων εδαφικών αιτημάτων της χώρας.⁴³⁶ Την ίδια ημέρα ο Έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι Ρ. Ραφαήλ αποστέλλει τηλεγράφημα στο υπουργείο εξωτερικών, στο οποίο σημειώνει ως τελική ημερομηνία έναρξης της ειρηνευτικής συνδιάσκεψης την 29^η Ιουλίου.⁴³⁷ Στο ίδιο κείμενο προσθέτει, ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός θα κληθεί από την ολομέλεια της συνδιάσκεψης να αναπτύξει την επιχειρηματολογία πιθανότατα το αργότερο μέχρι τις 3 ή 5 Αυγούστου.

Τις μέρες αυτές πριν από την έναρξη της συνδιάσκεψης στο Παρίσι η επικοινωνία του Ραφαήλ με το υπουργείο εξωτερικών είναι συνεχής. Στις 20 Ιουλίου ο Ραφαήλ αποστέλλει τηλεγράφημα, στο οποίο αναλύει λεπτομερώς τις απόψεις μελών της αμερικανικής αντιπροσωπείας αναφορικά με τις ελληνικές διεκδικήσεις.⁴³⁸ Όσον αφορά στις διαρρυθμίσεις που αιτούνταν η Ελλάδα στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα οι αμερικανοί θεωρούσαν ότι τα ελληνικά επιχειρήματα δεν ήταν αρκετά πειστικά. Πίστευαν δε, ότι η ενδεχόμενη επέκταση της ελληνικής επικράτειας προς βορρά ήταν πιθανό να προξενήσει νέα ατμόσφαιρα πολέμου μεταξύ των βαλκανικών κρατών.⁴³⁹ Όσον αφορά στην ελληνική διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου, η αμερικανική πλευρά τόνιζε, ότι η περιοχή είχε κατακυρωθεί με τρεις συμβάσεις στο αλβανικό κράτος. Επιπλέον, δεν έδινε σημασία ούτε στα οικονομικά επιχειρήματα που προέβαλε η Ελλάδα προκειμένου να θεμελιώσει το αίτημά της και αντιπαρέτασσε το επιχείρημα, ότι μόνο η Ελλάδα θεωρούσε το αλβανικό κράτος ως εμπόλεμο, την ίδια ώρα που όλα τα υπόλοιπα κράτη είχαν αποδεκτή την κατάσταση του ως θύμα του ιταλικού επεκτατισμού. Κατά συνέπεια, το αλβανικό ζήτημα δε θα περιλαμβανόταν στην ατζέντα του συνεδρίου. Στο τέλος του τηλεγραφήματος ο Ραφαήλ επεσήμανε, ότι μοναδική λύση για να βγει η χώρα από τις συμπληγάδες που θέτουν σε κίνδυνο τα

⁴⁴⁰ Τηλεγράφημα Ραφαήλ προς υπουργείο εξωτερικών, αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴⁴¹ *Ελευθερία*, 21/07/1946.

⁴⁴² Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴⁴³ Ibid. Βλ. επίσης Stephen Xydis, Ο.π., σ. 271, όπου παραθέτει με κάθε λεπτομέρεια το χρονικό της συγκεκριμένης συνάντησης.

εθνικά ζητήματα θα απέβαινε, αν βασιζόταν στο άρθρο 14 της Χάρτας και ήγγειρε το ζήτημα ενώπιον του οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών.⁴⁴⁰ Την 21^η Ιουλίου η *Ελευθερία* σημειώνει στο κύριο άρθρο της την ανικανότητα της κυβέρνησης να διαχειριστεί τα σημαντικά εξωτερικά ζητήματα της χώρας και την καλεί σε παραίτηση.⁴⁴¹

Λιγότερο από μια βδομάδα πριν από την έναρξη των εργασιών της διάσκεψης ο Ραφαήλ στέλνει από το Παρίσι νέα τηλεγραφήματα προς το υπουργείο εξωτερικών, όπου τονίζει, ότι θα πρέπει απαραίτητως να ενημερωθεί ο ελληνικός λαός για τις δυσχέρειες που ενκύπτουν στην προώθηση των εδαφικών αιτημάτων της χώρας, έτσι ώστε να υπάρχει δυνατότητα να αποφευχθεί το αίσθημα της απογοήτευσης από το οποίο θα διακατέχονταν αν τα ζητήματα λάβουν δυσάρεστη τροπή στην πορεία των διαπραγματεύσεων.⁴⁴² Σε άλλο τηλεγράφημα της ίδιας όμως ημέρας ο Ραφαήλ ανακοινώνει στο υπουργείο εξωτερικών το περιεχόμενο της συζήτησης που είχε ο υφυπουργός εξωτερικών Δραγούμης με τον αμερικανό διπλωμάτη Samuel Reber σχετικά με το εκκρεμές για την Ελλάδα βορειοηπειρωτικό ζήτημα.⁴⁴³ Ο Reber αφού άφησε το συνομιλητή του να αναπτύξει τις ελληνικές απόψεις γύρω από το βορειοηπειρωτικό ζήτημα, απάντησε στο Δραγούμη, ότι θα ήταν προτιμότερο να μη θίξει η ελληνική αντιπροσωπεία τη διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου. Στη συνέχεια, ο Δραγούμης εξέθεσε στον αμερικανό συνομιλητή του τους ψυχολογικούς λόγους που βρίσκονται στο παρασκήνιο των εδαφικών αιτημάτων απέναντι στην Αλβανία και τη Βουλγαρία. Η πολύωρη συζήτηση ανάμεσα στους δύο κρατικούς ιθύνοντες έκλεισε έχοντας ως κυρίαρχο γνώρισμα την αμερικανική αντίθεση απέναντι στο εδαφικό αίτημα της Ελλάδας επί της Βορείου Ηπείρου, καθώς και την έντονη αντίθεση των Η.Π.Α να μην τεθεί τέτοιο θέμα στο συνέδριο.

Παρ' όλο πάντως το δυσοίωνα κλίμα όσον αφορά τα ελληνικά θέματα, η κυβέρνηση του Τσαλδάρη δεν παραιτήθηκε από την προάσπιση των εθνικών πόθων του ελληνισμού. Στο φύλλο της 27^{ης} Ιουλίου, δύο μέρες πριν από την έναρξη των εργασιών της διάσκεψης, η *Ελευθερία* δημοσιεύει απόσπασμα από τις δηλώσεις που έκανε ο αρχηγός των Φιλελευθέρων Σοφούλης κατά τη διάρκεια της κοινοβουλευτικής συνεδρίασης. Σύμφωνα με τις απόψεις του Σοφούλη δεν ήταν η

⁴⁴⁴ Βλ. Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 11 (υπ. 1β), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή και Ελευθερία, 27/07/1946.

⁴⁴⁵ Ριζοσπάστης, 28/07/1946.

⁴⁴⁶ Ριζοσπάστης, 31/07/1946.

⁴⁴⁷ Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 272. Οι δύο αυτές διεκδικήσεις είχαν αποκλειστεί από τον επίσημο «κατάλογο» εδαφικών αιτημάτων της κυβέρνησης Τσαλδάρη, από τη μία η ανατολική Θράκη στην προσπάθεια της διατήρησης ενός φιλικού κλίματος με τη γείτονα Τουρκία, ενώ από την άλλη η Κύπρος, διότι επισήμως δε θεωρούνταν διεκδίκηση, αλλά «ζήτημα φιλικού διακανονισμού» με τη σύμμαχο Μεγάλη Βρετανία, όπως χαρακτηριστικά αρέσκονταν να επαναλαμβάνουν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί από την εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου και ύστερα.

κατάλληλη ώρα για να αναζητηθούν οι ευθύνες της κυβέρνησης στη μέχρι τώρα πολιτική της αναφορικά με τα εξωτερικά ζητήματα. Αντιθέτως, η Ελλάδα θα έπρεπε ενωμένη να εκπροσωπηθεί στην ειρηνευτική διάσκεψη, όπου θα της δινόταν η ευκαιρία να εκθέσει τα αιτήματά της και να επιζητήσει τη λύση τους όχι ως ικεσία προς χριστιανική παραχώρηση, αλλά ως δικαίωμα που στηρίζεται στις κολοσσιαίες θυσίες του ελληνικού λαού. Σύμφωνα με τον αρχηγό των Φιλελευθέρων, η «ικανοποίησης των εθνικών διεκδικήσεων δεν είναι μόνο εκπλήρωση υποχρεώσεων των Μεγάλων Δυνάμεων προς τον ελληνικόν λαό, αλλά και υπαγόρευσις αυτής ταύτης της διεθνούς ηθικής και δικαιοσύνης ως και του συμφέροντος της παγκοσμίου ειρήνης».⁴⁴⁴

Την παραμονή της έναρξης της συνδιάσκεψης στο Παρίσι ο Ριζοσπάστης κυκλοφορεί με κύριο άρθρο του γενικού γραμματέα του, όπου εκτίθενται οι απόψεις του κόμματος για την πολιτική της συμφιλίωσης που προωθεί, αλλά δεν εισακούεται από την κυβέρνηση Τσαλδάρη που συνεχίζει με αμείωτη ένταση τις διώξεις της εις βάρος των δημοκρατικών πολιτών της χώρας.⁴⁴⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην πορεία της διάσκεψης και τα ελληνικά ζητήματα επιδεικνύει το δημοσιογραφικό όργανο του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος αφότου παρέλθει η πρώτη ημέρα των εργασιών. Στις 31 Ιουλίου ο Ριζοσπάστης κυκλοφορεί με πρωτοσέλιδο τίτλο «Το ΕΑΜ ζητεί από τη διάσκεψη του Παρισιού δικαιοσύνη για την Ελλάδα», ενώ στον υπότιτλο ορίζει για μια ακόμα φορά τις εδαφικές διεκδικήσεις που απαιτεί η χώρα.⁴⁴⁶ Μάλιστα, ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ σε συνεργασία με το Κόμμα των Αριστερών Φιλελευθέρων απέστειλε τηλεγράφημα στην ολομέλεια της διάσκεψης, στο οποίο αποσαφήνιζε τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις. Ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ φάνηκε περισσότερο ριψοκίνδυνος και συμπεριλάμβανε επιπλέον ως διεκδίκηση στον κατάλογο του την περιοχή της ανατολικής Θράκης, καθώς και την Κύπρο.⁴⁴⁷

⁴⁴⁸ Η ελληνική αντιπροσωπεία που συμμετείχε στο συνέδριο δεν ήταν μόνο μια πολυπληθής αντιπροσωπεία, αλλά και υπερκομματική. Επικεφαλής της είχε τεθεί ο πρωθυπουργός Τσαλδάρης, ενώ μέλη της ήταν οι : Σ. Βενιζέλος, Φ. Δραγούμης, Κ. Ρέντης, Ι. Πολίτης, Ρ. Ραφαήλ, Θ. Αγνίδης, Π. Πιπινέλης. Αντικαταστάτες της είχαν οριστεί οι : Κ. Διαμαντόπουλος, Αθ. Πολίτης, Αλ. Αργυρόπουλος και Γ. Βεντήρης. Γενικός γραμματέας της αντιπροσωπείας ήταν ο Αλ. Κύρου. Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1β), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴⁴⁹ Για την τροπολογία που κατέθεσε ο Τσαλδάρης βλ. *Ελευθερία*, 1/08/1946 σε συνδυασμό με Stephen Xydis, Ο.π., σ. 272.

⁴⁵⁰ Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 272.

Παρατηρούμε, ότι η έναρξη των εργασιών της συνδιάσκεψης ειρήνης των Παρισίων βρίσκει την πολιτική ηγεσία της χώρας να χαρακτηρίζεται από ομοθυμία απέναντι στις ελληνικές διεκδικήσεις. Το ΚΚΕ από θέση άμυνας και στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τις κατηγορίες των πολιτικών του αντιπάλων για αντεθνική πολιτική πλειοδοτεί σε επίπεδο εδαφικών διεκδικήσεων.

Ας επανέλθουμε όμως στο σημείο αυτό στην πορεία των διαπραγματεύσεων της συνδιάσκεψης ειρήνης. Μετά την έναρξη των εργασιών, η ελληνική αντιπροσωπεία⁴⁴⁸ με επικεφαλής τον πρωθυπουργό Τσαλδάρη κατέθεσε στην ολομέλεια της διάσκεψης τροπολογία σχετικά με τους διαδικαστικούς κανόνες της διάσκεψης, σύμφωνα με την οποία όλες οι ερωτήσεις που απηύθυναν οι αντιπροσωπείες αναφορικά με τα πέντε προσχέδια συνθηκών ειρήνης, που είχε προηγουμένως επιμεληθεί η τετραμελής διάσκεψη των υπουργών εξωτερικών, θα συμπεριλαμβάνονταν στην ημερήσια διάταξη των συνεδριάσεων και οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν με απλή πλειοψηφία.⁴⁴⁹ Η ελληνική πρόταση έγινε δεκτή.

Δύο μέρες πριν από την επίσημη ομιλία του στην ολομέλεια της διάσκεψης, ο Τσαλδάρης είχε κατ' ιδίαν συναντήσεις με τον αμερικανό υπουργό εξωτερικών Byrnes και το βρετανό ομόλογό του Atlee.⁴⁵⁰ Πρωταρχικό θέμα συζήτησης ήταν το βορειοηπειρωτικό. Η παράθεση επιχειρημάτων του Τσαλδάρη όσον αφορά στα ιστορικά και εθνολογικά δίκαια του ελληνισμού στην περιοχή της Βορείου Ηπείρου προσέκρουσαν στην ακλόνητη αντίθεση τόσο του Byrnes, όσο και του Atlee να συμπεριλάβουν τη συζήτηση του θέματος στην ημερήσια διάταξη. Στη συνέχεια ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν παρέλειψε να θίξει και το ζήτημα της εισόδου του αλβανικού κράτους στον Ο.Η.Ε, εξέλιξη που θα σηματοδοτούσε την αποδοχή της εδαφικής ακεραιότητας του μεταπολεμικού αλβανικού κράτους.

Στις 3 Αυγούστου ο Έλληνας πρωθυπουργός ανέπτυξε ενώπιον της ολομέλειας της διάσκεψης τις απόψεις του γύρω από τα εθνικά ζητήματα της χώρας. Μεταξύ των εδαφικών αιτημάτων που προέβαλε ο Τσαλδάρης συμπεριλαμβάνονταν: η ενσωμάτωση της Βορείου Ηπείρου στο ελληνικό κράτος, η διαρρύθμιση των

⁴⁵¹ *Ελευθερία*, 4/08/1946.

⁴⁵² Βλ. Basil Kondis, Ο.π., σ. 320.

⁴⁵³ Στις 13 Αυγούστου ο Τσαλδάρης παραχώρησε συνέντευξη στη γαλλική *Epoque*, όπου του δόθηκε η ευκαιρία να αναπτύξει για μια ακόμα φορά διεξοδικά τα εδαφικά αιτήματα της χώρας του. Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴⁵⁴ Βλ. *Ελευθερία*, 10/08/1946.

⁴⁵⁵ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 16 (υπ. 1β), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή. ελληνοβουλγαρικών συνόρων και η ευθυγράμμιση των βορειοδυτικών συνόρων της Ελλάδας, ούτως ώστε αυτά να καταστούν ασφαλέστερα στο μέλλον.⁴⁵¹ Επιπλέον, η ελληνική αντιπροσωπεία παρουσίασε μια σειρά οικονομικών επανορθώσεων από τη Βουλγαρία ύψους 700.000.000 δολαρίων για την κάλυψη των ζημιών που υπέστη το ελληνικό κράτος εξαιτίας της βουλγαρικής κατοχής.⁴⁵² Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του Τσαλδάρη, οι εδαφικές αξιώσεις που προέβαλε το ελληνικό κράτος δε στηρίζονταν στο αίσθημα της αντεκδίκησης, αλλά υπαγορεύονταν από το αίσθημα της δικαιοσύνης, το οποίο βρίσκεται σε απόλυτη ταύτιση με τις αρχές για τις οποίες πολέμησαν τα συμμαχικά έθνη.

Στην ομιλία του Τσαλδάρη και τις εδαφικές διεκδικήσεις που προέταξε αναφέρθηκε με κάθε λεπτομέρεια και ο ξένος Τύπος.⁴⁵³ Η αναφορά στη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου προκάλεσε αναστάτωση στο πλαίσιο των εργασιών της διάσκεψης την ίδια ώρα που η ολομέλεια της διάσκεψης συζητούσε την πρόταση της γιουγκοσλαβικής αντιπροσωπείας να κληθεί η Αλβανία, όπως συμμετάσχει στο συνέδριο ειρήνης με συμβουλευτική ψήφο.⁴⁵⁴ Στις 8 Αυγούστου, την παραμονή της συνεδρίασης, οπότε η γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία έριξε την πρότασή της στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, ο Τσαλδάρης συναντήθηκε με τον επικεφαλής της γιουγκοσλαβικής αποστολής Edvard Kardelj και του εξέθεσε τις ελληνικές απόψεις γύρω από το βορειοηπειρωτικό ζήτημα. Το κλίμα της συνάντησης ήταν ιδιαίτερος δριμύ, καθώς κανένας από τους δύο άνδρες δεν έδειχνε διατεθειμένος να παρεκκλίνει από τις παγιωμένες θέσεις της αντιπροσωπείας του. Στην αρχή κιόλας της συνάντησης ο Kardelj εξαπέλυσε σκληρή κριτική στον Έλληνα πρωθυπουργό, την εξωτερική πολιτική του οποίου θεώρησε υπαίτια για τα προβλήματα στις ενδοβαλκανικές σχέσεις.⁴⁵⁵ Στη συνέχεια ο επικεφαλής της γιουγκοσλαβικής αποστολής αναφέρθηκε στις ελληνικές αξιώσεις, τις οποίες σχολίασε ως απαράδεκτες και στερούμενες οποιασδήποτε αιτιολογικής βάσης. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του οι εδαφικές διεκδικήσεις που προέβαλε η ελληνική αντιπροσωπεία δυναμίτιζαν την ατμόσφαιρα της συνδιάσκεψης και έρχονταν σε κατάφωρη αντίθεση με τις υπηρεσίες που παρέσχε το αλβανικό κράτος στο

⁴⁵⁶ Αναφορικά με το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 βλ. Άγγελος Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.

⁴⁵⁷ Διετέλεσε υπουργός βιομηχανίας επί πρωθυπουργίας Σοφοκλή Βενιζέλου το 1951.

⁴⁵⁸ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 16 (υπ. 1β), 'Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή. συμμαχικό αγώνα. Στο τέλος της συνομιλίας ο Kardelj ζήτησε από τον Έλληνα πρωθυπουργό να μην επιμείνει στο να συμπεριληφθεί το βορειοηπειρωτικό στην ατζέντα του συνεδρίου, καθώς ενδέχεται να δηλητηριάσει τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις. Ο Τσαλδάρης του ανταπάντησε, ότι είναι αδύνατη η μη αναφορά του ζητήματος, διότι αποτελεί θέμα ύπαρξης της ίδιας της Ελλάδας. Το επιχείρημα του Τσαλδάρη δεν αποτελούσε τίποτα άλλο παρά μια παράφραση της γνωστής θεωρίας περί βιωσιμότητας του ελληνικού κράτους. Ο Kardelj δυσκολεύτηκε να πιστέψει, πως η προσθήκη λίγων μόνο τ.χλμ. γης έθετε θέμα ύπαρξης της Ελλάδας. Στο τέλος της συνομιλίας και οι δύο πλευρές έμειναν αμετακίνητες στις θέσεις.

Την ίδια περίοδο η προώθηση των εθνικών θεμάτων δεν αποτελεί το μοναδικό πρόβλημα που καλείται να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση Τσαλδάρη. Η οξυμένη κατάσταση στο εσωτερικό του κράτους με το ζήτημα που έχει προκύψει στη ΓΣΕΕ αποτελεί πρωτοσέλιδο και αφορμή για δριμύεια κριτική τόσο από τον κεντροαριστερό αθηναϊκό Τύπο, όσο από τον ξένο Τύπο.⁴⁵⁶ Ο παρεμβατισμός που επέδειξε η κυβέρνηση Τσαλδάρη στην εκλογική διαδικασία στη ΓΣΕΕ με απώτερο στόχο να απομακρύνει τη νόμιμα εκλεγμένη διοίκηση αποτελεί έναυσμα για καταγγελίες για υιοθέτηση φασιστικών μέτρων από την κυβέρνηση Τσαλδάρη. Ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε στο εσωτερικό της χώρας τον Αύγουστο του '46, ένα μόλις μήνα πριν από τη διενέργεια του δημοψηφίσματος που θεωρητικά θα έλυne το εκκρεμές από την κατοχική περίοδο καθεστωτικό ζήτημα της χώρας, ήταν το σημείωμα που απέστειλε στις 9 Αυγούστου ο Λέων Μακκάς⁴⁵⁷ προς την επιτροπή τύπου της ελληνικής αντιπροσωπείας. Σύμφωνα με τον Μακκά η διενέργεια του δημοψηφίσματος ενόσω τα εθνικά ζητήματα της χώρας ήταν ακόμα στον αέρα κρινόταν επιβλαβής. Προφανώς το επιβλαβές στοιχείο που διέβλεπε ο Μακκάς στη διενέργεια του δημοψηφίσματος υπό τις παρούσες συνθήκες είχε τις ρίζες στην έκπληξη που ενδεχομένως ήταν δυνατό να προκαλέσει το αποτέλεσμα. Στη συνέχεια του σημειώματός του, ο Μακκάς διευκρίνιζε τη θέση του ισχυρίζοντας, ότι «το εσωτερικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε η χώρα κινδύνευε να δεσπόσει του εθνικού και να είναι σχεδόν αδύνατος η πάσα αποτελεσματική προπαγάνδισή των ιερών δικαίων της μιας και αδιαιρέτου Ελλάδας».⁴⁵⁸

⁴⁵⁹ Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 280.

⁴⁶⁰ Βλ. *Ελευθερία*, 13/08/1946.

⁴⁶¹ *Ριζοσπάστης*, 13/08/1946 και 15/08/1946.

Εν τω μεταξύ, ενώ η ολομέλεια της διάσκεψης συζητούσε τη γιουγκοσλαβική πρόταση για πρόσκληση ενός αλβανού αντιπροσώπου να συμμετάσχει στις εργασίες, ο σοβιετικός αντιπρόσωπος Vyshinsky εκτόξευε κατηγορίες εναντίον του Τσαλδάρη, ότι δυσφημούσε το αλβανικό κράτος με το να μην αποδέχεται τη συνεισφορά του αλβανικού λαού στο συμμαχικό αγώνα.⁴⁵⁹ Ο Τσαλδάρης προσπαθώντας να αντικρούσει τις σοβιετικές κατηγορίες προσπαθούσε να διαχωρίσει τα δύο ζητήματα και δήλωνε, πως η χώρα σεβόταν την ανεξαρτησία όλων των γειτονικών σε αυτήν κρατών. Η απόφαση όμως που είχαν ήδη από το Δεκέμβρη του '42 λάβει οι Σύμμαχοι με τη δήλωση στην οποία είχαν προβεί υπέρ της μελλοντικής ανεξαρτησίας του αλβανικού κράτους στάθηκε πιο ισχυρή από την ελληνική διεκδίκηση. Κατά συνέπεια, στις 12 Αυγούστου ύστερα από ομόφωνη ψηφοφορία κλήθηκε η Αλβανία, να στείλει αντιπρόσωπο στη Συνδιάσκεψη.⁴⁶⁰ Το δημοσιογραφικό όργανο του ΚΚΕ χαιρετίζει την απόφαση της ολομέλειας της διάσκεψης ως προειδοποίηση προς τον ελληνικό σωβινισμό, προκειμένου να σταματήσει τα τυχοδιωκτικά του σχέδια απέναντι στην Αλβανία.⁴⁶¹ Να υπενθυμίσουμε μόνο, ότι και το ΚΚΕ περιλάμβανε στο πρόγραμμά το εδαφικό αίτημα για ενσωμάτωση της Βορείου Ηπείρου, ενώ επίσης στο παρελθόν είχε δηλώσει ότι μολοντί δεν έκρινε βάσιμη μια απόφαση για στρατιωτική κατάληψη της Βορείου Ηπείρου, αν ο λαός το ήθελε, τότε θα πειθαρχούσε.

Δυσκολίες ανέκυπταν όμως όχι μόνο όσον αφορά στην ελληνική διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου, αλλά και σε ό,τι αφορούσε το ελληνικό αίτημα για διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Στις 14 Αυγούστου η Διάσκεψη κλήθηκε να συζητήσει πάνω στο προσχέδιο της βουλγαρικής συνθήκης ειρήνης που είχε ήδη καταρτίσει η τετραμελής διάσκεψη των υπουργών εξωτερικών. Ο Βούλγαρος υπουργός εξωτερικών Kulishev ανέλαβε το αναγνώσει το λόγο του Βούλγαρου πρωθυπουργού Georgieff. Στην ομιλία του ο Kulishev επιχείρησε να προτάξει τη συνεισφορά του βουλγαρικού λαού στο συμμαχικό αγώνα μέσω του οργανωμένου αντιστασιακού κινήματος. Η διατύπωση εδαφικών αιτημάτων στη συνέχεια φάνηκε ως αναμενόμενη εξέλιξη των υπηρεσιών που προσέφερε ο βουλγαρικός λαός στη νίκη. Η βουλγαρική διεκδίκηση επί της δυτικής Θράκης θεμελιωνόταν, σύμφωνα με τον Kulishev, στην κεφαλαιώδη ανάγκη της χώρας από οικονομικής άποψης να

⁴⁶² Για την αποδόμηση του βουλγαρικού αιτήματος για έξοδο στο Αιγαίο βλ. Γεωργίου Μέγα, *Έχουν οι Βούλγαροι εθνικόν έπος;*, Ο.π. και Κεραμόπουλου Αντωνίου, *Οι Έλληνες και οι Βόρειοι Γείτονες*, Ο.π.

⁴⁶³ Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή και *Ελευθερία*, 15/08/1946.

⁴⁶⁴ Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 281.

⁴⁶⁵ Ibid.

διαθέτει στην επικράτειά της διέξοδο προς το Αιγαίο.⁴⁶² Ανταπαντώντας στο αίτημα που εξέφρασε ο Έλληνας πρωθυπουργός για συνοριακές βελτιώσεις στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο, ο Kulishev δήλωσε, ότι στην γεωγραφική επικράτεια που επιζητεί η Ελλάδα δεν περιλαμβάνεται ούτε ένα ελληνικό χωριό. Στην ίδια συνεδρίαση ο Τσαλδάρης προσπαθώντας να αντικρούσει την εδαφική αξίωση της Βουλγαρίας, αναφέρθηκε στις τρεις επιθέσεις που δέχτηκε η χώρα του από τη γειτονική Βουλγαρία σε διάστημα ενός τετάρτου αιώνα.⁴⁶³ Στην ελληνοβουλγαρική διαμάχη που ανέκυψε στη συνεδρίαση της 14ης Αυγούστου ο υπουργός εξωτερικών της Ουκρανίας Dimitri Manuisky έσπευσε να υπερασπιστεί το Βούλγαρο ομολόγό του και επιτέθηκε με δριμείς χαρακτηρισμούς κατά της κυβέρνησης Τσαλδάρη, η οποία σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του διεκδικούσε το 1/10 της Βουλγαρίας και το 1/3 της Αλβανίας. Ο Manuisky αμφισβήτησε τους στρατηγικούς λόγους ασφάλειας που προέβαλε η ελληνική κυβέρνηση ως τεκμηρίωση των αιτημάτων και εξέφρασε φόβους για προσπάθειες αποσταθεροποίησης του χώρου των Βαλκανίων.

Η επόμενη μέρα της συνεδρίασης άνοιξε με την εισήγηση του αμερικανού υπουργού εξωτερικών Byrnes, ο οποίος υπερασπίστηκε την Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Byrnes ήταν αδικία εις βάρος του ελληνικού κράτους, που προέβη σε τόσες θυσίες κατά τη διάρκεια του συμμαχικού αγώνα, να κατακρίνεται από έναν προηγούμενο εχθρό.⁴⁶⁴

Ο Molotov που έλαβε στη συνέχεια το λόγο, συμφώνησε σε γενικές γραμμές με τον αμερικανό ομολόγό του, ενώ εκθείασε ιδιαίτερος τα μέλη του ΕΑΜ και τις ηρωικές υπηρεσίες που προσέφεραν στο βωμό της νίκης. Αντιθέτως, είπε, ότι είναι απαραίτητο ταυτόχρονα, την ίδια ώρα που αναπολούμε τις ηρωικές θυσίες του ΕΑΜ, να σχολιάζουμε από την άλλη την επίσημη ελληνική αντιπροσωπεία, κάθε φορά που αυτή ασκεί τυχοδιωκτική πολιτική και προβαίνει σε αντιδημοκρατικές ενέργειες.⁴⁶⁵ Ο σοβιετικός υπουργός εξωτερικών δεν υπαινισσόταν απλά τον παρεμβατισμό της κυβέρνησης Τσαλδάρη στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά το εννοούσε ρητά.

Ο αντίκτυπος των βουλγαρικών διεκδικήσεων και της στάσης του ουκρανού αντιπροσώπου προκάλεσε αντιδράσεις στον αθηναϊκό Τύπο. Στις 17 Αυγούστου η *Ελευθερία* στο κύριο άρθρο της καταφέρεται ενάντια στον ανατολικό συνασπισμό κρατών με επικεφαλής την ΕΣΣΔ που παραγράφει τις θυσίες του ελληνικού λαού και

⁴⁶⁶ *Ελευθερία*, 17/08/1946.

⁴⁶⁷ *Ελευθερία*, 17/08/1946.

⁴⁶⁸ *Ριζοσπάστης*, 17/08/1946

⁴⁶⁹ *Ελευθερία*, 21/08/1946.

απαρνείται τα νόμιμα δίκαιά του.⁴⁶⁶ Κατηγορεί μάλιστα τα σοβιετικά κράτη ότι αντλούν την επιχειρηματολογία τους για να στηρίξουν τις κατηγορίες εις βάρος της Ελλάδας όχι από το πρόσφατο παρελθόν, αλλά από το παρόν. Οι πολιτικές παρατάξεις της Ελλάδας, σύμφωνα με την *Ελευθερία*, είναι ενωμένες στον αγώνα των ελληνικών διεκδικήσεων. Ακόμα και ο πολιτικός συνασπισμός του ΕΑΜ, με προεξάρχον μέλος του το ΚΚΕ, τασσόταν από την αρχή της συνδιάσκεψης των Παρισίων με τηλεγράφημα που είχε αποστείλει στο προεδρείο της διάσκεψης υπέρ της διεκδίκησης επί της Βορείου Ηπείρου και της συνοριακής βελτίωσης της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου.⁴⁶⁷

Οι δηλώσεις του Molotov στη διάσκεψη και η αναφορά του με εγκωμιαστικά λόγια στην αντίσταση που προσέφερε στο συμμαχικό αγώνα το ΕΑΜ δεν ήταν δυνατόν να λείπουν από τις σελίδες του δημοσιογραφικού οργάνου του ΚΚΕ. Στο φύλλο της 17^{ης} Αυγούστου ο *Ριζοσπάστης* παραθέτει απόσπασμα από την παρέμβαση του σοβιετικού υπουργού εξωτερικών, ενώ την ίδια στιγμή απουσιάζει παντελώς οποιαδήποτε αναφορά στην ομιλία του Ουκρανού υπουργού εξωτερικών.⁴⁶⁸

Οι επόμενες μέρες της διάσκεψης κύλησαν με συγκλήσεις των αρμόδιων επιτροπών για την κατάρτιση των συνθηκών ειρήνης. Χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των συνεδριάσεων ήταν η αντίθεση μεταξύ των δυτικών και ανατολικών συμμάχων επί ζητημάτων αρχής. Δεδομένου του γεγονότος, ότι η συνδιάσκεψη βρισκόταν σε μια κρίσιμη καμπή και οι εργασίες της λάμβαναν μεγάλη βραδυπορία θεωρούνταν πιθανή ως λύση η ιδιαίτερη συνάντηση των τεσσάρων μεγάλων συμμάχων με στόχο την ταχεία προώθηση του έργου της διάσκεψης.

Σημαντική εξέλιξη στην πορεία των εργασιών ήταν η άφιξη του Εμβέρ Χότζα στις 20 Αυγούστου, ο οποίος είχε κληθεί από την ολομέλεια να παρουσιάσει τις απόψεις της αλβανικής πλευράς την επομένη μέρα. Η ελληνική αντιπροσωπεία δήλωνε έτοιμη να ακούσει τις απόψεις του Αλβανού αντιπροσώπου και να τις αντικρούσει.⁴⁶⁹ Την 21^η Αυγούστου ο Αλβανός πρωθυπουργός Χότζα ανέπτυξε ενώπιον της ολομέλειας της συνδιάσκεψης τις απόψεις της κυβέρνησής του. Σύμφωνα με το κείμενο που παραθέτει ο ανταποκριτής της *Ελευθερίας* από το Παρίσι στο φύλλο της 22^{ης} Αυγούστου, στο μεγαλύτερο μέρος της ομιλίας του ο Χότζα επικεντρώθηκε στο να αντικρούσει την ελληνική διεκδίκηση επί της Βορείου Ηπείρου, ενώ παρουσίασε το

⁴⁷⁰ Ibid, 22/08/1946.

⁴⁷¹ Για την ομιλία του Τσαλδάρη της 22^{ης} Αυγούστου βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴⁷² Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴⁷³ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

αλβανικό κράτος ως εμπόλεμο έθνος στο πλευρό των συμμαχικών δυνάμεων.⁴⁷⁰ Την ίδια μέρα ο Τσαλδάρης ανέβηκε στο βήμα για να αντιπαρέλθει τη θέση που ήθελε την Αλβανία «θύμα» του ιταλικού φασισμού και όχι εμπόλεμο έθνος στο πλευρό του Άξονα.⁴⁷¹ Κατά την ομιλία του ο Τσαλδάρης αναφέρθηκε στην αιφνιδιαστική επίθεση που δέχτηκε η Ελλάδα τον Οκτώβρη του '40 και απέδωσε οργανικό ρόλο στην Αλβανία.⁴⁷² Για να τεκμηριώσει την άποψη της ελληνικής αποστολής, η οποία θεωρούσε την Αλβανία εμπόλεμο κράτος και όχι θύμα του ιταλικού φασισμού όπως οι υπόλοιπες χώρες προσκόμισε μια σειρά επιχειρημάτων. Μεταξύ άλλων ισχυρίστηκε, ότι οι Αλβανοί συμμετείχαν με αυτόνομο σύνταγμα στην ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδας την 28^η Οκτωβρίου. Μάλιστα, αποκάλεσε μύθο τον όρο που συνήθως αποδίδεται στο αλβανικό κράτος ως ιταλικό προτεκτοράτο. Αναφέρθηκε στην κατοχή της περιοχής της Τσαμουριάς Θεσπρωτίας. Στόχος της ελληνικής αντιπροσωπείας εφεξής ήταν να ζητήσει από τη συνέλευση της διάσκεψης, όπως η τελευταία αναγνωρίσει την ύπαρξη εμπόλεμου καθεστώτος μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας.

Ο ισχυρισμός του Τσαλδάρη ότι η Αλβανία συνέβαλε αποφασιστικά στο πλευρό του Άξονα και οι αποδείξεις που προσκόμισε στην ολομέλεια αποτέλεσαν προσφιλές θέμα του ξένου τύπου. Στις 23 Αυγούστου, την επομένη της ομιλίας του Έλληνα πρωθυπουργού, οι περισσότερες από τις πλέον γνωστές ξένες εφημερίδες αναφέρονταν στις κατηγορίες που εκτόξευσε ο Τσαλδάρης προς το αλβανικό κράτος για συνεργασία με τον ιταλικό φασισμό. Η γαλλική *Matin* σημείωνε, ότι «ο Τσαλδάρης κατηγορεί τον Πρόεδρο της Αλβανίας, ότι είχε στηρίξει το φασισμό».⁴⁷³ Η *Monde* δήλωνε με μαύρα γράμματα και ειρωνική διάθεση, ότι «ο Τσαλδάρης υπενθύμισε τη συμβολή της Αλβανίας στον φασιστικό/ναζιστικό πόλεμο». Η *Le Pays* με τη σειρά της τόνιζε εμφαντικά, ότι «ο Τσαλδάρης καταδίκασε τον ενθουσιώδη φασισμό του Αλβανού προέδρου». Η *Figaro* εκφράζοντας μεγαλύτερη μετριοπάθεια σημείωνε με λιτό τρόπο ότι «ο Τσαλδάρης απαντά στις αλβανικές επιθέσεις». Η *L' aube* σημείωνε: «Ο Τσαλδάρης δηλώνει ενώπιον των 21: Ο στρατηγός Χότζα υπήρξε συνεργάτης. Αλλά ο κύριος *Mauilsky* στηρίζει αυτούς που επωφελήθηκαν των λαθών τους». Στη συνέχεια, η *L'aurore* αναφερόμενη στο θέμα σημείωνε ότι «ο εκπρόσωπος

⁴⁷⁴ *Ελευθερία*, 24/08/1946.

⁴⁷⁵ *Ελευθερία*, 24/08/1946.

⁴⁷⁶ *Ibid.*

⁴⁷⁷ *Ριζοσπάστης*, 24/08/1946.

⁴⁷⁸ Βλ. πρωτοσέλιδο *Ελευθερίας*, 25/08/1946.

της Ουκρανίας κατακεραυνώνει την ελληνική κυβέρνηση». Η αριστερή Humanite τασσόμενη φανερά στο πλευρό του ανατολικού συνασπισμού κρατών δήλωνε «Στο συνέδριο των 21 ο Manuilsky καταδεικνύει τον αντιδραστικό χαρακτήρα της ελληνικής κυβέρνησης».

Στις 24 Αυγούστου η *Ελευθερία* εκφράζει την απογοήτευση του ελληνικού λαού για τη μη ευόδωση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων. Ο ανατολικός συνασπισμός κρατών μολονότι αναγνωρίζει τις θυσίες του ελληνικού λαού στον πόλεμο, εντούτοις αδυνατεί να προβεί στην εκπλήρωση των εδαφικών αιτημάτων, καθώς δεν συμφωνούν με την κυβέρνηση Τσαλδάρη και θεωρούν τυχодиωκτική την εξωτερική πολιτική της.⁴⁷⁴ Από τις σελίδες της *Ελευθερίας* εκφράζεται στο ίδιο άρθρο δυσaréσκεια και όσον αφορά στη στάση που ακολουθεί ο δυτικός συνασπισμός κρατών. «Ακόμη όμως μεγαλύτερο ηθικόν πρόβλημα δημιουργεί η ανεξήγητος σιγή των αντιπροσώπων της Αγγλίας, των Ηνωμένων Πολιτειών και της Γαλλίας», σημειώνει χαρακτηριστικά η *Ελευθερία*.⁴⁷⁵ Ενώ στη συνέχεια ο συντάκτης του άρθρου διατυπώνει με αποκαλυπτικό τρόπο, τόσο για τις πρακτικές που ακολούθησαν οι σύμμαχοι απέναντι στην Ελλάδα, όσο για τους σκοπούς τους: «Τας διεκδικήσεις της Ελλάδος δεν έχουν το σθένος να υπερασπίσουν. Το δημιούργημά των, τουλάχιστον, την κυβέρνησιν Τσαλδάρη, δεν ησθάνθησαν την υποχρέωσιν να προασπίσουν;».⁴⁷⁶

Την ίδια μέρα ο *Ριζοσπάστης* αναφέρεται στην παρέμβαση του Ουκρανού υπουργού εξωτερικών και δηλώνει ότι «ο Manuilsky που θαυμάζει το αδάμαστο φρόνημα των Ελλήνων με την παρέμβασή του θέλησε να προειδοποιήσει που οδηγούν την Ελλάδα όχι τόσο οι εγκάθετοι κυβερνήτες, όσο οι Άγγλοι κατακτητές».⁴⁷⁷ Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί, ότι παρατηρείται μια αλλαγή στάσης στο *Ριζοσπάστη*, καθώς στις 17 Αυγούστου δεν έκανε καμιά νύξη στην ομιλία του Ουκρανού αντιπροσώπου στην Ολομέλεια της Διάσκεψης.

Νέα εξέλιξη έρχεται να προστεθεί στην ήδη επιβαρημένη ατμόσφαιρα της συνδιάσκεψης αναφορικά με τα ελληνικά εθνικά ζητήματα, όταν στις 25 Αυγούστου η ουκρανική αντιπροσωπεία απηύθυνε επιστολή στον γενικό γραμματέα του Ο.Η.Ε, με την οποία αιτούνταν τη σύγκληση του συμβουλίου ασφάλειας, προκειμένου να εξετάσει το ελληνικό ζήτημα.⁴⁷⁸ Ο ουκρανός υπουργός εξωτερικών στην επιστολή

⁴⁷⁹ Για τους τίτλους των ξένων εφημερίδων αναφορικά με την ουκρανική προσφυγή κατά της Ελλάδας στον ΟΗΕ βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁴⁸⁰ Μάλιστα, είχε εκφραστεί η πιθανότητα να χαρακτηριστεί το θέμα επείγον, ύστερα από παρέμβαση μέλους της συνδιάσκεψης (στην περίπτωση αυτή με πρωτοβουλία της ΕΣΣΔ), και να ξεκινήσει νωρίτερα η συζήτηση του θέματος στα Η.Ε. Βλ. *Ελευθερία*, 27/08/1946. Για την ουκρανική καταγγελία στον Ο.Η.Ε βλ. Βαγγέλη Κουφουδάκη, «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το Ελληνικό Ζήτημα 1946-1952» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε Κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1984.

του κατηγορούσε την ελληνική κυβέρνηση, ότι υποκινεί συνοριακά επεισόδια στην ελληνοαλβανική μεθόριο. Επιπλέον εκτόξευσε κατηγορίες κατά της ελληνικής ηγεσίας, η οποία με τις δημόσιες δηλώσεις και τις θέσεις της δημιουργεί τεταμένη ατμόσφαιρα. Η ουκρανική καταγγελία αποτέλεσε τη δεύτερη πράξη του «ελληνικού δράματος» και μονοπώλησε και αυτή με τη σειρά της το ενδιαφέρον των εγχώριων αλλά και ξένων δημοσιογραφικών εντύπων.⁴⁷⁹ Στις 25 Αυγούστου η βρετανική *Daily Mail* αναφέρεται στην κατηγορία που εξαπέλυσε ο Manuilsky, ότι μοναδική υπεύθυνη για τη βαλκανική κρίση είναι η Βρετανία. Η γαλλική *Figaro* αναφερόταν και αυτή με τη σειρά της στην ουκρανική καταγγελία στον ΟΗΕ, ενώ προσέθετε και την πεποίθηση του Έλληνα πρωθυπουργού, που θεωρούσε αποδέκτη της ουκρανικής προσφυγής περισσότερο τους Βρετανούς παρά τη χώρα του. Η *Matin* με ήπιο τίτλο σημείωνε ότι «η Ουκρανία ενημερώνει τον ΟΗΕ για την κατάσταση στην Ελλάδα». Η *Epoque* μεταφέροντας την είδηση σημείωνε «η Ουκρανία απαιτεί να τεθεί η κατάσταση στα Βαλκάνια στην επόμενη συνεδρίαση του Συμβουλίου του ΟΗΕ». Ασκώντας σκληρή κριτική στην κυβέρνηση Τσαλδάρη η αριστερή *Humanite* τόνιζε «η Ουκρανία ενημερώνει τον ΟΗΕ για το ότι η Ελλάδα των δολοφόνων φασιστών αποτελεί απειλή για την ειρήνη». Η *Le Monde* κρατώντας μετριοπαθή στάση και ίσες αποστάσεις και από τις δύο πλευρές δήλωνε «Το Συμβούλιο Ασφαλείας θα συζητήσει το ελληνικό ζήτημα. Η Ουκρανία κατηγορεί την Ελλάδα ότι απειλεί την ειρήνη».

Η ουκρανική καταγγελία για την Ελλάδα αποτέλεσε θέμα συζήτησης στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας στο διάστημα μεταξύ 29/8- 20/9.⁴⁸⁰ Η συζήτηση στις συνεδριάσεις του συμβουλίου ασφαλείας με τις παρεμβάσεις των αντιπροσώπων κάθε πλευράς εξελίχθηκε σταδιακά, όπως είχε ήδη προβλεφθεί, σε αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο νέους και διαμετρικά αντίθετους συνασπισμούς κρατών που αναδύθηκαν μετά το τέλος του πολέμου. Ο σοβιετικός αντιπρόσωπος ισχυριζόταν στην εισήγησή του, ότι μοναδικός υπεύθυνος τόσο για την άσχημη εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα, όσο και για τις τεταμένες ελληνοαλβανικές σχέσεις ήταν η παρουσία βρετανικών στρατιωτών στην ελληνική επικράτεια. Στις 5

⁴⁸¹ *Ελευθερία*, 6/09/1946. Για εκτενή αναφορά στην εξέταση της ουκρανικής καταγγελίας από το Συμβούλιο του ΟΗΕ βλ. Stephen Xydis, *Ο.π.*, σ. 335-346.

⁴⁸² Stephen Xydis, *Ο.π.*, σ. 345.

⁴⁸³ *Ριζοσπάστης*, 10/09/1946.

Σεπτεμβρίου ο Έλληνας αντιπρόσωπος Βασίλης Δενδραμής κλήθηκε από το Συμβούλιο να αναπτύξει τις απόψεις της ελληνικής κυβέρνησης. Στη μακροσκελή εισήγησή του ο Δενδραμής επιχείρησε να αντικρούσει τις ουκρανικές καταγγελίες, ότι η Ελλάδα προκαλώντας συνοριακά επεισόδια συμβάλλει στην αποσταθεροποίηση της ειρήνης και της δημοκρατίας στη βαλκανική χερσόνησο, λέγοντας πως οι αληθινοί υπεύθυνοι της κρίσης θα πρέπει να αναζητηθούν στα βόρεια σύνορα της χώρας.⁴⁸¹ Την ίδια μέρα ο βρετανός αντιπρόσωπος Sir Alexander Cadogan πήρε το λόγο και υπερασπίστηκε σθεναρά τις ελληνικές απόψεις. Σύμφωνα με τη βρετανική θέση, η ουκρανική καταγγελία εις βάρος της Ελλάδας στον ΟΗΕ δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένα «αναμάσημα» της προηγούμενης σοβιετικής προσφυγής στον ΟΗΕ, που είχε λάβει χώρα το Γενάρη του '46.⁴⁸² Την ίδια θέση εξέφρασε και ο αμερικανός αντιπρόσωπος Johnson, ο οποίος κλήθηκε να υποστηρίξει τις απόψεις της κυβέρνησής του στις 9 Σεπτεμβρίου. Ομοφωνία ανάμεσα στη βρετανική και αμερικανική πλευρά εντοπίστηκε και στις υπόλοιπες σοβιετικές και ουκρανικές καταγγελίες που κλήθηκαν να αντικρούσουν. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στο πρόσφατο δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου και τις συνθήκες υπό τις οποίες τελέστηκε, τόσο ο Cadogan, όσο και ο Johnson υποστήριξαν ότι ανέλαβαν μαζί με τη Γαλλία, να παρατηρήσουν τη διεξαγωγή των εκλογών, ύστερα από πρόσκληση που τους απηύθυνε το ελληνικό κράτος. Έσπευσαν μάλιστα να υπενθυμίσουν στα μέλη του Συμβουλίου, ότι με απόφαση της Γιάλτας είχαν διακηρύξει από κοινού με την ΕΣΣΔ, ότι θα αναλάμβαναν την παραπάνω ευθύνη. Στην πορεία όμως η ΕΣΣΔ αρνήθηκε να συμμετάσχει. Στην ανταπάντηση που έδωσε ο σοβιετικός αντιπρόσωπος στις 10 και 11 Σεπτεμβρίου υποστήριξε, ότι η ΕΣΣΔ δε θέλησε να στείλει παρατηρητές στις ελληνικές εκλογές, καθώς μια τέτοια ενέργεια θα ταυτιζόταν με επέμβαση σε ένα ξένο κράτος.

Η δριμεία αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς κρατών δεν περνά χωρίς αντίκτυπο στις σελίδες του δημοσιογραφικού οργάνου του ΚΚΕ. Στις 10 Σεπτεμβρίου ο *Ριζοσπάστης* δημοσιεύει κύριο άρθρο του γενικού γραμματέα του Κόμματος Νίκου Ζαχαριάδη, το οποίο τιτλοφορείται «Το πρωταρχικό εθνικό μας πρόβλημα».⁴⁸³ Οι εξελίξεις όσον αφορά στην ουκρανική καταγγελία στον ΟΗΕ αναγκάζουν το ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα να μεταβάλλει τις θέσεις του για την εξωτερική

⁴⁸⁴ Ibid.

⁴⁸⁵ Βλ. *Ελευθερία*, 31/08/1946.

⁴⁸⁶ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ. 1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή. πολιτική της χώρας. Η περίφημη θεωρία των δύο πόλων που είχε αναπτύξει ο Ζαχαριάδης στη 12^η Ολομέλεια του Κόμματος τον προηγούμενο χρόνο δίνει τη θέση της σε μια διαφορετική θεώρηση για τον προσανατολισμό της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Ζαχαριάδη, η μοναδική διέξοδος στο εσωτερικό και εξωτερικό αδιέξοδο που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να δοθεί με τον οικονομικοπολιτικό συγχρονισμό της χώρας και το συμβάδισμά της με την υπόλοιπη βαλκανική και νοτιανατολική Ευρώπη.⁴⁸⁴ Σε παράλληλη πορεία η διάσκεψη ειρήνης στο Παρίσι συνέχιζε τις εργασίες της. Στις 30 Αυγούστου ο Τσαλδάρης ζήτησε από την ολομέλεια της συνδιάσκεψης να εγγράψει στην ημερήσια διάταξη της επερχόμενης συνεδρίασης την ελληνική πρόταση αναφορικά με το βορειοηπειρωτικό.⁴⁸⁵ Με τη συγκεκριμένη ενέργεια η ελληνική αντιπροσωπεία αρχικά αποσκοπούσε στην εγγραφή του ζητήματος στην ατζέντα του συνεδρίου, εξέλιξη που σε δεύτερη φάση θα ευνοούσε την Ελλάδα στη διατύπωση σύστασης προς τη διάσκεψη των τεσσάρων υπουργών εξωτερικών που θα λάμβανε χώρα μετά το πέρας του συνεδρίου. Αμέσως μετά την ομιλία του Έλληνα αντιπροσώπου έλαβαν το λόγο κατά σειρά ο σοβιετικός υπουργός εξωτερικών Molotov και ο γιουγκοσλάβος αντιπρόσωπος Pijade. Και οι δύο άνδρες εξαπέλυσαν σκληρή κριτική στην ελληνική θέση με κεντρικό επιχείρημα, ότι η Ελλάδα διατύπωνε εδαφικά αιτήματα όχι εις βάρος ενός πρώην εχθρού, αλλά ενός συμμαχικού κράτους, όπως αποδεδειγμένα ήταν η Αλβανία. Η τελική αποδοχή του ελληνικού αιτήματος με 12 θετικές ψήφους έναντι 7 αρνητικών και 2 αποχών κατακύρωσε το ελληνικό αίτημα, το οποίο θα ετίθεντο προς συζήτηση στην επόμενη ολομέλεια.

Εν τω μεταξύ τα δημοσιεύματα στον ξένο Τύπο σχετικά με τις εξελίξεις γύρω από το αλβανικό-βορειοηπειρωτικό ζήτημα καλά κρατούσαν. Η *Epoque* στο δελτίο της για τις εξελίξεις από το συνέδριο ειρήνης χαρακτήριζε θυελλώδη την 25^η ολομέλεια σχετικά με τις ελληνοαλβανικές διαφορές. Σημείωνε δε, ότι οι ελληνικές διεκδικήσεις «μπήκαν» στην ημερήσια διάταξη, ενώ ο Molotov κατηγορεί την Ελλάδα.⁴⁸⁶ Η *Matin* μιλούσε για βίαιο ξέσπασμα του Molotov εναντίον της Ελλάδας και των Αγγλοσαξόνων. Η *France Libre* αναφερόταν σε θρίαμβο της Ελλάδας, παρά τις επιθέσεις από τη Ρωσία και τη Γιουγκοσλαβία. Πρόσθετε επίσης, ότι η γαλλική αντιπροσωπεία ακολούθησε τη Σοβιετική Ένωση εναντίον των αγγλοαμερικανών.

⁴⁸⁷ Βλ. Stephen Xydis, Ο.π., σ. 319.

⁴⁸⁸ *Ελευθερία*, 4/09/1946.

⁴⁸⁹ Βλ. *Ελευθερία*, 5/09/1946, όπου παρατίθεται απόσπασμα της ομιλίας του Πιπινέλη, καθώς και Stephen Xydis, Ο.π., σ. 323-326.

⁴⁹⁰ *Ελευθερία*, 7/09/1946.

Μπορεί πάντως η εγγραφή του βορειοηπειρωτικού ζητήματος στην ατζέντα του συνεδρίου να αποδείκτηκε σχετικά εύκολη υπόθεση για την ελληνική αντιπροσωπεία, οι δυσκολίες όμως ανέκυψαν στη συνέχεια όταν στην επόμενη ολομέλεια της συνδιάσκεψης, ο αμερικανός υπουργός εξωτερικών Byrnes θεώρησε, ότι το ζήτημα θα έπρεπε να διαγραφεί από την ημερήσια διάταξη.⁴⁸⁷ Βρισκόμενη σε θέση άμυνας με δύο παράλληλα μέτωπα σε Παρίσι και Νέα Υόρκη, ξαφνικά η ελληνική αντιπροσωπεία ερχόταν αντιμέτωπη και με την πιθανότητα της οριστικής διαγραφής του βορειοηπειρωτικού ζητήματος τόσο από τη διάσκεψη ειρήνης, όσο και από το πρόγραμμα του συμβουλίου των τεσσάρων υπουργών εξωτερικών που θα ακολουθούσε.

Τελικά, στη συνεδρίαση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου αποφασίστηκε η επ' αόριστον αναβολή εξέτασης του αλβανικού ζητήματος.⁴⁸⁸

Το κλίμα στους κύκλους της ελληνικής αντιπροσωπείας έγινε ακόμα πιο βαρύ εξαιτίας της άσχημης τροπής που ακολουθούσε και η διεκδίκηση απέναντι στη Βουλγαρία για συνοριακές διαρρυθμίσεις. Στο διάστημα μεταξύ 3 με 7 Σεπτεμβρίου συνεδρίαζε η αρμόδια πολιτική και εδαφική επιτροπή για τη βουλγαρική συνθήκη ειρήνης. Την πρώτη ημέρα των εργασιών της επιτροπής ο Βούλγαρος αντιπρόσωπος Kolaron κλήθηκε να αναπτύξει τις απόψεις του. Στην ομιλία του κατηγόρησε την Ελλάδα για άκρατο επεκτατισμό και αξίωσε την ενσωμάτωση της περιοχής της δυτικής Θράκης στο βουλγαρικό κράτος, έτσι ώστε να αποκτήσει η χώρα του διέξοδο στο Αιγαίο.

Τις ελληνικές απόψεις ανέλαβε να υπερασπίσει την επόμενη μέρα των εργασιών ο Παναγιώτης Πιπινέλης.⁴⁸⁹ Ο Έλληνας αντιπρόσωπος θεμελίωσε την επιχειρηματολογία του, όπως θα ήταν αναμενόμενο, στην τριπλή βουλγαρική επίθεση που δέχτηκαν οι Έλληνες σε διάστημα λιγότερο από μισό αιώνα.

Δύο μέρες αργότερα έλαβαν το λόγο οι αντιπρόσωποι της ΕΣΣΔ και της Γιουγκοσλαβίας, οι οποίοι υποστήριξαν σθεναρά την βουλγαρική θέση.⁴⁹⁰ Μάλιστα, στην ομιλία του ο σοβιετικός αντιπρόσωπος υποστήριξε, ότι το ελληνικό εδαφικό αίτημα απέναντι στη Βουλγαρία δεν αποτελεί συνοριακή διαρρύθμιση, όπως χαρακτηριστικά θέλουν να ονοματίζουν οι Έλληνες, αλλά πρόκειται για διεκδίκηση του ενός δεκάτου του βουλγαρικού εδάφους. Αποσαφήνισε στη συνέχεια, ότι η

⁴⁹¹ Στο ίδιο και Stephen Xydis, σ. 326.

⁴⁹² Σύμφωνα με την ελληνική πρόταση της 7^{ης} Σεπτεμβρίου η αρμόδια επιτροπή για τα εδαφικά ζητήματα κλήθηκε να εξετάσει το ελληνικό αίτημα για συνοριακή διαρρύθμιση της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου καθαρά από άποψης στρατηγικής και συνοριακής ασφάλειας. Βλ. Xydis, σ. 366.

⁴⁹³ Βλ. *Ελευθερία*, 8/09/1946. Μάλιστα, σε ανώνυμη στήλη της η εφημερίδα καλούσε το ΚΚΕ «ως αυτοτελές κόμμα που επιθυμεί να πολιτευθεί εντός της χώρας του και κάποια στιγμή να καταλάβει την εξουσία» να διακηρύξει την αποδοκιμασία ενάντια σε οποιαδήποτε επιβολή της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας.

⁴⁹⁴ Βλ. *Ελευθερία*, 17/09/1946.

⁴⁹⁵ *Ελευθερία*, 28/09/1946 και Xydis, σ. 371. Συγκεκριμένα για την πορεία της ελληνικής διεκδίκησης όσον αφορά τις συνοριακές διαρρυθμίσεις των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, αλλά από καθαρά εθνικιστική σκοπιά, βλ. επίσης Dimitri S. Constantopoulos, *The Paris Peace Conference of 1946 and the Greek- Bulgarian Relations*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1956.

⁴⁹⁶ Στις 23 Σεπτεμβρίου η ελληνική αντιπροσωπεία αιτούνταν από τη διάσκεψη, να αφοπλιστεί η μεθόριος ζώνη της Βουλγαρίας. Το ελληνικό αίτημα έγινε δεκτό από τη στρατιωτική επιτροπή μια μέρα μετά την αρχική υποβολή του, ενώ έμενε για την πλήρη εφαρμογή του έπρεπε να γίνει δεκτό και από την ολομέλεια του συνεδρίου. Βλ. *Ελευθερία*, 23 και 24 Σεπτεμβρίου 1946.

συνοριακή βελτίωση που αξιώνει η Ελλάδα τοποθετεί τη νέα μεθόριο 52 χλμ. από την πρωτεύουσα της Βουλγαρίας, Σόφια, και 21 χλμ από την πόλη Plovdiv (βλ Φιλιππούπολη), τη δεύτερη κατά σειρά μεγαλύτερη βουλγαρική πόλη.⁴⁹¹

Στις 7 Σεπτεμβρίου η ελληνική αντιπροσωπεία θορυβημένη από την άσχημη τροπή που έπαιρνε και η δεύτερη εδαφική της διεκδίκηση κατέθεσε στην πολιτική και εδαφική επιτροπή για τη βουλγαρική συνθήκη μια νέα πρόταση, περισσότερο μετριοπαθή από την προηγούμενη που είχε καταθέσει τον Ιούνιο κατά τις εργασίες του Συμβουλίου των Υπουργών Εξωτερικών.⁴⁹² Ταυτόχρονα, οι αρχηγοί των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, μη συμπεριλαμβανομένου του ΚΚΕ, με δηλώσεις της την επόμενη μέρα τασσόταν ομόφωνα υπέρ της ορθότητας των εθνικών διεκδικήσεων.⁴⁹³ Στην πορεία των ελληνικών διεκδικήσεων επικεντρώθηκαν και οι συνομιλίες που είχε ο Τσαλδάρης με τον Bevin στις 9 Σεπτέμβρη στο Λονδίνο και με τον Byrnes στις 13 του ίδιου μήνα στο Παρίσι. Στις 16 Σεπτεμβρίου η επιτροπή για τα εδαφικά ζητήματα έκανε αποδεκτό το ελληνικό αίτημα της 7^{ης} Σεπτεμβρίου και συγκλήθηκε να συνεδριάσει υπέρ ή κατά της βασιμότητας της ελληνικής διεκδίκησης.⁴⁹⁴ Τελικώς, στις 28 Σεπτεμβρίου η στρατιωτική επιτροπή της συνδιάσκεψης συνεδρίασε με αντικείμενο το ελληνικό αίτημα για διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Πέρα από το συνασπισμό των ανατολικών κρατών, ο οποίος εξ' αρχής εναντιώθηκε στην ελληνική διεκδίκηση, και η αμερικανική αντιπροσωπεία στην πορεία των συνομιλιών εξέφρασε αντιρρήσεις αναφορικά με την ευρύτητα των αρμοδιοτήτων της επιτροπής σχετικά με ένα τόσο ευαίσθητο θέμα, όπως είναι η συνοριακή μεταβολή.⁴⁹⁵ Στην ψηφοφορία που ακολούθησε η επιτροπή

εν τέλει υιοθέτησε την αμερικανική πρόταση και κήρυξε εαυτήν αναρμόδια.⁴⁹⁶

136

⁴⁹⁷ Βλ. *Ελευθερία*, 27/09/1946. Είναι άκρως αποκαλυπτική του ένθερμου υποστηρικτικού ρεύματος υπέρ των ελληνικών αιτημάτων η απογοήτευση που απελευθερώνει η ελληνική πρωτοβουλία και η οποία διαφαίνεται στις σελίδες της εφημερίδας. Η ελληνική αντιπροσωπεία απέσυρε το βορειοηπειρωτικό από την ατζέντα του συνεδρίου με την αιτιολογία της επιτάχυνσης του εργασιών της συνδιάσκεψης. Βλ. και Χydis, σ. 369. Με την απόσυρση του βορειοηπειρωτικού ζητήματος από την ημερήσια διάταξη, την οποία εισηγήθηκε ο Δραγούμης, ξέσπασε θύελλα διαφωνιών στους κόλπους της ελληνικής αποστολής. Βλ. *Ελευθερία*, 1/10/1946.

Το ίδιο διάστημα σε δυσχερή θέση βρίσκονταν και οι υπόλοιπες ελληνικές διεκδικήσεις, ήτοι το αίτημα για ενσωμάτωση της Βορείου Ηπείρου. Στις 26 Σεπτέμβρη η ελληνική αντιπροσωπεία έχοντας υπό όψιν τους αρνητικούς συσχετισμούς δυνάμεων και φοβούμενη το βέβαιο πλέον καταποντισμό της ελληνικής διεκδίκησης, εφόσον το ζήτημα ετίθετο σε ψηφοφορία, προτίμησε να το αποσύρει διακριτικά από την ημερήσια διάταξη, έτσι ώστε να το επαναφέρει σε συζήτηση στο πλαίσιο των εργασιών του συμβουλίου των υπουργών εξωτερικών μετά το πέρας της συνδιάσκεψης. Προηγουμένως, την ίδια μέρα, προς έκπληξη των μελών της ελληνικής αποστολής, η γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία, στο πλαίσιο των συζητήσεων για την έγκριση του τελικού κειμένου της ιταλικής συνθήκης ειρήνης, εισηγήθηκε να συμπεριληφθεί στο άρθρο 21, το οποίο αναφερόταν στην επανίδρυση του αλβανικού κράτους, η ρητή αναφορά στην εδαφική του ολοκλήρωση. Η συμπερίληψη μιας τέτοιας ρύθμισης αυτομάτως υπονόμει τις ελληνικές βλέψεις στη Βόρειο Ήπειρο. Η αποδοχή της γιουγκοσλαβικής πρότασης, ύστερα μάλιστα από ψηφοφορία, συνέβαλε πιθανότατα καταλυτικά, στην ελληνική απόφαση για απόσυρση του ελληνικού αιτήματος επί της Βορείου Ηπείρου.⁴⁹⁷

Νέα δυσάρεστη τροπή για τα εδαφικά αιτήματα της Ελλάδας σημειώθηκε τον Οκτώβρη του '46, μήνα τερματισμού των εργασιών της συνδιάσκεψης.

Την 1^η Οκτώβρη κατά τη συνεδρίαση της πολιτικής και εδαφικής επιτροπής για τη βουλγαρική συνθήκη ειρήνης. Η ελληνική αποστολή εισηγήθηκε να συμπεριληφθεί στο 1^ο άρθρο της συνθήκης η παράγραφος, σύμφωνα με την οποία τα βουλγαρικά σύνορα θα επέστρεφαν στο προπολεμικό status quo με εξαίρεση τις συνοριακές διαρρυθμίσεις υπέρ της Ελλάδας που θα έκρινε απαραίτητες το συμβούλιο των υπουργών εξωτερικών για τη στρατηγική ασφάλεια της χώρας. Η αρνητική ψήφος που δέχτηκε το ελληνικό αίτημα τόσο από τις σοβιετικές δημοκρατίες, όσο και από τις συμμάχους της Η.Π.Α και Γαλλία, καθώς και η αποχή της Βρετανίας οδήγησαν στην εγκατάλειψη και της δεύτερης διεκδίκησης της Ελλάδας.⁴⁹⁸

⁴⁹⁸ Βλ. *Ελευθερία*, 2/10/1946.

137

Η μη εκπλήρωση των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας εκτράχυνε την εσωτερική κατάσταση, απελευθερώνοντας ένα ισχυρό αίσθημα απογοήτευσης τόσο σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας, όσο και σε επίπεδο κοινής γνώμης. Η κοινοβουλευτική συνεδρίαση της 2^{ης} Οκτωβρίου αναλώθηκε στη συζήτηση του «εθνικού ζητήματος». Οι αρχηγοί των πολιτικών κομμάτων έσπευσαν με ανακοινώσεις τους να επισημάνουν την οδύνη, στην οποία έχει περιέλθει το έθνος και έκαναν έκκληση για απόδοση δικαιοσύνης.⁴⁹⁹ Στις 4 Οκτώβρη οι Τσαλδάρης, Βενιζέλος, Κανελλόπουλος, Παπανδρέου, Ρέντης και Ζέρβας αναχώρησαν για το Παρίσι. Τρεις μέρες αργότερα, οι πολιτικοί αρχηγοί είχαν συνάντηση με τον αμερικανό υπουργό εξωτερικών Byrnes, στην οποία του εξέφρασαν την απογοήτευση και δυσφορία του ελληνικού λαού για τη μη ευόδωση των εθνικών θεμάτων.⁵⁰⁰ Στις 11 Οκτώβρη, ημέρα κατά την οποία στο τραπέζι της διάσκεψης ετίθετο προς ψηφοφορία η βουλγαρική συνθήκη, οι πολιτικοί Βενιζέλος, Κανελλόπουλος, Ρέντης, Ζέρβας και Βαρβούτης συναντήθηκαν με τον Cannon, μέλος της αμερικανικής αποστολής και υπεύθυνος για ζητήματα στο χώρο της Εγγύς Ανατολής.⁵⁰¹ Οι συνομιλίες τους κυμάνθηκαν σε τρεις πυλώνες : στην ελληνοβουλγαρική μεθορία, το βορειοηπειρωτικό και την αποστολή οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα. Όσον αφορά στο πρώτο ζήτημα, ο Cannon, θεώρησε δυσχερέστατη την υιοθέτηση οποιασδήποτε άλλης λύσης πλην της διατήρησης της μεθορίου. Αρνητική ήταν η στάση του αμερικανικού αντιπροσώπου και στην περίπτωση του βορειοηπειρωτικού, όπου συμβούλεψε τους Έλληνες πολιτικούς, πως θα ήταν προτιμότερο να αποσύρουν το θέμα από την ολομέλεια, ενώ παροτρύνοντάς τους προς μια πιο ρεαλιστική θεώρηση, τόνισε, ότι θα ήταν καλό να μην ελπίζουν σε εδαφικές επεκτάσεις. Όσον αφορά στο θέμα της οικονομικής ενίσχυσης της Ελλάδας, οι Έλληνες πολιτικοί επεσήμαναν στον Cannon την ανάγκη να ενισχυθεί η χώρα, προκειμένου να αντιπαρέλθει την κομμουνιστική προπαγάνδα. Στο πλαίσιο αυτό, μάλιστα, δεν ξέφυγαν από τον σοβινιστικό επεκτατισμό των τελευταίων μηνών και επέστησαν την προσοχή των αμερικανικών κύκλων, στην ανάγκη να παρασχεθεί η ευκαιρία εγκατάστασης των Ελλήνων σε περιφέρειες όπως η Κυρηναϊκή και η Ροδαισία, για να δοθεί μερική λύση στο δημογραφικό πρόβλημα.⁵⁰²

⁴⁹⁹ *Ελευθερία*, 3/10/1946. Το αίτημα για απόδοση δικαιοσύνης υπήρξε όχι μόνο καθολική αξίωση του ελληνικού λαού, αλλά και προσφιλής τίτλος μπροσούρων. Βλ. Παπαδημητρίου Ν. – Μπότση Γ., *Γιατί η Ελλάς ζητάει δικαιοσύνη*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα, 1946.

⁵⁰⁰ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή. Βλ. επίσης, *Το Βήμα*, 8/10/1946 και *Ελευθερία*, 8/10/1946.

⁵⁰¹ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁵⁰² Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

Τελικά, η αυλαία του συνεδρίου έπεσε στις 15 Οκτώβρη με τα ελληνικά εθνικά θέματα είτε καταβαραθρωμένα είτε να εκκρεμούν. Η σύγκληση του συμβουλίου των υπουργών εξωτερικών που ακολούθησε, αποφάσισε στις 3 Δεκεμβρίου του '46 υπέρ του αμετάθετου των ελληνοβουλγαρικών συνόρων.⁵⁰³ Χαρακτηριστικά, η *Ελευθερία* στο πρωτοσέλιδο της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1946 καλεί τον ελληνικό λαό να οπλιστεί με αξιοπρέπεια και αυτοπεποίθηση, για να δεχτεί την αναγγελία της καταδίκης όλων των ελληνικών διεκδικήσεων. Σημειώνει, δε, ότι η ιστορία επεφύλαξε στον ελληνικό λαό το «ρόλο του μοναδικού», καθώς υπήρξε ο μόνος λαός που ενώ πολέμησε με αυτοθυσία κατά του Άξονα, αυτή τη στιγμή βρίσκεται μεταξύ των νικητών, αλλά πενθεί.⁵⁰⁴

Λίγες μέρες μετά τη λήξη της ειρηνευτικής συνδιάσκεψης στο Παρίσι ο Τσαλδάρης λαμβάνει προσωπική επιστολή από τον Α.Δ. Λιβαδέυ, γραμματέα της Ένωσης Βορείων Ελλήνων, στην οποία επισημαίνει διεξοδικά τα αίτια της συντριβής των εδαφικών αιτημάτων της χώρας.⁵⁰⁵ Στην επιστολή του ο Λιβαδέυς επιχειρεί σε ένα πρώτο επίπεδο μια ανακεφαλαίωση των δυσχερειών που συνάντησε η ελληνική αντιπροσωπεία στο συνέδριο ειρήνης. Τονίζει δε, ότι υπήρξε «μέγιστο σφάλμα η παράλειψη της διαφώτισης της παγκοσμίου κοινής γνώμης». Ως προς την αναζήτηση των αιτίων στο εσωτερικό, θεωρεί σφάλμα το γεγονός, ότι για μια 25ετία, σε συνθήκες δηλαδή μεσοπολέμου και αντιμετώπισης των συνεπειών του μικρασιατικού πολέμου, «ο λαός αφέθηκε χωρίς διαφώτιση περί των εθνικών του διεκδικήσεων. Ο λαός απεκοιμήθη».⁵⁰⁶ Στη συνέχεια, ο Λιβαδέυς σημειώνει, ότι το σφάλμα στο οποίο υπέπεσε το ελληνικό κράτος κατέστη βαρύτερο, «όταν επισήμως από του βήματος της Βουλής διεκηρύχθη, ότι η Ελλάς θεωρεί τα σημερινά της όρια οριστικά. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με τον Λιβαδέυ, η Ελλάδα στον τελευταίο πόλεμο βρέθηκε απροετοίμαστη. Πέρα από την καταφανή υπερβολή που χαρακτηρίζει την επιστολή του Λιβαδέως, είναι δυνατό να ανασυρθούν ορισμένα στοιχεία που αντικατοπτρίζουν τη σπουδαιότητα των εδαφικών αιτημάτων για τον ελληνικό λαό. Η προοπτική της εδαφικής επέκτασης είχε καταστεί το συνώνυμο της βιωσιμότητας του ελληνικού κράτους, της ευημερίας και μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. Από την άλλη πλευρά, οι παράγοντες για την μη ευόδωση των

⁵⁰³ Βλ. *Ελευθερία*, 4/12/1946.

⁵⁰⁴ Ibid.

⁵⁰⁵ Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

⁵⁰⁶ Προσωπική επιστολή Α.Δ. Λιβαδέως προς τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, 18/10/1946, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 13 (υπ.1), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή.

ελληνικών αξιώσεων αναζητώνται είτε στη σφαίρα του εξωτερικού είτε ακολουθούν μια αναδρομική λογική. Επανέρχεται το στερεότυπο που χαρακτηρίζει τον ελληνικό λαό, ως τον μόνιμα αδικημένο, ο οποίος παράλληλα διαθέτει μοναδικές ιδιότητες, αλλά θυσιάζεται σε αντιδιαστολή με τους εχθρούς του που κατορθώνουν να διαφύγουν τις συνέπειες της ήττας τους.

Προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε τα βήματα που οδήγησαν στην «ήττα» των ελληνικών διεκδικήσεων στο συνέδριο ειρήνης το 1946, συμπεραίνουμε πως η ελληνική αποστολή δεν έλαβε υπ' όψιν τις μεταβολές που είχαν συντελεστεί στους διεθνείς συσχετισμούς δυνάμεων και βάσισε ολοκληρωτικά την επιχειρηματολογία της στις θυσίες που προσέφερε ο ελληνικός λαός κατά τη διάρκεια του πολέμου. Επιπλέον, φάνηκε να επαναπαύεται στην ανταποδοτική χειρονομία που θα επιδείκνυαν οι σύμμαχοι, ακολουθώντας το πρότυπο του 1919. Να σημειωθεί επίσης, ότι η απουσία μιας προσωπικότητας αντίστοιχου βεληνεκούς, όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος από την αντιπροσωπεία του 1946 λειτούργησε αποκεντρωτικά και διέσπειρε τις πρωτοβουλίες για άσκηση εξωτερικής πολιτικής σε επίπεδο όχι ηγεσίας, αλλά διπλωματικών ακολούθων . Το βασικό στοιχείο πάντως ήταν η διαφοροποίηση που είχε επέλθει στο διεθνές πολιτικό στερέωμα. Η ιδεολογική πόλωση που σημειώθηκε στους κόλπους του συμμαχικού στρατοπέδου την επαύριο κιόλας της λήξης του πολέμου εγκαινίαζε μια νέα εποχή ιδεολογικής, πολιτικής και οικονομικής περιχαράκωσης στο χώρο της Ευρώπης. Στο πλαίσιο αυτό, η Ελλάδα βρέθηκε στο επίκεντρο της σύγκρουσης των δύο αντιπαρατιθέμενων συνασπισμών.

Αντί επιλόγου :

Εθνική ολοκλήρωση ή ευρωπαϊκή ένταξη;⁵⁰⁷

Η μερική υλοποίηση του πλάνου εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας από τη συνδιάσκεψη των Παρισίων συνέπεσε χρονικά με τις πρώτες εξαγγελίες για τη διαμόρφωση μιας ενοποιημένης θεσμικά ευρωπαϊκής ηπείρου. Στις 20 Σεπτεμβρίου του 1946 η *Ελευθερία* ανακοίνωνε στο πρωτοσέλιδό της τις καθιερωμένες εξελίξεις από τη συνδιάσκεψη ειρήνης των Παρισίων, ενώ παράλληλα αναφερόταν και στην ομιλία του Τσώρτσιλ στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης, όπου ο Βρετανός πολιτικός έκανε λόγο για τη συγκρότηση των «Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης».⁵⁰⁸

Λαμβάνοντας σοβαρά υπ' όψη την καταφανή ασυμφωνία ανάμεσα στο πρόταγμα για «εθνική ολοκλήρωση» στη βάση ενός ευρέος καταλόγου εδαφικών αιτημάτων και την προοπτική μιας ενοποιημένης Ευρώπης, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι οι δύο αυτές κυβερνητικές επιλογές αποτέλεσαν τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος.

Την επαύριο κιόλας της λήξης του πολέμου η Ελλάδα βρέθηκε στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Τα πρώτα δείγματα της νέας ψυχροπολεμικής εποχής που θα ακολουθούσε μπορεί να έκαναν την εμφάνισή τους στη συνδιάσκεψη στη Γιάλτα το Φλεβάρη του 1945, εντούτοις θα κορυφώνονταν από τον επόμενο χρόνο. Η συμφωνία εντός του συμμαχικού στρατοπέδου έμοιαζε μακρινό όνειρο, ιδιαίτερα μετά τη σοβιετική καταγγελία στα Ηνωμένα Έθνη το Γενάρη του '46 και την ουκρανική καταγγελία που τη διαδέχτηκε το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου.⁵⁰⁹ Αντικείμενο της διένεξης ήταν το δημοκρατικό έλλειμμα που παρουσιαζόταν στη χώρα μετά τη μαζικοποίηση των διώξεων εις βάρος των δημοκρατικών πολιτών και την ποδηγέτηση του συνδικαλιστικού κινήματος.⁵¹⁰ Η διαφορετική οπτική όμως των δύο αντίπαλων συνασπισμών ως προς την αναζήτηση των αιτίων, η Σοβιετική Ένωση ανήγαγε την πηγή του ελληνικού προβλήματος στις

⁵⁰⁷ Μέρος αυτού του κεφαλαίου παρουσιάστηκε ως αυτόνομη ανακοίνωση στο εντατικό σεμινάριο που διοργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο της Σιένα το Σεπτέμβρη του '07 από το διευρωπαϊκό μεταπτυχιακό πρόγραμμα ευρωπαϊκών σπουδών, στο οποίο συμμετέχει το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

⁵⁰⁸ *Ελευθερία*, 20/09/1946.

⁵⁰⁹ Βλ. Βαγγέλης Κουφουδάκης, «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το ελληνικό ζήτημα 1946-1952», *Ο.π.*, σ. 487-527.

⁵¹⁰ Susannah Verney, "The Greek Association with the European Community: a strategy of state" στο Antonio Costa Pinto και Nuno Severiano Teixeira (ed.), *Southern Europe and the Making of European Union, 1945-1980s*, Columbia University Press, New York 2002, σ. 109-156.

εσωτερικές συνθήκες στην Ελλάδα, ενώ οι Η.Π.Α και η Μεγάλη Βρετανία επέριπταν τις ευθύνες στο εξωτερικό, οδήγησε την αντιπαράθεση σε αδιέξοδο ως προς την εξεύρεση λύσης και βάθυνε το χάσμα ανάμεσα στους δύο σχηματισμούς κρατών. Στο πλαίσιο αυτό, η εξαγγελία του δόγματος Τρούμαν το Μάρτη του '47 και η ακόλουθη εφαρμογή του προγράμματος για αποστολή οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας στην Ελλάδα προσέδεσαν τη χώρα στο ιδεολογικό άρμα των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά αποτέλεσαν και αποφασιστικό βήμα για τον ταχύ τερματισμό του τρίχρονου εμφυλίου πολέμου. Η ανάμιξη της Ελλάδας στην πρώιμη αυτή διαδικασία προς μια ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα πρέπει να ιδωθεί μέσα από το πρίσμα της οικονομικής εξάρτησης από τις Η.Π.Α.⁵¹¹ Η προοπτική μιας ενοποιημένης Ευρώπης φαινόταν να είναι η μόνη ρεαλιστική διέξοδος προς την εξασφάλιση της μελλοντικής σταθερότητας της χώρας και της αμυντικής της θωράκισης από οποιαδήποτε κομμουνιστική απειλή. Από αυτήν την οπτική, ο συλλογισμός του Λέοντος Μακκά, προέδρου της κοινοβουλευτικής επιτροπής το 1947, ότι η Ελλάδα θα έπρεπε πρώτα να γίνει μέλος στο Συμβούλιο της Ευρώπης για να καταφέρει στη συνέχεια να εισέλθει στο ΝΑΤΟ, είναι αρκετά αποκαλυπτικός.⁵¹² Ένα χρόνο πριν ο Μακκάς με προσωπική επιστολή του προς τον Τσαλδάρη, του τόνιζε τη σημασία της ευόδωσης των εθνικών διεκδικήσεων για την εσωτερική σταθερότητα της χώρας.

Ανάμεσα στα μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας που έλαβε μέρος στη συνδιάσκεψη της Χάγης το 1948 ήταν και ο καθηγητής της Π.Α.Σ.Π.Ε Στρατής Καλογερόπουλος,⁵¹³ ο οποίος τρία μόλις χρόνια νωρίτερα με τη μπροσούρα του «Αι εθνικαί μας διεκδικήσεις» στοιχειοθετούσε ένα ευρύ κατάλογο εδαφικών αξιώσεων.

Το αίτημα για ευρωπαϊκή ολοκλήρωση που ξεπήδησε μέσα από τα συντρίμια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, στην Ελλάδα εκφράστηκε σχεδόν παράλληλα με την έκκληση για εθνική ολοκλήρωση. Η ελληνική πολιτική ηγεσία, η οποία στα τέλη της δεκαετίας του '40 ενστερνιζόταν και υποστήριζε μια ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, ήταν σε πολλές περιπτώσεις η ίδια με αυτήν που είχε διαδραματίσει έναν

⁵¹¹ Veremis Thanos- Conostas Dimitris, "The beginning of the Discussion on European Union in Greece" στο Lipgens Walter – Loth Wilfried (ed.), *Documents on the History of European Integration*, vol. 3, Walter de Gruyter, Berlin- New York 1988, σ. 801-825.

⁵¹² Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 16 (υπ. 1β), Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή. Βλ. επίσης σ.125 της παρούσης.

⁵¹³ Veremis Thanos- Conostas Dimitris, "The beginning of the Discussion on European Union in Greece" στο Lipgens Walter – Loth Wilfried (ed.), *Documents on the History of European Integration*, vol. 3, Ο.π., σ. 801-825.

αποφασιστικό ρόλο στον αγώνα των εθνικών διεκδικήσεων. Η νέα εποχή, άλλωστε του ατομικού υπερόπλου και της περιχαράκωσης των αντίπαλων συνασπισμών κρατών ευνοούσε παρόμοιες μεταλλάξεις.

Βιβλιογραφία

Α. Πρωτογενείς πηγές

1. Αρχειακό Υλικό

- © Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, φ. 10 (υπ. 3), φ. 11 (υπ. 1^A), φ. 11 (υπ.1B), φ. 13 (υπ. 1), φ. 16 (υπ. 1B). Ίδρυμα Κων/νου Καραμανλή
- © Αρχείο Αλέξανδρου Μυλωνά, φ. 6. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας.

2. Εφημερίδες

- © *Ελευθερία*, 1944-1946.
- © *Ριζοσπάστης*, 1945-1946
- © *Ελεύθερον Βήμα, Νέα Ελλάς, Ασύρματος, Ακρόπολις, Έθνος, Ελληνικόν Αίμα, Βραδυνή, Καθημερινή, Λαϊκή Φωνή, Ημέρα, Εστία, Εθνικός Κήρυξ, Το Φως* : 1945-1946 (επιλεγμένες ημερομηνίες).

Β. Δευτερογενείς πηγές

Ελληνόγλωσσες

1. Α.Α, *Εθνικά Θέματα*, (χ.ε), Αθήναι 1948.
2. Αλιβιζάτος Νίκος, «Καθεστώς έκτακτης ανάγκης και πολιτικές ελευθερίες» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
3. Αποστολίδης Κ. Μ. , *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία*, Αθήνα 1959.
4. Αργυρόπουλος Περικλής, *Αι αξιώσεις της Ελλάδος, Εσωτερικαί και εξωτερικαί κατευθύνσεις*, Αθήναι 1945.

5. Αυγουστίδης Άγγελος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999.
6. Βαλλήνδας Γ., *Η μεγαλυτέρα εθνική προσπάθεια*, Αθήνα 1945.
7. Βενέζης Ηλίας, *Εμμανουήλ Τσουδερός, Ο Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης και η Εποχή του*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1966.
8. Βερέμης Θάνος, *Ελλάδα- Ευρώπη, Από τον Πρώτο Πόλεμο ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1999.
9. -----, *Οικονομία και Δικτατορία, Η συγκυρία 1925-1926*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1982
10. Weber Frank, *Ο επιτήδειος ουδέτερος, Η τουρκική πολιτική κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Εκδόσεις Θετίλη, Αθήνα 1983.
11. Βογιατζίδης Ιωάννης, *Τα προς Βορράν σύνορα του ελληνισμού, Μελέτη αναγνωσθείσα εν τω συνέδριω εθνικών δικαίων την 5^{ην} Ιουνίου 1946*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, χ.ο.
12. Γεωργιάδης Γεωργίος, *Η δυναμικότητα του ελληνισμού και τα εθνικά δίκαια αυτού*, Εν Ρόδω: Π.Εμ. Παντελίδης, 1945.
13. Γιαννουλόπουλος Ν. Γιάννης, *Η ευγενής μας τύφλωσις..., Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.
14. -----, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος, Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1992.
15. Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα του Στυλιανού Επ. Γονατά εκ του στρατιωτικού και πολιτικού δημοσίου βίου του από του 1897 μέχρι του 1957*, χ.ο., Αθήνα 1958.
16. Δαφνής Γρηγόρης, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος (1894-1964): Βιογραφία*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970.
17. Διβάνη Λένα, *Η πολιτική των εξορίστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-1944*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1991.

18. Διβάνη Λένα –Κωνσταντοπούλου Φωτεινή, *Δωδεκάνησος, Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση, Διπλωματικά Έγγραφα από το ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996.
19. Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976.

20. *Ελληνικά Διπλωματικά Έγγραφα 1940-1941*, Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα 1980.
21. Ζακυθηνός Διονυσίος, *Η Ελλάς μεταξύ Βαλκανίων και Μεσογείου*, (χ.ε), Αθήνα 1946.
22. Ιατρίδης Γιάννης, «Εμφύλιος Πόλεμος 1945-1949. Εθνικοί και Διεθνείς Παράγοντες» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
23. *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ-Προκόπης Παπαστράτης, τόμ. Γ1 και Γ2, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007.
24. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών.
25. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000.
26. Κακκαβός Ν. Δημήτριος, *Η Μακεδονία κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν και τα εθνικά ημών δίκαια*, Θεσσαλονίκη, Ομιλία γενομένη εν τω εν Θεσσαλονίκη συνελθόντι συνεδρίω εθνικών δικαίων την 28^{ην} Οκτωβρίου 1945, Τυπογραφείο Μ. Τριανταφύλλου, 1946.
27. Καλογερόπουλος Στρατής, *Αι εθνικαί διεκδικήσεις*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1945.
28. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο Κατοχής 31/03/1942 – 4/01/1945*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2003
29. -----, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944, Ιστορική αναδρομή και κείμενα*, χ.ο., Αθήναι 1964.
30. Καραγιώργης Κώστας, *Δημοκράτες χωρίς Δημοκρατία, Τα μοιραία χρόνια 1946-47*, Επιμέλεια Θανάσης Καρτερός, Εκδόσεις Προσκήνιο, 2005.
31. Κατακουζηνός Σ. Δημητρίος, *Γίνεται βιώσιμος η Σημερινή Ελλάς;*, Εκδόσεις «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», Αθήνα 1946.
32. Κεραμόπουλος Δ. Αντωνίος, *Οι Έλληνες και οι Βόρειοι Γείτονες*, Εκδόσεις «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», Αθήνα 1945.
33. Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1999.

34. Κιτσίκης Δημήτρης, *Ελλάς και Ξένοι 1919-1967*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 1977.
35. ΚΚΕ, *Το Εθνικό μας πρόβλημα και το ΚΚΕ*, έκδ. ΚΟΜΕΠ, αρ. 4, Αθήνα 1943.

36. Κουφουδάκης Βαγγέλης, «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, τα Ηνωμένα Έθνη και το Ελληνικό Ζήτημα 1946-1952» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, Ένα Έθνος σε Κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
37. Κυριακίδης Στίλπων, *Τα βόρεια εθνολογικά όρια του ελληνισμού*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1946.
38. Λεονταρίτης Β. Γεώργιος, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2000.
39. -----, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978.
40. Λιβαδεύς Δ.Α, *Η οικονομική πλευρά του ελληνικού προβλήματος*, (χ.ε), 1945.
41. Λούβη Λίνα, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λοζάννης» στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.
42. Λυμπεράτος Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική Πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα: Από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2006.
43. Μαρινάτος Σπυρίδων, *Η Ελλάς και ο ελληνικός πολιτισμός ως συναρτήσεις οικονομικής διεξόδου*, (χ.ε), Αθήνα 1945.
44. Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμ. Β', Αθήνα 1994.
45. Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946. Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε κρίση*, επιμέλεια Γ. Ιατρίδης, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
46. Μέγας Γεώργιος, *Ανατολική Ρουμελία*, Εκδόσεις «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», Αθήνα 1945.
47. -----, *Έχουν οι Βούλγαροι εθνικόν έπος;*, Εκδόσεις «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», Αθήνα, 1946.
48. Μεταξάς Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1969, τόμ. 2.

49. ----- , *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, επιμέλεια Χρ. Χρηστίδη, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα 1950, τομ. 4.
50. Μπάλτα Νάση, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από το γαλλικό Τύπο*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

51. Barker Elizabeth, «Η Ελλάδα στο πλαίσιο των ελληνοσοβιετικών σχέσεων 1941-1947» στο *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο*, επιμέλεια Μάριον Σαράφη, Αθήνα 1982.
52. Νάλτσας Α. Χριστόφορος, *Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος 1885-1886*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1963
53. -----, *Τα ελληνοσλαβικά σύνορα: Αι προς βορράν εθνικαί μας διεκδικήσεις*, Θεσσαλονίκη, Τυπογραφείο Μ. Τριανταφύλλου, 1946.
54. Νεζερίτης Άγγελος, *Τα εθνικά δίκαια της Ελλάδος. Η Ρωσική αντίδρασις. Μελέτη εθνικού περιεχομένου ελληνιστί και αγγλιστί*, (χ.ε.), Αθήναι 1949.
55. Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία, Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.
56. Ξανάλατος Διογένης, *Τα όρια του ελληνισμού εις την Βαλκανικήν: Μετά Χαρτών και σημειώσεων*, Εκδόσεις «Συλλόγου προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων», Αθήνα 1945.
57. *Οι Εθνικές μας Διεκδικήσεις σύμφωνα με τις απόψεις της Δημοκρατικής Ομάδας*, Έκδοση «Δημοκράτη», Οργάνου της «Δημοκρατικής Ομάδας», Αθήνα 1/10/1944.
58. Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων, Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2006.
59. Παπαδημητρίου Ν. – Μπότσης Γ., *Γιατί η Ελλάς ζητάει δικαιοσύνη;*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα, 1946.
60. Παπαευγενίου Αθανασίου, *Βόρειος Ελλάς*, Εκδόσεις «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», Θεσσαλονίκη 1946.
61. Παπανδρέου Γεώργιος, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Εκδόσεις Άλφα, Αθήναι 1945.
62. Παπαστράτης Προκόπης, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988

63. ----- , «Εξωτερική Πολιτική» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*. τομ.Β2, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003

64. ----- , «Ο ρόλος της διασποράς στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής» στο *Διπλωματία και Πολιτική, Ιστορική Προσέγγιση*, Εκδόσεις ΕΙΕ, Αθήνα 2005
65. Παπαστράτης Π. – Σπηλιωτοπούλου Μ.(επιμέλεια), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944, Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών Foreign Office 371*, τόμ. Α' 1940-1943, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2002.
66. Παρτσαλίδης Μήτσος, *Η διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα 1978.
67. Πετσόπουλος Γιάννης, *Τα εθνικά ζητήματα και οι Έλληνες κομμουνιστές*, (χ.ε), Αθήνα 1946.
68. Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος, Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2004.
69. Σεφέρης Γιώργος, *Πολιτικό Ημερολόγιο*, τόμ. Α' 1935-1944 και τόμ. Β' 1945-1947, 1949, 1952, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1979.
70. Σίνος Α., *Η γεωγραφική ενότητα του ελληνικού μεσογειακού χώρου*, (χ.ε), Αθήναι 1945.
71. Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
72. Smith Ole, *Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική» στο Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1992.
73. Σμπαρούνης Αθανάσιος, *Σκέψεις τινές διά μεταπολεμικήν βιώσιμον Ελλάδα*, (χ.ε.), Αθήναι 1945.
74. *Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου, Σπάνια ντοκουμέντα του ΕΑΜ (1944-1947)*, επιμέλεια Π.Πετρίδης, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1998.
75. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 4, Σύγχρονη Εποχή 1975.
76. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή 1987.
77. Τούντα- Φεργάδη Α., *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1934*, Εκδόσεις Παρατηρητής.

78. Τσοπανάκης Γ. Α., *Υπόμνημα για τα Δωδεκάνησα*, (χ.ε), Θεσσαλονίκη 1946

79. Τσουδερός Εμμανουήλ, *Γνώμες και Λόγοι*, Εκδόσεις Αετός, Αθήναι 1946.

80. ----- , *Διπλωματικά Παρασκήνια 1941-1944*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα 1949.
81. ----- , *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, επιμέλεια Βιργινία Τσουδερού, Εκδόσεις Φυτράκης, Αθήνα 1990, τομ. Α΄ , Β΄, Γ΄ 1.
82. Φαράκος Γρηγόρης, «Το ΚΚΕ απέναντι στους βαλκανικούς ανταγωνισμούς» στο *Η Ελλάδα 1936-1949, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003.
83. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Συνέχειες και ασυνέχειες στους στόχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια πριν και μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο» στο *Η Ελλάδα '36 – '49, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*, επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003.
84. Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας*, Ανάπτυπο από το Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο, τόμ. Β΄, Ρέθυμνο 1986.
85. Χριστόπουλος Κωνσταντίνος, *Το ελληνικόν πρόβλημα*, (χ.ε.), Αθήναι 1946.

Ξενόγλωσσες

1. Barker Elizabeth, *British Policy in South – East Europe in the Second World War*, Macmillan, London 1976.
2. Constantopoulos S., *The Paris Peace Conference of 1946 and the Greek- Bulgarian Relations*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1956
3. Phocas- Cosmetatos S., *Le Grece devant la Conference de la Paix*, Paris 1945.
4. Helmreich Paul, *From Paris to Sevres, the Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, 1974.
5. Iatrides, J. *Ambassador MacVeagh Reports. Greece, 1933-1947*, New Jersey, Princeton University Press, 1972.
6. Kitsikis Dimitri, *Propagande et Pressions en Politique Internationale: La Grece et ses revendications a la Conference de la Paix (1919-1920)*, Paris (P.U.F.) 1963.
7. Nicolson Harold, *Peacemaking 1919*, University Paperbacks, London 1964.

8. Pipinelis M. P., *Europe and the Albanian Question*, Chicago, Argonaut 1963.

9. Procopis Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Cambridge University Press 1984.
10. -----, *Megali Idea and Mare Nostrum, Aspects of Greek and Italian Nationalism*, αδημοσίευτη μελέτη.
11. Pavlowitch Stefan, *A History of the Balkans 1804-1945*, Longman, New York 1999.
12. Petsalis- Diomidis N., *Greece at the Paris Peace Conference*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1978.
13. Sharp Alan, "The genie that would not go back into the bottle, National self-determination and the legacy of the First World War and the Peace Settlement" στο *Europe and Ethnicity, World War I and Contemporary Ethnic Conflict*, edited by Seamus Dunn and T.G. Fraser, Routledge, 1996.
14. Venizelos Eleftherios, *Greece before the Peace Congress 1919*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
15. Veremis Thanos- Constan Dimitris, "The beginning of the Discussion on European Union in Greece" στο Lipgens Walter – Loth Wilfried (ed.), *Documents on the History of European Integration*, vol. 3, Walter de Gruyter, Berlin- New York 1988.
16. Verney Sussanah, "The Greek Association with the European Community: a strategy of state" στο Antonio Costa Pinto και Nuno Severiano Teixeira (ed.), *Southern Europe and the Making of European Union , 1945-1980s*, Columbia University Press, New York 2002.
17. Xydis Stephen, *Greece and the Great Powers 1944-1947*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1963.

Γ. Περιοδικά

1. Joachim G. Joachim, „Eleftherios Venizelos at the Paris Peace Conference: triumph or disaster?“, στο *Thetis, Mannheimer Beiträge zur klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns?*, Band 4, Mannheim 1997.

2. Kondis Basil, "Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946", *Balkan Studies*, vol. 32, part 2.
3. Λυμπεράτος Μιχάλης, «Εθνικές διεκδικήσεις και πολιτικοί αποκλεισμοί: η διαμόρφωση του ιδεολογικού υποστρώματος του εμφυλίου πολέμου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 34, 2001.
4. -----, «ΚΚΕ και Σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία (1941-1944)», *Μνήμων*, τχ. 20 (1998).
5. Παπαστράτης Προκόπης, «Διπλωματικά Παρασκήνια της υπογραφής της στρατιωτικής συμφωνίας Βρετανίας- Ελλάδας στις 9 Μαρτίου 1942», *Μνήμων*, τχ.7 (1978-1979)
6. Πλουμίδης Σπυρίδων, «Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα στα πλαίσια της βρετανικής πολιτικής», *Ιστωρ*, τχ. 13 (2002)
7. Smith Ole, «Λιτόχωρο: η αρχή του εμφυλίου πολέμου», *Αντί*, τ.χ. 122, 31/03/1979.